

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ЭРТА КЕЛГАН ТУРНАЛАР

Қиссалар

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

С(Қирғ.)
А(39)

Редколлегия

**С. О. АЗИМОВ, В. БОЙҚОБИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД
ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕНБОВ, В. И. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШ-
ЖОНОВ, МИРМУҲСИН, Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙ-
ЗИЙ, П. ШЕРМУҲАМЕДОВ, О. ЁҚУВОВ, К. ЯШИН (Редколлегия
раҳбари)**

Русчадан АСИЛ РАШИДОВ таржимаси

А 70303—102 Доп.—82 4702280200
М352(04)—82

Ҳар гал сафарга чиқишим олдидан кичкина ёғоч рамкага солинган сурат олдида туриш менга одат бўлиб қолганди. Эртага овулга жўнашим керак. Мана, ҳозир ҳам ўша суратга тикилиб, гўё ундан оқ йўл тилаётган-дек кўзимни узолмай, узоқ термилиб қолдим.

Суратни ҳали бирон марта ҳам кўргазмага қўйганим йўқ. Овулдан қавм-қариндошларим келишганида кўриб қолишмасин, деб яшириб қўяман. Демак, суратда бирор ножўя нарса тасвирланган экан, деб ўйламанг тагин, унинг ийманадиган, шунингдек, бу бир нодир асар, «кўз тегади» дейдиган ҳеч жойи ҳам йўқ, шунчаки ўргамчикка чизилган бир сурат. Унда оддий дала манзарасининг айнан тасвири берилган, холос.

Суратнинг орқа планида сўлгин куз осмонининг чеккалари оқариб кўринади. Шамол парқу булутларни узоқ-узоқларга, қорайиб кўринган тоғ чўққилари сари ҳайдаб борарди. Суратнинг олд қисмида сарғиш либос кийган бепоён дала, кенг дарё тасвирланган. Ёгин-сочиндан кейин пўрсиллаб ётган, чеккаларидаги қамишлар бир-бирига айқашиб кетган йўлда икки йўловчининг оёқ излари кўзга ташланди. Йўловчилар узоқлашган сайин, оёқ излари хиралаша боради, гўё яна бир-икки қадам юришса рамкадан чиқиб кетадиган-дек туюларди. Ҳа, айтмоқчи, йўловчилардан бири... Келинг, бир бошдан гапириб бера қолай.

Бу воқеа болалигимда юз берган эди. Улуғ Ватан уруши учинчи йилга қадам қўйган, айниқса Курск билан Орёл остоналарида даҳшатли жанглар борарди. Ушанда биз бир гала ўспирин болалар колхозда экин суғориб, арава ҳайдаб, ўт ўриб юрар эдик, хуллас,

урушга кетган эркакларнинг оғир меҳнати бизнинг зиммамизга тушган эди.

Айниқса ҳосил йиғим-теримида ҳафталаб уй бетини кўрмасдик, кечаю кундуз хирмонда бўлардик ёки станцияга ғалла таширдик.

Станцияга қатнаб юриб, кўпдан бери уйдагиларни кўрмаганим учун ўроқнинг айна қизиган, саратон кунларининг бирида йўл-йўлакай уйга кириб ўтай, деб бўш аравамни йўлдан бурдим.

Биз азалдан кўчанинг бошидаги ёнма-ён тушган икки уйда турардик. Уларнинг баландлиги уч метрча келадиган, деворлари жуда пишиқ қурилган бўлиб, дарё томони дарахтлар билан ўралган ҳовли бизники эди. Мен катта уйнинг ўгли эдим. Акаларим урушга кетган, улардан хат-хабар йўқ эди. Иккаласи ҳам балоғатга етиб, айна уйланадиган вақтда кетишган. Кекса отам — дурадгор-уста. Тонг саҳарда намозини ўқирди-да, устахонага жўнарди, шу кетганича қош қорайганда келарди. Колхоздаги барча аравалар унинг қўлидан ўтарди. Уйда онам билан сингилчам қоларди, холос.

Бериги кичик уйда эса яқин қариндошларимиз туришарди. Қариндошимиз дейишимнинг боиси, орадан икки-уч авлод ўтиб кетган бўлса ҳам улар билан азалдан мол-жонимиз бир эди. Ота-боболаримиз бирга кўчиб, бирга қўниб, жуда аҳил яшаган экан, бу одатни муқаддас билиб, биз ҳам орага совуқлик туширмай, апоқ-чапоқ бўлиб келардик. Колхоз тузилганда оталаримиз бир жойда ўтроқлашганлар. Бугина эмас, икки сув ўртасидаги Оролқўчада турувчиларнинг ҳаммаси бир отанинг фарзандлари эди.

Кейинчалик бериги уйнинг эгаси дунёдан ўтиб, хотини икки гўдак боласи билан қолди. Эски одат бўйича қариндош-уруғлар есирнинг бошини боғлаб қўяйлик, деб арвоқ ва худони пеш қилиб, уни отамга никоҳлаб қўйганлар. Гарчи у уйнинг қозон-товоғи, мол-жони, чорбоғи бўлак бўлгани билан аслида биз бир хонадон эдик. Уларнинг ҳам икки ўғли аскарга кетган эди. Содик деган катта ўғли уйланиши билан кетганди. Улар биз фронтдамиз, деб онда-сонда хат ёзиб туришарди. Кичик уйда кичик ойим билан келини қолган эди. Мен уни доим «кичик ойи» деб чақирардим. Иккаласи ҳам эртадан қора кечгача колхозда ишлашарди. Кичик ойим (уни овулдагилар ишчан аёл, ба-рака топсин, бунақаси топилмайди, деб мақташарди)

бригадир билан ади-бади айтишиб ўтирмас, буюрган ишини қилаверар, юр деганига юраверар, анови ёш келинчаклар қатори ариқ чопишга ҳам, экин суғоришга ҳам йўқ демасди, қўлидан сира кетмон тушмасди. Худо билиб берганми, дейман, унинг келини Жамила ҳам сергайрат, бақувват бўлиб, бироқ феъл-атвори сал бошқачароқ эди.

Жамила янгамни чин қалбимдан яхши кўрардим. Бир томони янгам, иккинчи томони мендан бир оз катта, лекин биз худди тенгқур дўстлардек эдик. Мени «кичкина бола», деб ўз укасидек эркалатганини айтмайсизми.

Хуллас, иккала хонадоннинг тирикчилигини, рўзгорини ойим билан сингилчам тебратиб турарди. Сингилчам жуда шўх қиз эди, лекин ўша оғир кунларда анча қуйилиб, ойимга жон-дили билан ёрдамлашганини сира-сира унутмайман. Икки хонадоннинг қўй-эчкиларига қараган ҳам ўша, тезак териб ўтин-чўп ғамлаган ҳам ўша, дом-дараксиз кетган болаларини қўмсаб ғамгин хаёлларга чўмган ёлғиз ойимнинг кўнглига тасалли берган ҳам ўша эди. Энди, ҳар иккала оиланинг бошини қовуштириб, ризқ-рўзини сақлаган ҳам ойим, билармони ҳам ойим эди. У, ўлганларнинг арвоҳини ҳурматлаб, сеники-меники демай, икки хонадонга баравар қараб турган, овулнинг кўпни кўрган обрўли, диндор хотинларидан бири эди. Бизга тааллуқли ҳар қандай ишни ойим ҳал қиларди. Отам бўлса ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. «Ҳой, уста аканга бормаи қўя қол, унинг ғилдиракдан бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳар икки рўзгорни ҳам бойвучча хотини тебратиб турибди, ўшанга бор», дейишардилар. Мен ҳам ёш бўлишимга қарамай, унча-мунча ишларга аралашиб турардим. Дарвоқе, акаларим армияга кетиб қолганидан, мен икки уйнинг дастёр йигити бўлиб қолгандим. Шунинг учун ҳам ўзимда қандайдир масъулият ҳис этардим. Бу ойимга жуда ёқарди, пишиқ бўлсин, ёғочдан бошқани билмайдиган отасига ўхшамай, рўзгор ишларига аралашиб, кўзи пишсин, дер эди. Мен аравамни чорбоғнинг четига, кўланкага ҳайдаб келсам, қамчисини қанжигасига қистириб олган бригадир Урозмат оға билан ойим эшик олдида негадир айтишиб турган экан. Уларга яқинлашганимда ойимнинг овози эшитилди:

— Бормайди! Ахир, бу инсофдан эмас-ку. Худодан қўрқинсин! Хотин кишининг арава ҳайдагани нимаси.

Худо хайрингни берсин, айланай, келинимга тегма, ўроғини ўриб юраверсин, шусиз ҳам ёлғизлик азобини тортиб, иккала хонадоннинг тирикчилигидан бош қашигга ҳам қўли тегмайди! Бунинг устига, бир ҳафтадан бери белим санчиб, анови жўхорилар қаровсиз қолди. Бахтимга, яхшиям ўша муштдек қизча бор экан...

Ойим одатича рўмол учларини кўйлагининг ёқаси остига қистирар эди.

Ўрозматнинг чайқала-чайқала тинкаси қуриди.

— Оббо сиз-эй, — деди у, — агар тўрт мучалим соғ бўлиб, қўлимдан келса, ўзимоқ илгаригидек қопларни аравага иргитиб-иргитиб, отларни чоптириб кетмасмидим! Иложи йўқ-да, ёш келинларга арава ҳайдатиб бўладими, десак, ўзи рози бўлган келинингни сиз йўлдан урсангиз, бунақада план тўлармиди: бошлиқлар фронтга юбориладиган ғаллани нега тўхтатдинглар, деб столни муштлаб, бизга дўқ урса, ахир нима қилайлик, сиз ҳам тушунинг-да!

Бригадир менинг қамчини судратиб келаётганимни кўриб, гўё миясига бир яхши фикр келгандек хурсанд бўлиб кетди.

— Агар келинимга йўлда-пўлда тентак аравакашлар тегажаклик қилади, деб қўрқсангиз, мана, қайниси бор-ку, — деди мени кўрсатиб. — Бу иним янгасига бировни яқин йўлатиш у ёқда турсин, қарагани ҳам қўймас. Сеит ҳам чакана эмас, азамат йигит-ку. Садағаси кетай, жонимизга ора кираётганлар мана шу болалар-да...

Ойим мени кўргач, бригадирнинг сўзини бўлиб, ялина бошлади:

— Қаёқларда тентираб юрибсан, болам? Сочларинг ўсиб, девонага ўхшаб кетибсан-ку. Отаси тушмагур боласининг сочини олишга ҳам қўли тегмайди... Ота эмиш...

— Ундай бўлса майли, бугун сочини олиб, чол-кам-пирлар ёнида бир дам олсин, — деди Ўрозмат чеҳраси очилиб, — Сеитжон ука, бугун уйда қолиб, отларингга бир оз дам бер. Эртага Жамилага арава берамиз, янгангни бирга олиб, унга ўзинг бош бўл. Сиз эса, онаси, Сеит бор экан, кўнглингиз тўқ бўлсин, камлик қилса янги келган Дониёрни ҳам қўшиб берай: ўзингиз биласизки, у бировга зиёни тегмайдиган хокисор одам... Ўзларича уч арава бир бригада бўлиб, станцияга қатнайверишсин, майли, буларнинг ёнига бошқаларни қўш-

май... Хўш, Сеит, сен нима дейсан? Бу, ойинг Жамилага арава ҳайдатайлик, десак, кўнмаяпти. Қани, ўзинг бир нарса де-чи...

Бир томони, бригадир мени роса кўкларга кўтариб мақтагани, иккинчидан, катта кишилардек мендан ақл сўрагани, бунинг устига, янгам ёнимда арава ҳайдаб юрса қандай маза бўлади, деган болаларча хаёл билан ишбилармон одамлардек ойимга дедим:

— Ҳайдаса ҳайдайверсин, нима, бўри еб кетармиди!— деб худди катта аравакашлардек чирт эткизиб тупурдим-да, қамчини судраганимча салмоқ билан қадам ташладим.

— Э, жин урсин сени, бўри еб кетармиди, дейди-я! Қўй, болам, сен нимани билардинг! — деди ойим аччиқланиб.

— Ие, нега билмас экан, икки уйнинг азамат йигити бўлади-ю, билмайдими!— деб юборди Урозмат. Ойим эндигина кўнганда яна айниб қолмасмикин деган шубҳа билан нима деярини билмай шошиб қолди.

Ойим бўлса оғир бир уҳ тортиб қўйди.

— Э, худойим, шу тирноқдек боламизга ўзинг умр бер... Девдек азамат йигитларимиз қаерларда юрибди, уйларимиз уларсиз ҳувиллаб қолди...

Шундан кейин мен уларнинг гапини эшитмадим, бора туриб уйнинг муюшига бир қамчи урдим, кокиллари селкиллашиб, кичкина қўлчалари билан шипиллашиб деворга таппи ёпаётган, менга очиқ чеҳра билан жилмайиб турган сингилчамга ҳам назар солмай ўтиб кетдим, даҳлизда турган чўян қумгонни энгаштириб, шошилмай қўлимни ювдим-да, қўлтигимга артдим, кейин уйга кириб, ҳаш-паш дегунча катта косадаги айронни симириб ташладим, иккинчисини эса дераза олдига олиб бориб нон тўғраб едим. Ойим билан Урозмат ҳали ҳам ташқарида суҳбатлашиб туришарди. Бироқ бу сафар улар ҳасратлашаётгандек кўринди. Ойим енглари билан йигидан қизариб кетган кўзларини артиб, тасалли бераётган Урозматнинг сўзларини бош ирғаб маъқуллар, ич-ичига ботиб кетган кўзлари билан дом-дараксиз кетган болаларини гўё кўрмоқчи бўлгандек олис-олисларга тикиларди. Ҳайтовур, анча дардлашиб кўнгли юмшаган ойим Жамиланинг арава ҳайдашига кўнди шекилли, бир оздан кейин бригадир кўнгли тинчиб, йўрға байталини йўрттириб кетди.

Ушанда бу ишнинг оқибати нима билан тугашини ойим ҳам, мен ҳам билмаган эдик.

Жамиланинг икки от қўшилган аравани бемалол ҳайдаб кетишига ҳеч ҳам шубҳа қилганим йўқ. Чунки у ёшлигидан йилқичилар орасида ўсиб, катта бўлган, тоғ этагига жойлашган Бақайир овулидаги йилқичининг қизи эди. Содиқ акам ҳам чавандоз бўлган экан; у бир куни яйловдаги чорвадорлар тўйи муносабати билан ўтказилган пойгада Жамилага етолмай қолган экан. Шундан кейин изза бўлиб, уни олиб қочиб кетганлигини билардим. Овсин-ажинлар бўлса, ҳечам-да, улар бир-бирларини яхши кўриб топишган, дейишарди. Ҳар қалай, нима бўлса ҳам улар уч-тўрт ой бирга туришган, кейин Содиқ акамни армияга олиб кетишган эди. Билмадим, ёшлигидан отаси билан бирга дала-даштларда йилқи ҳайдашиб, от чопишиб эрка ўсганиданми ёки биттаю битта қиз бўлганлиги учунми, ишқилиб, Жамиланинг хатти-ҳаракатларида аллақандай жўшқинлик, эркаларга хос фазилат бор эди. Ҳар бир ишга астойдил киришар, бошқа келинлардек бошим, белим оғрияпти деб сира зорланмасди. Бироқ ўзи ҳам бировга ҳақини кетказмайдиган, айтишган билан айтишиб, сўкишган билан сўкишадиган ўжар аёллардан эди. Унинг овулдаги келинлар билан юмдалашган вақтлари ҳам бўлганди.

Ен-атрофдаги одамлар:

— Э, бу қандай шаддод келин ўзи! Тушганига ҳеч қанча вақт бўлмай, тилидан заҳар сочади-я! — деганларида, ойим:

— Майли, шуниси яхши! Келинимиз очиқ-ёриқ, сира бўш келмайди... Ана шундай кўнглида кири йўқ одам яхши, индамай юрган писмиқлардан қўрқиб керак, ҳамма фисқ-фасод ўшалардан чиқади,— деб жавоб қайтарарди.

Отам билан ҳалиги «ишчан» деган ойим бошқа қайнота, қайноналардек Жамилани тurtмай, сўкмай, аксинча, ўз фарзандларидек эркалатишиб: «Худо ишқилиб ўзига инсоф берсин, тўғри юриб, тўғри турса бўлгани!» — дейишарди. Улар вояга етган тўрт ўғилларини армияга жўнатишиб, икки хонадондаги яккаю ягона келинини ранжитишадими? Бироқ мен ойимнинг баъзи ишларига ҳайрон қолардим. Бошқаларни қўйиб турайлик, ойим бировларнинг қўлига қарайдиган аёллардан эмас эди. Ҳар йили куз келиши билан одати бўйича отам тайёрлаган олти қанотли қора ўтовни ти-

киб, арча тутатарди. Бизларни чизган чизигидан чиқмайдиган қилиб тарбиялаб, ҳаргиз икки оиланинг бошини қовуштириб келарди. Ойимнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Аммо Жамила орамизда ажралиб турарди. Тўғри, у кампирлардан бир оз тортинар, уларнинг ҳурматини жойига қўяр, бироқ овулдаги кўпчилик келинлардек индамай бошини қуйи солиб ўтирмас ёки тескари қараб пўнғилламас, кўнглида борини яшириб ўтирмай, шартта гапириб қўя қолар эди. Гаплари ўринли бўлса, ойим уни кўпинча маъқуллар, лекин ўшанда ҳам ўз гапини икки қилмасди. Назаримда, ойим, уни бирсўзлиги, тўғрилиги учун ўзига яқин тутар, келажакда уни икки хонадоннинг бошини қовуштириб, рўзгорнинг ризқ-баракасини ўзидек сақлай оладиган уддабурон ўринбосар қилиб қолдириш ниятида бўлса керак.

— Худога шукур, тагли-жойли ерга тушдинг, болам. Бу ҳам бўлса сенинг бахтинг, буни сира ҳам ёдингдан чиқарма. Хотин деган тангрининг берганига шукур қилиб, рўзгорида бирини икки қилиб юрса, шунинг ўзи катта давлат. Биз чол-кампир топган-тутганимизни ўзимиз билан бирга гўрга олиб кетармидик... Ўз қадрқимматингни билсанг, сира кам бўлмайсан, доим мартабанг баланд бўлади, болам,— деб эслатиб турарди.

Тўғри, чол-кампирларнинг чўчиганича бор эди: Жамила жуда шўх, ёш болага ўхшарди. Бир қарасангиз ўзидан-ўзи кампирларга суйкалиб эркаланар, ё бўлмаса бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулар, ёки кўчадан кириб келаётганида худди ёш қизчалардек ариқдан лорсиллаб сакраб ўтар, ёхуд ўзича хиргойи қилиб юрарди. Кампирлар Жамиланинг бу қилиқларини ўзларича гап қилиб: «Ҳали бола-да, бора-бора қуюлиб қолади», деб қўйишарди.

Менга бўлса янгамнинг шунақалиги ёқарди. Баъзида икковимиз олишиб, курашиб, қувлашиб ҳам кетаверардик.

Жамила сарвқомат, бежирим аёл эди. Икки ўрим қора сочини бошига чамбарак қилиб ўриб, устидан танғиб олган оппоқ дурраси унинг буғдойранг кулча юзига шундай ярашиб тушар эдики, асти қўяверасиз! Жамила кулганда унинг шахло кўзларида навқирон ёшлик барқ урар, шунда у беихтиёр қаддини ростлаб, овулнинг шўх лапарларини куйлаб юборарди. Овулдаги йигитлар, айнқса фронтдан қайтиб келган йигитларнинг Жамилани кўз остига олишиб, тегишиб юрганларини неча бор

пайқардим. Ҳангоматалаб янгам улар билан бемалол ҳазил-ҳузул қилишарди-ю, бироқ ҳаддидан ошганларнинг таъзирини бериб қўярди. Бари бир бу менинг иззат-нафсимга қаттиқ тегар, янгамни рашк қилардим. Шунинг учун ҳам ҳалиги «безориларга» ўзимни кўрсатиб қўяй деб: «Ҳой, билиб қўйинглар, бу менинг янгам бўлади-я, кўп пашшахўрда бўлаверманглар» дегандек, уларнинг сўзини шартта бўлиб, виқор билан хўмрайиб қарардим: «Энди нима қилдик, бунинг янгаси экан-ку!» деб йигитлар масхара қилиб кулишганида, қизариб-бўзариб, азбаройи хўрлигим келганидан йиғлаб юборай дердим. Буни сезган янгам хурсанд бўлиб, кулгидан ўзини тиёлмай жилмайиб: «Ишларинг бўлмасин, нима, янга деган ерда қолибдими? Юр кетдик, қайним!» — деб уларнинг баттар қитиғига тегар, сўнгра бошини мағрур кўтарганча дадил қадам ташлаб кетарди. У йигитларнинг таъзирини берганидан ҳам хурсанд бўлиб, ҳам ўзига хўрлиги келиб, менга қараб бир кулимсираб қўярди. Балки у: «Э, тентак, янгамга кўз-қулоқ бўламан дейсанми? Агар бузиламан десам минг кўз-қулоқ бўлсанг ҳам бузиламан. Ахир мен чумчуқ эмасман-ку», деган хаёлга борганмикин? Мен ҳам ўшандай вақтларда айбдор кишидек гинг демасдим. Аммо бир оздан сўнг янгам хиёл ёзилиб: «Оббо кичкина бола-ей, жуда ғалатисан-да!» — деб мени яна бағрига босиб пешонамдан ўпарди.

Ҳа, чиндан ҳам янгамни ҳеч кимга раво кўрмай рашк қилардим, унинг қувноқлиги, ўзини эркин тутиши билан фахрланардим. Биз у билан жуда апоқ-чапоқ, бир-биридан ҳеч нарсани яширмайдиган сирдош дўстлардек эдик. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмасдим. Уша кезларда овулда эркаклар жуда оз эди. Шу сабабли баъзи йигитлар кўкрак кериб, баландпарвоз гапириб, овулда «мендан бошқа йигит йўқ» дегандек, аёлларни ҳечам назар-писанд қилишмасди. Бир куни пичан ўримида, юр, десам бўлди, орқамдан эргашиб келаверади, деб ўзига ишонганларнинг бири — узоқ қариндошимизнинг ўғли Усмон янгамга тегажаклик қилаверган эди, у Усмоннинг қўлини силтаб юборди-да, ғарам соясида ўтирган жойидан тураркан:

— Тур йўқол! — деб ўшқирди ва тескари қараб олди. — Қўлларингдан модабозлик қилишдан бошқа иш келармиди.

Ғарам остида талтайиб ётган Усмон қалин лабларини нафрат билан буриштириб тўнгиллади:

— Ол-а, мушукнинг бўйи шифтга осиглиқ турган тўштга етмай, пуф, сассиқ, деган экан... Шунга ўхшаб, кўп ноз қилаверма. Ичингда жон-жон деб турибсану яна...

Жамила унга ялт этиб қаради-да:

— Жон-жон деб турсам тургандирман. Лекин пешонамга ёзилгани шу экан, нима қилай. Эй, аҳмоқ, бунинг куладиган жойи борми? Жон-жон дейиш у ёқда турсин, минг йил тоқ ўтсам ҳам сенга ўхшаган шумшукларга назаримни солмайман. Аҳмоқсан. Илгаригидек тинч замон бўлганда шундай деб бўпсан эди!— деди.

— Шуни айтяпман-да! Урушнинг касофати билан қамчи емай қутуриб юрибсан-да,— деди истеҳзо билан Усмон кўзларини ўйнатиб тамшанаркан.— Менинг хотиним бўлганингдами, нима қилишимни ўзим билардим!

Жамила лаблари дир-дир титраб, Усмонга еб қўйгудек бўлиб қаради, унга бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин «шу аҳмоқ билан айтишиб нима обрў топдим» деб ўйлади шекилли, жирканч билан «туф», деди-да, ерда ётган паншахасини елкасига ташлаб, индамай нари кетди. Мен бериги томонда араванинг устидан хашак тушираётган эдим. Жамила мени кўриши билан бошқа томонга бурилиб кетди. Янгам менинг қай аҳволда эканимни сезган эди. Назаримда, янгамни эмас, мени ҳақорат қилишганларидек изза бўлиб, ғазабим қайнаб кетди. «Нега уларга ёндашасан, нега улар билан гаплашасан?»— деб янгамга жоним ачиди-ю, ичимда уни койидим.

Жамила ўша куни кечгача нохуш юрди, кулмади ҳам, гапирмади ҳам. Мен шоти аравани қайдаб ғарам олдига борганимда, Жамила мени гапирмасин деб атайлаб ишга алаҳситиб, дилини ўртаётган ўй-фикрларини яширишга ҳаракат қилди, у паншахасини каттакон пичан ғарамига санчди-да, гўё тоғни ағдараётгандек уни ердан шартта қўтариб, юзини яширганича ғайрат билан пичанни аравага отаверди. Ундан узоқлашар эканман, қайта-қайта орқамга қайрилиб қарардим: янгам паншаха дастасига суяниб бир оз хомуш турар, ўйланиб қолар, кейин яна ишга тушиб кетарди.

Мен аравага охирги марта пичан босар эканман, Жамиланинг ботиб бораётган қуёшга узоқ тикилиб турганини пайқадим. Қуёш дарёнинг нариги ёғида, қозоқ даштларининг аллақаерида ўт ёқилган тандирнинг оғзидек алангаланиб, ҳолдан тойиб, осмонда сузиб юрган

пага-пага булут парчаларини қизғиш рангга бўяб, бинафшаранг даштликка сўнгги шуълаларини сочиб, аста-секин уфқ орқасига ўтиб борарди. Жамила қўли билан қуёшни тўсиб, ўша томонда ажиб бир манзара бордек, кўзларини узмай, кулимсираб қараб турарди. Энди унинг чеҳраси очилиб, кўнгли анча кўтарилган эди.

Ушанда Жамила менинг айтмаган, лекин юрагимда тугилиб, тилим учида турган: «Нега уларга ёндашсан, нега улар билан гаплашасан!» — деган таънамга жавоб бераётгандек:

— Ҳалиги гапларимни кўнглингга олма, кичкина бола, — деб қўйди, энг яқин сирдоши билан дардлашаётгандек. — Усмон ҳам одамми? Ит ҳам бир, у ҳам бир.

Жамила ботиб бораётган қуёшдан кўзини узмай, индамай қолди, кейин гўё менга эмас, ўзига гапираётгандек яна шундай деди:

— Бундай кишилар кўнглингдагини билармиди... Буни ҳеч ким билмайди. Худо билсин, бундай эркаклар дунёда йўқдир ҳам!

Мен аравани қайтаришга ҳам улгурмасдан қарасам, Жамила аллақачон нариги томонда ишлаётган келинлар олдига югуриб бориб, улар билан чақчақлашиб қувалашиб юрибди. Оловдек товланиб турган кечки шафаққа қараб кўнгли очилдими ёки бугун яхши ишлаганидан хурсанд бўлдими, билмадим, ҳар қалай, кайфи чоғ эди. Хашак ортилган арава устида ўтирар эканман, Жамиланинг қўлларини кенг ёзганча оппоқ дуррасини қилпиратиб чопиб бораётганини кўриб, кўнглим анча таскин топди: «Ҳа, Усмон ўзи киму унинг сўзи нима бўларди?»

— Чух, жонивор, чуҳ! — деб отга қамчи урдим.

* * *

Бригадир Ўрозмат оға айтгандек, сочимни олдириб кетайин, деб отамнинг устахонадан қайтишини кутдим. Лекин у келгунча бекор ўтирмай, деб Содиқ акамнинг хатига жавоб ёздим.

Дарвоқе, хат ёзишда бизларнинг ўзимизга хос бир таомилимиз бор. Армиядаги акаларим хатни отамнинг номига ёзишарди, почталъон бўлса уларни онамга берарди, хатларни ўқиб бериш, уларга жавоб ёзиш менинг вазифам эди. Хатни ўқий бошлашим биланоқ унда нималар ёзилганини дарров билиб олардим. Чунки

ҳамма хатлар эгиз қўзилардек бир-бирига ўхшарди. Содиқ акам ҳар доим хатни «Соғинчли салом хат» деган сўздан бошларди. Кейин: «Етиб маълум бўлсинки, у томонда, яъни гуллаб-яшнаётган Толоснинг салқин ҳавосида соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юрган жондан азиз, меҳрибон отажоним Йўлчибойга» — деб саломни отамдан бошларди, кейин катта ойимни, сўнгра ишчан ойимни, ана ундан кейин қавм-қариндошларимизнинг соғлигини сўраб, энг охирида: «шунингдек, хотиним Жамила ҳам эсон-омон юрибдими?» — деб бир оғиз қистириб ўтарди.

Ота-онаси, қавм-қариндошлари турганда дастлаб хотинини эсга олиш, хатни унинг номига ёзиш одобдан эмас, албатта, бу нарса фақат Содиққа эмас, балки, умуман эркак зотига тўғри келмайди. Бироқ биз шу икки энли хат олиб турганимизга ҳам минг қатла шукур қиламиз, овулдагилар учун бу бир катта бахт эди. Ойим хатни менга икки-уч марта ўқитиб олгандан кейин, қозон-товоқ, иссиқ-совуққа уравериб ёрилиб кетган қўлларига олиб, гўё учириб юборишдан қўрққандек уни авайлаб учбурчак қилиб буклаб қўярди.

— Э-э, тумордек хатларингдан онанг айлансин, — дерди у кўзига ёш олиб, оғир хўрсиниб. — Ота-она, қариндошларнинг аҳволини сўрайди-я! Ахир, биз уйдимиз-ку, бизни жин урармиди! Бахтимизга, ишқилиб, сизлар омон бўлинглар, худо ўз паноҳида сақласин. Икки энли хат ёзиб: соғ-саломат юрибман, деб қўйсаларимг, шунинг ўзи ҳам катта ганимат.

Ойим хатга яна бир оз термилиб қараб турарди-да, сўнгра уни сандиқдаги хатлар сақланадиган халтачага яшириб қўярди.

Агар шу пайт Жамила уйда бўлиб қолса, у ҳам хатни бир карра ичида ўқиб чиқарди. Жамила ҳар сафар хатни қўлига олиши билан ўз-ўзидан қизишиб кетар, уни ҳарислик билан тез-тез ўқий бошларди. Лекин хатнинг охирига яқинлашган сайин юзидаги қувонч алангалари сўниб, ранги ўчиб, қошлари яна чимирилиб қоларди. Баъзида хатни охиригача ўқиб чиқишга ҳам сабри чидамай, ҳафсаласи пир бўларди-ю, гинг демасдан, гўё қарз олган нарсани қайтариб бераётгандек бўшашиб, хатни ойимнинг қўлига тутқазарди.

Хат сақланадиган халтачани сандиққа бекитаркан, келинининг тумшайиб қолганини пайқаган ойим унга тасалли берган бўларди:

— Хабар келганига қувониш ўрнига хафа бўлга-

нинг нимаси, болам. Ёки фақат сенинг куёвинг аскарликка кетганми? Барчага баробар мусибат, сабр қил... Кўз очиб кўрган ёрини ким соғинмайди дейсан. Соғинсанг ҳам сир бой берма, ичингда сақла.

Жамила бўлса миқ этмасди. Лом-мим демаса ҳам паришон чехраси гўё: «Эҳ, кошки эди тушунсангиз!» — деяётгандек бўларди.

Содиқ акам бу хатини ҳам Саратовдан, госпиталдан ёзган эди. Худо хоҳласа, кузнинг ўрталарига бориб қоларман, дебди. Илгари ҳам шундай деб ёзганида биз жуда қувонган эдик.

Отам ишдан қайтгач, тезда сочимни олдирдим уйда қолмай, отларни бедазорга қўйиб юбордим-да, ўзим ҳар кунгидек хирмонда тунадим. Раисимиз молларни бедазорга ёйишга рухсат бермасди, бироқ мен отларим яхши тўйсин деб уларни кўздан овлоқ жойдаги бедазорга тушовлаб қўярдим. Буни ҳеч ким билмасди. Бу сафар, аравани хирмонда қолдириб борсам, пастликда яна тўрт от ўтлаб юрибди. Жаҳлим чиқиб, уларни чеккароқ жойига ҳайдаб юбормоқчи бўлдим. Бироқ отларнинг иккитаси бригадир айтган ўша Дониёрники эканини таниб қолдим. Мен, эртадан бошлаб баримиз бир бригада бўлиб, станцияга бирга қатнаймиз, деган ўй билан отларга текканим йўқ. Сўнгра хирмонга келсам, Дониёр ҳам шу ерда экан. У эндигина аравасининг гилдиракларини мойлаб бўлиб, ўқнинг гайкаларини бураётган экан.

— Дониёр ака, отлар сизникими? — деб сўрадим ундан.

У менга бир қараб қўйди-да :

— Иккитаси меники, — деди.

— Қолган иккитаси-чи?

— Ҳалиги, ҳа, оти нима эди, Жамиламиди, ўша келинники. Айтмоқчи, у сенинг янганг бўладими?

— Ҳа, янгам бўлади.

— Бўлмаса, бугун кечаси Сеит қараб турсин, деб бригадирнинг ўзи ташлаб кетди.

«Яхшиям уларни ҳайдаб юбормаган эканман-а!» — деб қўйдим ичимда.

Кеч кириб, тоғдан эсан майин шабада ҳам тиниб, хирмон жимжит бўлиб қолди. Дониёр ҳам мен ётган сомон устига келиб ёнбошлади. Лекин кўп ўтмай яна ўрnidан турди-да, сой бўйи томон кетди. У тик жар ёқасига борди-да, бошини сал қийшайтириб, қўлларини орқасига қилганича туриб қолди. Орқасидан қараганда

унинг гавдаси ой ёруғида кўзга аниқ ташланиб турарди. Дониёр, афтидан, мудроқ, сокин тун уйқусини бузиб, тошлардан тошларга уриниб, шариллаб оқаётган сой сувининг мусиқий оҳангини ё бўлмаса бошқа бир қулоқ илгамас товушларни тинглаётгандек қимир этмай турарди.

«Одатича сой бўйига бориб тунамоқчи шекилли», деб кулиб қўйдим мен ўзимча.

Дониёр овулимизга яқиндагина келганди. Пичан ўроғи энди бошланган кезлар эди. Бир куни битта бола чопиб келди-да, овулга бир ярадор аскар қайтди, лекин кимлигини ўзим ҳам билмайман, деб қолди. Овулда биров аскардан қайтиб келгудек бўлса, кўргани ҳамма ёпирилиб борарди. Аммо бу сафар фронтдан келган кишининг насл-насаби номаълум бўлгани учун ўроқчилар тозаям шов-шув кўтаришди.

— Бегона дейишади-ку.

— Бегона бўлса, бизнинг овулга келармиди?

— Шуни айт-а?

Шундай қилиб, у ким экан, ўзимизнинг қариндош-уруғимиздан битта-яримтасининг боласи бўлмасин тагин, дейишиб, бир тўда одам овулга ҳам бориб келишди.

Кейин билишса, Дониёр асли шу ерлик экан. Айтишларича, у ёшлигидан етим қолиб, ҳар кимларнинг эшигида юрган, охири Чақмоқдаги қозоқ тоғалариникига кетиб қолган, шу-шу, болани излаб боргудек биронта ҳам жонкуяри бўлмаган экан. Шундай қилиб, у эл-уруғнинг ёдидан ҳам чиқиб кетган экан. Овулдан кетиб қолганидан кейинги ҳаёти тўғрисида эса Дониёр унчалик ёзилиб гапирмаганмиш. Бироқ ҳозир ўйлаб кўрсам, унинг тортмаган азоб-уқубатлари қолмаганга ўхшарди.

Турмуш бу муштдек болани не кўйларга солмаган, тирикчилик дардида у қаерларга бош урмаган. Дониёр кўп вақт Чақмоқ даштида қўй боқиб юриб, вояга етгач, жазирама чўлларда канал қазиган, янги тузилган пахта совхозларида пахта экиб, экин суғориб, охири Тошкент яқинидаги Оҳангарон шахталарида ишлаб, ўша ердан армияга кетган эди.

Хуллас, Дониёрнинг армиядан қадрдон овулга қайтиб келганига овулдагилар хурсанд бўлишганди; бечоранинг туз-насибаси узилмаган экан, мана охири ўз элига қайтиб келди! Шунча йил четда юрса ҳам тилимизни эсдан чиқармабди-я. Бироқ тили сал-пал қозоқчага тортиб кетади, дейишарди.

«От айланиб қозигини топади, деганлар. Туғишган ер, эл-юртни унутиш осонми? Келганингга биз ҳам, ота-боболарингнинг арвоқи ҳам хурсанд; Гирмонни енгиб, тинчлик бўлса, сен ҳам уй-жой қиларсан, бола-чақали бўларсан», — дейишарди кексалар. Улар Дониёрнинг етти пуштини суриштириб, унинг қайси уруғдан эканлигини, овулдаги баъзи бир туғишганларининг кимлигини ҳам айтиб беришди. Хуллас, овулдагилар: «Дониёр дунёга янги келгандек бўлди» дейишадиган бўлишди.

Орадан кўп ўтмай бир куни бригадир Урозмат шинелини елкасига ташлаб, чап оёғига сал оқсоқлаган новча, бўйни узун бир кишини эргаштириб келди. Йўрға байталани гижинглатиб келаётган пакана Урозматнинг ёнида ҳалиги новча аскар салмоғини ўнг оёғига солиб, орқада қолмай, тез-тез юриб келарди.

Бизлар, пичан ўрадиган машинада ишлаётган болалар Дониёрни биринчи кўришимиз эди. Дониёр яраси яхши битиб кетмаганидан оёғини буколмасди. Уни ўроққа ярамайдиган бўлгани учун биз билан бирга машинага қўйишди. Ростини айтсам, биз уни аввалига унчалик ёқтирмадик. Чунки Дониёр жуда одамови эди, гапиришганда ҳам унинг бутунлай бошқа, фақат ўзигагина маълум бўлган нарсалар тўғрисида хаёл сураётгани, кишига тикилиб турса ҳам кўнгли бошқа ёқда эканлиги шундай сезилиб турарди. У оғир хаёлга ботгандек анграйиб турарди. Буни пайқаган кишилар: «Бечора, фронтдан кейин ҳали ҳам ўзини ўнглаб ололмаса керак», деб юришди. Лекин Дониёрнинг ўзини тутишига, қўли қўлига тегмай чаққон ишлашига, ҳаракатчанлигига қараб, уни очиқ-ёриқ, ақлли, гапга чечан одам экан, деб ўйлайсан киши. Балки етимлик азоб-уқубатини кўп тортганидан у меҳнаткаш, лекин камгап, сир-асрорини ҳеч кимга айтмайдиган бўлиб қолганмикин? Эҳтимол, шундайдир. Серсавлат, бўй-басти келишган Дониёрнинг жағи бир-бирига ёпишиб кетган, қовоғи сира очилмас, кўзлари бир хил ғамгин боқарди. Фақат доим учиб турадиган қошлари унинг юзига ҳусн бериб турарди. Гоҳо-гоҳо у қандайдир бир сирли товуш эпитгандек ҳушёр тортар, қошлари учиб, гўё бир нарсадан хурсанд бўлгандек кўзлари ярақлаб кетарди. Лекин биз бунинг сабабини билмасдик. Бугина эмас, унинг бошқа қизиқ одатлари ҳам бор эди. Қош қорайганда отларни аравадан чиқариб, овқат қачон тайёр бўларкин, деб ўчоқ атрофида дам олиб ўтирардик. Дониёр бўлса ёнимиздаги

Қоровултепага чиқиб, қоронғи тушгунга қадар ўша ерда ўтирарди.

«У ерда нима бор экан? У кимни қўриқлайди, у нима қўриқлаяпти? — деб кулишардик биз. Кунлардан бирида мен ҳам қизиқиб, унинг ёнига чиқиб ўтирдим. Бу ерда айтарли ҳеч нарса йўқ эди. Тоғ этаклари бўйлаб ястаниб ётган бепоён даштлик чуқур денгизга чўкиб бораётгандек оқшом қўйнида йўқолиб борарди. Дониёр менинг келганимга парво қилмади. У чеҳраси ёришиб, бир тиззасини қучоқлаганича хаёл суриб ўтирарди. У мен англаб етмаган, маъносига тушунмаган аллақандай сирли товушларни бутун вужуди билан берилиб тинглаётгандек туюларди. Баъзан қошлари чимирилиб, кўзлари чақнаб, кучи танасига сигмаётгандек тўлганар, гўё ўрнидан ирғиб туриб, қулочини ёзганча бутун борлиқни кўксига босиб, қучоқламоқчи бўлаётгандек туюларди. Бир қарасанг, қаттиқ чарчаган одамдай яна бўшашиб, ғамгин бўлиб қоларди.

Колхозимизнинг пичан ўрадиган машиналари буралиб-буралиб оқаётган каттакон Гуркуров сойининг бўйларида худди шу Гуркуров сойидек гуркираб юрарди. Пичан ўроғи сойларнинг тўлиб-тошиб оқаётган даврига тўғри келди. Тошдан тошга урилиб, кўпикланиб, пишқириб оққан сув кеч кириши билан яна кўпаярди ва ярим кечага бориб шариллаб оққан овозидан қапада ётган еримда уйғониб кетардим. Қаймоғи олинган сутдек осмонда муздек шабада ғир-ғир эсиб, кўкдаги юлдузлар шуъла сочиб мўралаб турарди. Тун оғушида ҳайқириб оққан сой сувининг тўлқини яна ҳам кучлироқ сезилиб, гўё устимизга босиб келаётгандек туюларди. Биз қирғоқдан олисда бўлсак-да, қапамизни сув оқизиб кетмасмикин, деган ваҳима беихтиёр кўнгилга гулгула соларди. Дўстларим ҳеч нарсадан хабарсиз, донг қотиб ухлашарди, мен ташқарига чиқиб кетаман.

Тунда сой бўйи ҳам кўркам, ҳам ваҳимали бўлади. Ўтлоқнинг у ер-бу ерида ўтлаб юрган отлар қорайиб кўринарди. Ҳаммаёқ жимжит. Отлар шабнам тушган ўтларга тўйиб, дам-бадам пишқиришар ва енгил мудрашарди. Сал нарида Гуркуров суви қутуриб, майда тол новдаларини эгиб, тошларни юмалатиб, сокин тун жимлигини бузиб, гўё ер қаъридан қайнаб чиқаётгандек даҳшат билан шариллаб оқарди. Шундай кечаларда мен доим Дониёрни эслардим. «Дарвоқе, Дониёр қаерда қолди экан?» — деб сўрардим ўзимдан-ўзим. У доим якка ўзи сув бўйидаги пичан ғарамлари устига бориб

ётарди. «Нима бало, у кечаси қўрқмайдами, сувнинг шариллашидан қулоғи битмайдами?» — деган фикр хаёлимдан ўтарди. «У ҳозир ҳам ухлаётганмикин ёки уйғоқмикин? Тавба, ёлғиз сув бўйига бориб ётишнинг нима ҳожати бор экан? Бунинг нима ҳаловати бор? Қизиқ, сира одамларга қўшилмайди-я. У ҳозир қаерда экан?» — деб атрофга назар ташлаб, қулоқ соламан, ҳаммаёқ жимжит. Қирғоқ бўйлаб қия тепалик чўзилиб кетган тоғ этакларига қоронғилик чўкмоқда, осмоннинг у ер-бу ерида юлдузлар милтиллаб кўринмоқда.

Овулга келганига бир неча кун бўлса ҳам ўзини четга тортиб, ҳеч кимга қўшилмай юрган Дониёр ошна-оғайни орттира олмади. Бировга ёндашмас, жанжаллашиш, тортишиш нималигини билмас, бировга яхши ҳам гапирмас, ёмон ҳам гапирмас эди. Овулга яхшилик ҳам қилиб, ёмонлик ҳам қилиб, йиғилишларда сўзлаб, тўй ва маъракаларда қариялар билан ёнма-ён ўтириб, элнинг иссиқ-совуғига араллашиб юрган ўктам йигитлар қадр-қимматли бўлиб, дарров оғизга тушадиган, хотин-қизларнинг назарига илинадиганлар ҳам шулар бўларди.

Дониёрга ўхшаб эртадан-кечгача тер тўкиб ишлайдиган, лекин ўзини бошқалардан четга олиб юрадиган, ўзи билан ўзи бўлиб, бировга зарари ҳам, фойдаси ҳам тегмайдиган кишилар тўғрисида: «Бир амаллаб кун кўриб юрган бечора-ку», дейишарди. Бизларга ўхшаган ўзи билармон, маҳмадона болалар эса ҳалигидек чинакам, асл йигитлардек бўлишни ҳавас қилиб, Дониёрнинг юз-кўзи олдида бўлмаса ҳам орқасидан мазах қилардик. Унинг кўйлагини ўзи ювганига ҳам кулар эдик: у армиядан битта кўйлак билан келганлиги учун ҳам уни қурир-қуримас кийиб оларди. Бироқ, қизиги шундаки, Дониёр мўмин-қобил бўлса ҳам биз у билан бемалол, ботиниб гапириша олмасдик. Гап унинг катталигида эмас эди, албатта. Чунки у жуда нари борса, акаларим билан тенг келарди. Шунинг учун ҳам биз у билан сенсираб гаплашар эдик. Нима, ўзимизни пастга урармидик. Гарчи Дониёр улуғсифат бир одам бўлмаса-да, унинг шундай ҳеч ким билан гапиришмай, вазмин юришида қандайдир бир хосият бордек, шўх, шайтон болалар ундан ҳайқиқиб туришарди.

Бунга қисман ўзим ҳам сабабчи бўлдимми дейман-да. Чунки мен одамлардан, айниқса фронтга бориб келганлардан кўрган-билганларини ипидан-игнасигача гапириб беришни илтимос қилиб, уларни ҳол-жонига

қўймасдим, саволман деганни ёғдириб юборардим. Шунинг учун ҳам мен «Сеит хира» деган лақаб орттирганман.

Дониёр келган дастлабки кунларда, мен ундан уруш тўғрисида кўп нарсаларни сўраб, билиб оламан деб юрдим. Бир кун ишдан сўнг гулхан атрофида овқат ичиб дам олиб ўтирганимизда Дониёрдан сўраб қолдим:

— Дониёр ака, урушда кўрган-кечирганларингдан бир гапириб бермайсанми?

Дониёр ҳадеганда гапира қолмади. Чамамда, менинг бу гапим унга ёқмади шекилли.

— Уруш дейсанми? — деди у ва худди ўзига жавоб бераётгандек паст овоз билан қўшиб қўйди: — Урушнинг номи ўчсин, уни билмаганларинг яхши!

Дониёр нарида ётган хашакдан катта бир тўтам олиб гулханга ташлади ва оловни тез-тез пуфлаб ёндирди-да, ҳеч кимга қарамай қўлларини ўтга тоблаш бошлади. У алангаланиб ёнаётган оловга тикилганча узоқ жим қолди.

Дониёрнинг нега бундай қилганини ким билсин, лекин унинг ўша икки оғиз гапидан ҳам урушни эртақдек эрмак қилиб гапириб бўлмаслиги, у одамнинг юрак-юрагига сингиб кетиши, у ҳақда гапириш ниҳоятда оғир эканлиги шундай сезилиб турарди. Уялганимдан бошимни ердан кўтара олмадим. Шу-шу Дониёрдан уруш ҳақида сўрамайдиган бўлдим. Болалар ҳам унга тегажаклик қилмайдиган бўлишди.

Бироқ кўриниши тунд, одамга аралашмайдиган Дониёр ўзича якка-ёлғиз юравергани учун унинг армиядан келганлигининг қизиғи ҳам қолмади. Қай бир кишилар: «Шунчаки бир одам-да» дегандек қилиб уни назарига илмас, бошқа бировлар эса ундан рўйи-рост кулиб, кўпчилик эса раҳми келиб: «Бошпанасиз, бир амаллаб жон сақлаб юрган бир ғариб-да... Колхознинг далада берадиган иссиқ овқати бўлмаса, тентираб кетиб қолармиди... Ўзиям, қўйдек ювош экан...» — деб ачиниб гапиришарди. Бора-бора кишилар Дониёрга кўникиб қолишди шекилли, уни бошқа гап қилмайдиган бўлишди. Одамларнинг у билан иши бўлмай қўйди.

* * *

Эртаси саҳарлаб Дониёр иккаламиз отларни хирмонга олиб келдик, шу пайт Жамила янгам келиб қолди. У бизни кўриши билан узоқдан қичқирди:

— Эй, кичкина бола, қайсиси менинг отларим, бу ёққа ҳайдаб кел! Хомутлари қани?— деб умри бўйи аравакашлик қилган одамдек, гилдираклари жойида-микин дегандек тепиб кўрар, уёқ-буёғни синчиклаб кўздан кечирарди. Биз Дониёр билан отларни етаклаб, хирмонга яқинлашиб келганимизда, иккаламизнинг афти ангоримиз Жамилага ғалати кўринди шекилли, у бир кулимсираб қўйди, Дониёрнинг узун ва ориқ оёқларидан қўнжи кенг солдатча этиклари чиқиб кетгудек бўлиб шалвираб турарди, мен бўлсам, қорайиб, тошдек қотиб кетган оёқларим билан отни ниқтаб келардим.

— Ухшатмагунча учратмас, деганларидек жуда топишибсизлар-ку.— Шу-шу гўё бизнинг жиловимизни қўлига олгандек, у буйруқ қилаверди:— Қани, тез-тез бўлинглар, урушда туриш йўқ, эртароқ салқинда жўнай қолайлик,— деб отларини аравага қўша бошлади.

Жамила, Дониёрнинг бори ҳам, йўғи ҳам билинмайди, дегандек, уни назарига илмасди. Гапиришса ҳам мен билан гаплашарди. У биздан қолишмай елиб-югуриб ишларди. Жамиладаги бу жасорат, айниқса ўзини катта олиб гапириши Дониёрга қаттиқ теккандек бўлди. Дониёр чаккаси тиришиб, уни ҳам ёқтирмагандек, ҳам ҳайратда қолгандек, тумшайиб тескари бурилиб олди. Жамила буни пайқагани ҳам йўқ. Дониёр тарози устидаги қоплардан бирини индамай даст кўтариб араवासига ташлаганда, Жамила унга ёпиша кетди.

— Бу нима қилиқ, ҳар ким ўз билганича ишлай-верадими? Қани, қўлингни бер, қўллашгани худо қўллайди! Ҳой кичкина бола, аравага чиқ, қопларни жойлаштир!

Жамила Дониёрнинг қўлидан шартта ушлаб, қопни икковлашиб кўтарганида, Дониёр уялганидан қипқизариб кетди. Шундан кейин ҳам улар қопларни қўллашиб кўтариб босишди, қўллари бир-бирига чирмашиб, қоп устидан аста сирпаниб тушаркан, Дониёр ўнғайсизланиб унга қарамасликка ҳаракат қиларди. Жамила бўлса парвойи фалак, ҳар сафар тарозибон хотиннинг ёнига келганида, у билан ҳазил-ҳузул қилиб, ҳиринг-ҳиринг кулишарди. Жўнаш олдидагина у кўзини бир қисиб қўйиб, Дониёрга:

— Ҳой йигит, исминг нима, Дониёрмиди, кўринишдан эркакка ўхшайсан-ку, қани, йўл бошла!— деди.

Дониёр бу сафар ҳам миқ этмади. Жамилага чўчигандек бир қараб қўйди-да, аравани ҳайдаб кетди. «Оббо шўринг қурғур-эй, мунча уялмасанг!» — деб ачи-ниб қўйдим унга.

Йўл олис, даштдан йигирма чақиримча йўл босиб, Қоратоғ дарасидан ўтиб, станцияга бориш керак. Шуниси яхшики, хирмондан то станциягача йўл қиялаб боради, отларга ҳам анча енгил эди. Улуғтоғ тоғининг этагидаги кўм-кўк дарахтлар ичига кўмилган овулимиз то дарадан чиқиб кетгунча, худди кафтдагидек аниқ кўришиб турарди. Даранинг этагидан эса темир йўл кесиб ўтади.

Шундай қилиб, биз ҳар куни станцияга ғалла ташиб юрдик. Овулдан эрталаб чиқиб, станцияга пешинда етиб борамиз. Тақир йўлдаги шағал арава ғилдираклари остида ғичирларди. Кун исиган сайин отларнинг яғринларидан тер қуйилиб оқарди...

Саратоннинг жазирама қуёши ҳаммаёқни қовжиратиб куйдиради. Станцияга келсанг от-араванинг кўплигидан қадам босолмайсан. Тоғ этагидаги узоқ колхозлардан эшак ва ҳўкизларга ғалла ортиб келган болалар билан хотинларнинг кийимлари тердан шўри чиқиб, чанг босган бетлари қорайиб куйиб, шамолдан лаблари ёрилиб, яланг оёқ, яланг бош ҳориб-толиб келардилар. Заготзернонинг ҳовлиси қий-чув бўлиб, унинг дарвозасига: «Ҳамма ғалла фронт учун!» деган шиор ёзиб қўйилганди. Пахса билан айлантириб олинган пастқам ҳовлининг ташқарисида вагонларни бир-бирига улаб юрган паровоз қайноқ буғ чиқариб, қумурсқадек тинмай ҳаракат қиларди. Сал наридан поездлар қулоқни кар қилгудек даражада бўкиришиб ўтишадди. Худди дарвоза олдига чўктирилган туялар ўрнидан тургиси келмай, жини қўзиб, кўпик сочиб овозининг борича бўкирарди.

Каттакон каппоннинг ичига ғалла тоғ-тоғ қилиб уйиб ташланган. Ғалла солинган қошларни орқалаб тахта трапдан ана шу уюмларнинг тепасига олиб чиқиб тўкиш керак. Каппоннинг қизиган тунука томи-дан чиққан бўёқ аралаш темир ҳиди буғдой чанги билан бирга қўшилиб димоғни қичитарди.

Уйқусизликдан кўзлари қизариб кетган омборчи пастда қўлини пахса қилиб сўкинарди:

— Ҳой бола, кўзингга қара, устига чиқариб тўксанг-чи!

У нега сўкинади? Сўкинмаса бўлмайдими? Уша ер-

га олиб чиқиб тўкиш кераклигини ўзимиз ҳам биламиз-ку.

Биз бу ердагина эмас, балки даланинг ўзида, ерга дон ташланган кундан меҳнат қиламиз. Ёш-яланг, хотин, болаларимиз ёз бўйи тинмай парвариш қилади, комбайнчиларимиз ҳар куни юз марталаб бузиладиган, парти кетиб, шарти қолган комбайнни бир нафас ҳам тўхтатмай, саратоннинг жазирама кунларида ҳам даладан чиқишмайди. Ҳозир ҳам далада ўроқчилар тонг саҳардан қоронғи кечгача зирқираб оғриган белларини ёзолмай ғалла ўрмоқдалар, бир қарич болалар битта ҳам бошоқни қолдирмай териб олмоқдалар. Уша кунларда биз барча топган-тутганимизни фронтга жўнатамиз, бу бизнинг ғалабага қўшган тер билан қонимиздир.

Ҳали-ҳали эсимда, ёш бола эканман, забардаст йигитлар кўтарадиган катта-катта қопларни елкамга ташлаб, унинг бир бурчагидан маҳкам тишлаб трапдан юқорига чиқар эканман, қовурғаларим майиншиб, кўзларим тиниб кетарди. Қадам сайин трапнинг тахталари эгилиб, каппон ичидан кўтарилаётган чанг аралаш ғубор ўпкани қисарди. Неча марта ҳолдан тойиб, орқамдан сирғалиб тушиб бораётган қопни елкамдан ирғитиб, ўзим ҳам сакраб юборгим келарди. Лекин орқамдан ҳам қоп кўтарган одамлар келарди. У ҳам менга ўхшаган бир ёш боладир ё бўлмаса, тушиб-чиқиб юрган аёлларнинг биридир. Агарда уруш бўлмаганда бундай оғир юкни уларга ким кўтартириб қўярди? Шундай оғир ишга аёллар чидаш бераётганда нолишга ҳақим борми?

Ана, олдинда Жамила янгам боряпти. Этагини қистириб олган, унинг буғдойранг чиройли оёқ мускуллари таранг тортилиб, пайлари узилиб кетгундек бўлади. У гўё юкини енгиллатаётгандек букилиб, эгилиб оғир қадам ташлаб борарди. Гоҳ-гоҳ у менинг ҳолдан тойиб бораётганимни сезгандек тўхтаб қоларди-да:

— Вўшашма, кичкина бола, оз қолди!— деб қўярди. Бироқ ўзи ҳам қаттиқ чарчаганидан овози бўғилиб чиқарди.

Буғдойни тўкиб, орқага қайтаётганимизда, доим Дониёрга дуч келардик. У одати бўйича ҳеч кимга қўшилмай, жимгина, салмоқ билан оёғини оқсоқланиб босарди. Биз унга ёндашганимизда, оғир тортган бўйинини чўзиб, қистирилган кўйлагининг барини ёзиб ке-

лаётган Жамилага Дониёр энкайганича қовоқ остидан тикилиб ўтарди. У Жамилани гўё биринчи марта кўраётгандек ҳамиша ана шундай тикилиб қарарди. Лекин Жамила бунга сира эътибор бермасди. Бирга ишлаганимиздан буён уларнинг бирон марта ҳам очилиб гаплашганини кўрганим йўқ. Жамила баъзан шунчаки ҳазиллашиб, тегишиб кулиб гапирса, баъзида мутлақо иши бўлмасди. Бу унинг кайфиятига боғлиқ эди. Ҳуши келса, йўлда келаётиб Жамила менга: «Қани, чуқ де, кичкина бола, кетдик!» — дерди-да, ўтирган еридан сапчиб туриб, қийқириб, қамчинини ўйнатганча аравани ҳайдаб кетарди. Мен ҳам ундан қолишмасдим. Ҳаш-паш дегунча олдинда бораётган Дониёрни қувиб ўтиб кетардик. Дониёр орқада чанг-тўзон ичида қоларди. Аслида бу ҳазил бўлса-да, лекин бундай ҳазилга ҳамма ҳам чидайвермасди. Бироқ Дониёр гинг демас, ранжимас эди. Биз чанг-тўзон кўтариб, унинг ёнидан тасира-тусур қилиб ўтиб кетсак ҳам у гўё айбдор кишидек мулоғимгина кулимсираб, аравада тик турганича отларга устма-уст қамчи босиб бораётган Жамилага ажабланиб, индамай қараб қоларди. Унинг жаҳли чиқдимикин, деб орқамга қайрилиб қараганимда, чанг қуюни ичида қолган Дониёрнинг мамнун бўлгандек Жамиладан кўзини олмай тикилиб турганини пайқардим. Унинг бу қарашида ўта кўнгилчанлик, олижаноблик билан бирга, юрагини куйдираётган аллақандай сирли бир ҳасрат борлиги сезилиб турарди. Жамиланинг бу қилиқларини, истехзоли кулишларини, ёнидан гўё менсимеган кишидек индамай ўтишларини Дониёр ҳечам кўнглига оғир олмас, барига чидаб, бир оғиз сўз қайтармас эди. Баъзида Дониёрга раҳмим келиб:

— Қўйдайд ювош одамнинг дилини оғритганинг нимаси, янга? — десам, Жамила менга:

— Ке, қўй, шуни гапирма! — деб қўлини силтаб кулиб қўярди. — Э, шунчаки бекорчиликдан ҳазиллашаман-да. Нима бирон жойи камайиб қолармиди!

Бора-бора янгамга қўшилиб мен ҳам ҳазил-ҳузул қиладиган бўлдим. Чунки Дониёрнинг Жамилага маъноли тикилиб карашлари менга ғалати туюла бошлади. Айниқса Жамила қоп кўтарганида Дониёр кўзининг қири билан унга тикилиб қоларди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора бўлиб, кўпчилик иш билан алаҳсиб, бун пайқамайди, деб ўйлайди шекилли. Аравакашлар қийқириғи, от-араваларнинг кўплигидан станция-

нинг худди бозорга ўхшаб кетган тўс-тўполон ҳовлисида Жамила қанчалик қийналмасин, сира бўш келмай елиб-югуриб ишлаганидан, қаҳқаҳа уриб кулганидан у ҳаммадан ажралиб кўзга яққол ташланиб турарди. Жамила арава четига қўйилган қопларни кўрагини кериб елкасига оларкан, қоп-қора қўнғир соч ўримлари ерга тегай-тегай деб кетар, салмоқ билан орқасига бурилганида эса, қисик кўзларининг қорачиқлари киприклари орасидан ялт этиб кўринарди. Ушанда қоп кўтарган Жамила каппоннинг эшигига етгунга қадар Дониёр уни зимдан кузатиб қоларди. Мен буни пайқаб юрардим. Ҳадеганда кўнглимга оғир олмаган бўлсам ҳам, лекин кейинчалик Дониёрнинг янгамга бундай зимдан назар ташлаб юриши менга ёқмади, ҳатто иззат-нафсимга теккандек бўлди: ҳеч кимга раво кўрмай қизганиб юрсаму Жамилага бошқалар қолиб, Дониёрбой кўз тикса-я. «Дониёрки, Жамилага кўз тикдими, бошқалардан хафа бўлмасам ҳам бўларкан! Тавба!» — дердим жаҳлим чиқиб ўзимга-ўзим.

Энди Дониёрни мўмин-қобил йигит деб аямоқ у ёқда турсин, ёмон кўра бошладим. Шундан кейин мен яна янгамга қўшилиб, уни масхара қила бошладим. Аммо бу ҳазилимизнинг таги зил бўлди.

Ғалла ташиб юрган қопларимиз орасида олачадан тикилган етти пудли катта бир қоп бор эди. Ҳамиша янгам икковимиз уни каппонга олиб бориб ерга тўкардик, чунки уни бир киши кўтаролмасди. Бир куни хирмонда араваларга юк ортаётиб, янгам билан бирга ҳалиги катта қопни Дониёрнинг аравасига ташладик-да, устидан бошқа қопларни бостириб қўйдик. Қани, нима қилар экан, деб ўйладик ўзимизча.

Хирмондан кунчиқарда жўнаб кетдик. Йўлда рус қишлоғида бировнинг боғига кириб, Жамила икковимиз олма ўғирлаб чиқдик-да, йўл-йўлакай қаҳқаҳлаб кулишиб кетдик: Жамила бора-боргунча Дониёрга «Илиб ол!» — деб олма отиб борди. Олма тугагандан кейин биз одатдагича уни чанг-тўзонда қолдириб, анча узоқлашиб кетдик. Дониёр дарадан чиқаверишдагина бизни қувиб етди, темир йўл берк экан, унинг очилишини кутиб туришга тўғри келди. Бу ердан то станциягача бирга келдик. Бу орада ҳалиги етти пудли қоп ёдимиздан кўтарилиб кетибди, хаёлимизда ҳеч гап йўқ, ғаллани ташиб бўлай деб қолдик. Бир маҳал Жамила биқинимга туртиб, Дониёрни кўрсатиб бир

кулиб қўйди. Дониёр арава устида турган экан. «Буни нима қилсам экан?»—дегандек ҳалиги катта қопнинг уёқ-буёғига қараб турарди. Сўнгра у Жамиланинг қиқир-қиқир кулаётганини пайқаб қолиб, бизнинг синамоқчи бўлганимизни сизди шекилли, қип-қизариб кетди.

—Ҳой, иштонингни баланд кўтар, тушиб кетмасин тагин!— деб қичқирди Жамила.

Дониёр унга бир ўқрайиб қаради-да, қопни нарибери суриб араванинг четига келтирди, сўнгра уни бир қўли билан суяб туриб, ерга сакраб тушди. Ҳашпаш дегунча бўлмай, зилдек қопни бир силтаб елкасига олди-да, каппон томон юра бошлади. Биз, қани, нима қилар экан, деб ўзимизни гўлликка солиб, сир бермай турдик, бошқалар ҳам унга парво қилишгани йўқ. Ҳамма ҳам қоп кўтариб юришибди-да, ким билан кимнинг иши бор дейсиз. Аммо Дониёр трапга яқинлашганда Жамила унинг орқасидан югуриб кетди.

— Буни қаерга олиб боряпсан, эсинг жойидами ўзи, шу ерга ташла, нима, ҳазилни тушунмайсанми?

— Наритур! — деб Дониёр уни жеркиб солди.

Шохи синган Жамила ўнғайсизланиб, трапдан чиқиб кетаётган Дониёрнинг орқасидан кулиб қараб:

— Бу ўлармонни қаранглар, кўтариб кетди-я! — деб худди айбли кишидек илжайиб, ўзича тўнғиллаб қўйди.

Гарчи Жамила ҳадеб қиқир-қиқир кулса ҳам борган сари унинг кулгиси сунъийлашиб, ўзини-ўзи зўрлаб кулаётгандек бўлиб туюлди. Дониёр қопни кўтариб борар экан, ярадор оёғига зўр келиб, оқсай бошлаганидагина, биз уни қандай азобга қўйганимизни тушундик.

Дониёрнинг оёғи ярадор эканини нега илгарироқ ўйламадик ахир? Эҳ, болалигим қурсин-а, шу гап менадан чиқди-я!

—Орқангга қайт! — деб қичқирди Жамила кулги аралаш. Бироқ энди бунинг иложи йўқ эди. Чунки орқасидан ҳам қоп кўтарган одамлар келишаётган эди.

Мен эсимдан оғаёзиб, кейин нима бўлганини билмайман. Кўз ўнгимда ўша каттакон қора қопни кўтарган Дониёр. У букилиб, трапдан ер бағирлаб юқорига чиқиб борарди. Ярадор оёғини авайлаб босар, унга зўр келмасин, деб қанчалик уринмасин, бари бир, ҳар қадам ташлаганда оғриққа чидаёлмай, тишини-

тишига қўйиб, бошини чайқарди. У юқорилаган сари устидаги оғир қоп елкасига миниб олган бало-қазодек уни баттар босар, у тобора кўп чайқаларди. Янгам билан ўйламай қилган бу қилмишимизга азбаройи уялганимдан ер ёрилса-ю, ерга кириб кетгудек бўлдим, қўрққанимдан юрагим орқамга тортиб кетди. Қоп кўтарган Дониёр эмасу гўё мен ўзимдек, оёқларим зирқираб, кўз ўнгим қоронғилашиб кетди.

Дониёр яна тўхтаб, қопни тишлади-да, кўзини юмди. Менинг ҳам бошим айланиб, ер ўпирилиб кетаётгандек бўлди. Бир нафас ҳеч нарсани билмай қолдим.

Кимдир билагимни чангаллаб, синдириб юборгудек сиқиб ушлади. Бундай қарасам, Жамила экан. Қўрққанидан мурдадек оқариб кетган, лаблари дирдир титраб, кўзларини катта очганча Дониёрга термилиб турарди. Атрофимизни омборчи ва бошқалар ўраб олишибди. Улар ҳам нима галлигига тушунмай, Дониёрга ҳайрон бўлиб қарашарди.

Мана, Дониёр юриб бораётиб сирғалиб кетаётган қопни ўнглаб олай деб бир силкиди-ю, лекин оғирликка ортиқ тоб бера олмай чўккалай бошлади.

— Ташла! Ташла қопни! — деб қичқириб юборди Жамила. Дониёр қулоқ солмади. Орқада келаётганларга тегиб кетмаслиги учун қопни трапнинг четидан пастга ташлаб юборса бўларди. Бироқ у ўжарлик қилиб қопни кўтарганича тураверди. Жамиланинг овозини эшитиши билан яна оёқларини ростлаб, олдинга қараб интилди. Бир-икки қадам юриб орқага тисарила бошлаганида, тарозибоннинг жон-пони чиқиб кетиб, овозининг борича қичқириб юборди:

— Ташла! Ташласанг-чи, ит эмган!

— Ташла! — деб бошқалар ҳам қичқиришди.

Дониёр бу сафар ҳам ўз билганини қилиб, чайқалиб-суришиб илгари босди.

— Йўқ, у қопни ташлайдиган эмас. Ўз айтганини қиладиган йигитга ўхшайди, — деди кимдир қўл силтаб.

Энди, фақат ҳалиги одамгина эмас, балки ёнимизда турган бошқа одамлар ҳам унинг орқасидан қоп кўтариб бораётган кишилар ҳам бунда бир сир борлигини сезишиб, Дониёр қоп билан бирга қулаб тушмагунча уни ташламаслигига ишонч ҳосил қилишди.

Ҳамма бир зум жим бўлиб қолди.

Каппоннинг орқасида паровоз зир югуриб вагонларни бир-бирига уламоқда. Дониёр юқорига юк тор-

тиб чиқиб кетаётган отдек илгарилаб борарди. У чайқалиб йиқиладигандек бўлса, шартта тўхтаб, куч тўплар, кейин яна олдинга қараб интиларди. Дониёрнинг орқасидан келаётган одамлар ҳам ноилож у тўхтаганда тўхтаб, у юрганда юришарди. Уларнинг ҳам тинкаси қуриб, қора терга ботиб кетишганди. Бироқ улардан биттаси ҳам Дониёр билан сен-менга бормади. Улар тойғоқ йўлдан гўё бир-бирларига кўринмас ип билан боғлангандек турнақатор бўлиб жим боришарди. Борди-ю, биттаси тойиб кетгудек бўлса, бошқалар ҳам хароб бўладигандек туюларди. Уларнинг индамай қадам ташлашларида, бир хил чайқалишларида кучли ғайрат ва шижоат, ҳамкорлик сезилиб турарди: Дониёрнинг орқасидан келаётган аёлнинг оёғи чалишиб, йиқилишига сал қолди-ю, шунда ҳам у ўзига эмас, Дониёрга худодан мадад сўраётгандек унга раҳмдиллик билан термилиб қаради. Мана, оз қолди. Дониёр яна бир зўр берса маррага етадигандек кўринарди. Лекин Дониёр яна гандирак-лаб, ярадор оёғи унга итоат қилмай қўйди. Агар у елкасидаги қопни ташлаб юбормаса, ўзининг ҳам қулаб кетиши мумкин эди.

— Югур! Орқасидан суяшиб юбор! — деб қичқирди Жамила менга. Ўзи бўлса гўё Дониёрни ушлаб қолмоқчи бўлгандек қўлларини олдинга чўзарди. Мен трапдан юқорига югурдим; қоп кўтарганлар орқасидан сиқилиб ўтиб, Дониёрга етиб олдим. У қўлтиғи остидан менга бир қараб олди. Бетидан тер қуйилиб, манглай томирлари бўртиб чиқиб, кўзига қон тўлиб кетган эди. Мен унга кўмаклашмоқчи бўлган эдим, Дониёр менга:

— Нарн тур! — деди зарда билан кейин қопни бир силкиди-да, бор кучини тўплаб, яна олдинга интилди.

Дониёр қавариб, қадоқ бўлиб кетган қўлларини шалвиратиб, оқсоқланиб трапдан тушганда, пастдагилар лом-мим дейишмасдан йўл беришди. Фақат тарозибонгина ўзини тутолмай жаҳли чиқиб Дониёрни койиб кетди:

— Нима, сени жин урдими ё эсингни едингми? Ёки мени одаммас деб ўйладингми, ахир бир оғиз айтсанг, пастга тўктирардим-ку. Бундай оғир қопни кўтарсин, деб сенга ким айтди?

— Ишинг бўлмасин, ўзим биламан, — деди Дониёр секингина, сўнгра чирт эткизиб тупурди-да, араваси томон кетди. Орқасидан Жамила:

— Ҳазилни тушунмаган тентак!— деб пичирлаб қўйди.

Шундай деди-ю, бошини ердан кўтара олмади. Дониёр буни уқдими-уқмадими, ҳар қалай, янгам икковимиз унинг юзига тик қарай олмас эдик.

Йўл бўйи ҳам биронтамиз оғиз очганимиз йўқ. Дониёрнинг-ку, камгаплиги ҳаммага маълум, сўзга нўноқ. Айниқса, бугунгисига тушунолмай ҳайрон эдик, у биздан хафами, юз кўришмайдиган бўлдимиз ё оққўнгиллик қилиб, ҳамма гапни унутиб юбордимиз, билмасдик. Бизнинг сукут сақлашимизнинг боиси бор эди: бир томони, уялганимиздан юзига қараёлмасак, иккинчидан, ҳазилимизни кўнглига оғир олиб юргани учун ундан хафа эдик.

Эрталаб ғалла қоплаётганда Жамила бу касофат қопни олди-да, уни чок-чокидан шир-шир йиртиб юборди.

— Ма, топган матоингни бошингга ур! Бригадинингга айтиб қўй, иккинчи марта бундай қопларни бера кўрмасин, — деб ҳалиги йиртилган қоп парчаларини тарозибоннинг олдига отиб юборди.

— Ҳой, ақлинг жойидами, бу нима қилганинг?

— Ҳеч нима!..

* * *

Эртасига ҳар кунгидек станцияга келиб, қош қорайганда яна овулга йўл олдик. Дониёр олдинда кетиб борар эди. Унинг кўнглидаги хижили ёзилдимиз-йўқми, била олмадик, зотан, буни билиш осон эмасди. Худди ўртамизда ҳеч гап ўтмагандек, Дониёр индамай ишини қилаверди. Шуниси борки, ярадор оёғи кўпроқ лат еган бўлса керак, у қаттиқроқ оқсаб, айниқса қоп кўтарганда қийналиб юрди. Гарчи у ҳеч нарса демаса ҳам унинг юриш-туриши гуноҳкор эканлигимизни эслатиб, кўнглимизни оғритар эди. Лоақал Дониёр сал-пал ҳазиллашиб, кулиб қараса ҳам майли эди, кўнглимиз равшан тортарди.

Жамила отдан сушса ҳам эгардан тушмай, гўё кўнглида ҳеч гап йўқдай ҳазил-ҳузул қилиб юраверди. Лекин ич-ичидан эзилиб, хафа бўлиб юрганни аниқ сезардим.

Мана, овулга кетиб боряпмиз. Латофатли ажойиб тун.

Сутдек ойдин август кечаларини ким билмайди

дейсиз. Осмондаги юлдузлар узоқ-узоқлардан мўралашса ҳам гўё улар шундай яқиндан ҳар бири ўзича нур сочаётгандек туюларди.

Юлдузлар чарақлаган шундай гўзал кечада биз дара бўйлаб келардик. Отлар гўё уйга шошилаётгандек тобора тез йўрғаларди. Майда шағал от туёқлари ва арава ғилдираклари остида ғирчиллаб, атрофга учиб чиқарди. Ғир-ғир эсиб турган майин шабада эрманнинг аччиқ иси билан ғарқ пишган ғалланинг хушбўй ҳидини димоққа келтириб урарди. Буларнинг ҳаммаси отларнинг терга ботган эгар-жабдуғидан чиқаётган ҳид билан қўшилиб бошни айлантирар эди. Йўлнинг бир томонида наъматаклар билан қопламган қоялар қад кўтариб турарди, йўлнинг иккинчи томонида, пастликда, тол ва ёввойи тераклар орасидан Гуркуров жўш уриб оқарди. Орқада кўприкдан тарақа-туруқ қилиб ўтаётган поездларнинг янгроқ гудоги олис-олислардан ҳам эшитилиб турарди.

Бундай сўлим тунда йўл юришнинг ўзига яраша гашти бор. Тун қучоғида балиқдек сузиб бораётган отларнинг сағрисига қараб бориш, сон-саноқсиз ҳашаротларнинг ёқимли «чир-чирига» қулоқ солиш, шамол димоққа ураётган хушбўй ҳидларни тўйиб-тўйиб си-мириш қандай яхши!

Жамила олдимда кетиб борарди. У тизгинни бўш қўйиб, атрофига суқланиб қарар, ўзича аллақандай ашулани хиргойи қиларди. Бизнинг оғзимизга толқон солгандек жим келаётганимиздан Жамиланинг тоқати тоқ бўлаётганини сезиб турардим. Шундай кечада жим юриб бўладими? Юрагида ўти бор одам шундай гўзал табиат манзарасини кўриб жим тура оладими?!

Йўқ, Жамила жим туролмади, у овозини баралла қўйиб куйлаб юборди. Менимча, унинг яна бир бошқа нияти — Дониёрнинг кўнглини очиб, хафачилигини ёзмоқчи бўлса керак. Зотан, одамлар бир-бирларининг гуноҳларини кечирмасмикин, деб иккиланиб турган пайтда қандайдир бир туртки керак бўлади-ку. Эҳтимол, Жамила шу фикрга боргандир, хуллас, у бир силкиниб қўйди-да, қалбидан қайнаб чиқаётган янгроқ овоз билан куйлаб юборди:

Шоҳи рўмонинг боғлаб,

Енимда юрсанг яйраб...

Жамила бундай шўх-шўх лапарларни жуда кўп биларди. Унинг ашуласи кишига ором бағишларди. Жа-

мила ашуласини бир зум бўлиб, олдинда бораётган Дониёрга қичқирди:

— Ҳой, бўшанг йигит, овозингни бир чиқарсангчи! Йигитмисан ўзинг?

Дониёр аравасини тўхтади-да, орқасига қайрилиб:

— Куйлайвер, Жамила, қулоғим сенда,— деб қўйди тортиниб.

— Нима, бошқаларнинг қўшиқ эшитгиси келмайди, деб ўйласанми? — деди кесатиб Жамила. — Айтмасанг айтма, таранг қилишини қара-ю!

Шундан сўнг у «сен айтмасанг мен айтаман», дегандек, Дониёрга ўчакишиб яна ашулани олди. Унинг нима учун Дониёрни ашула айт, деб қистаганини билолмадим. Гапга солмоқчи бўлдимикин? Шундай бўлса керак, чунки бир оздан кейин Жамила яна илтимос қила бошлади:

— Ҳой, Дониёр, умрингда бировни севганмисан? — деди-ю, нима учундир кулиб юборди.

Дониёр жавоб қайтармади, Жамила ҳам чурқ этмай қолди. Дара ичига бир нафас жимлик чўкди. Фақат ғилдираklarнинг дукур-дукур овози, отларнинг пишқиргани эшитиларди, холос.

«Жуда одамани топиб сўрадинг-да», деб кулиб қўйдим мен.

Йўлни кесиб ўтиб, шарқираб оқаётган сойга етганимизда, Дониёр аравани секинроқ ҳайдаб, от тақаларининг кечувдаги кумушдек ярақлаган тошларга тегиб шақиллашига диққат билан қулоқ сола бошлади. Сўнг-ра «чуҳ», деб отларга бир қамчи урди-да, бирдан титроқ овоз билан:

Эҳ, Олатоғ, Олатоғ,
Ота-бобом ўсган ер!—

деб куйлаб юборди. Бироқ у яна тўхтаб, йўталиб қўйди, лекин кейинги икки мисрани юракдан чиқариб завқ билан айтди:

Эй, Олатоғ, Олатоғ,
Оқ булут қалқиб кўчган ер!

Дониёр нимадандир чўчигандек яна жим бўлиб қолди. Киши деган уялмаса-да, нима энди, шу ҳам ашула айтиш бўлдими, бундан кўра айтмагани тузук эди. Худо билади, юзи олов бўлиб ёниб кетгандир. Негадир унинг учун ўзим ҳам мулзам бўлдим.

Лекин Дониёрнинг шу бир оғиз куйлашида ҳам қан-

дайдир бир жозиба, нафосат борлиги аниқ сезилиб турарди. Ҳа, овози ҳам яхши эди.

«Қойилман!» — деб қўйдим ичимда ҳайратланиб. Жамила ҳам қичқириб юборди.

— Ие, дурустсан-ку, илгари қаерда юрган эдинг? Қани айт, яхшилаб айт!

Дониёр миқ этмай келаверди. Олдимизда дарадан водийга чиқадиган жой оқариб кўринарди, ўша томондан шабада эсарди. Дониёрнинг ҳали бошлаган куйини яна давом эттиришини сабрсизлик билан кутардим. Дониёр яна куйлай бошлади, мен ўзимда йўқ қувониб кетдим.

Дониёр аввалига тортиниб-тортиниб секин куйлай бошлади. Аммо бора-бора овозини баралла қўйиб, эркин айта бошлади, унинг ашуласи дарада қўнғироқдек янграб, узоқ-узоқлардаги қояларда акс садо берди. Дониёрнинг қўнғироқдек овозигина эмас, балки куйнинг оҳанраболиги, жўшқин ҳис-туйғуларга бойлиги ҳам кишини мафтун этарди. Бунинг нималигини ақлимга сиғдира олмай лол бўлиб қолдим: бу ашулачининг овозими ё бўлмаса, юракдан қайнаб чиқаётган бошқа бир нарсами? Киши қалбининг энг нозик торларини чертиб, унда эзгу ниятлар уйғотаётган бу нима ўзи? Ростини айтсам, бу саволга ҳозир ҳам жавоб бера олмайман.

Қани энди, қўлимдан келса-ю, буларнинг ҳаммасини қоғозга битиб ўтирмай, иложи бўлса ўша ажойиб куйнинг ўзгинасини яратиб берсам.

Унда деярли сўз йўқ, лекин бу куй сўзсиз ҳам самимий, соф ниятли қалб эгасининг бутун қувончи, умидорзулари ва тилакларини ифодалаб берарди. Мен умрим бино бўлиб бундай куйни эшитган эмасман. У қирғизчага ҳам, қозоқчага ҳам ўхшамасди, бироқ, бу куйга азалдан бир-бирига қондош-жондош бўлган қирғиз билан қозоқ халқининг куйларидаги энг нафис, энг дилрабо оҳанглар сингдирилгандек бўлиб туюларди. Бу куй гоҳ қирғиз тоғларидек баланд-баландларга парвоз қилса, гоҳ поёни йўқ қозоқ далаларидек узоқ-узоқларга тараларди. «Ё тавба, Дониёрни шунчалик ашулачи деб ким ўйлаган эди?» — дердим мен ўзимга-ўзим.

Дарани босиб ўтиб кенг далага чиққанимиздан кейин, Дониёрнинг ашуласи қанот ёзиб, яна ҳам кучлироқ янгради. Бу дилрабо куй бир-бирига уланиб, бир-бири билан алмашилиб борарди. Бугун Дониёрга нима бўлди, тинчликми ўзи, ҳеч нарсани тушуна олмасдим. Гўё у шу

кунни, шу дамни кўпдан бери орзиқиб кутгандек, қалбидаги бутун сир-асрорини тўкиб солди. Дониёрнинг нима учун меров одамдай элга кулги бўлиб юргангани, нима учун кечқурунлари Қоровултепага чиқиб олиб ёлғиз ўйга чўмиб ўтирганини, нима учун киши илғамас товушларга қулоқ осганида, қошлари чимирилиб, кўзлари қувончга тўлганини энди бир қадар тушуна бошлаган эдим. У қалбида юксак инсоний муҳаббат туғён урган бир инсон эди! Менимча, унинг севгиси бирор кишига ишқи тушиб, ўша одамга ато қилинган севги эмас, балки инсонни яратиб, уни камолга етказган кенг оламга, ёруғ дунёга бўлган чексиз, жўшқин севги эди! Ҳа, у бу севгини ўз қалбида ардоқлаб сақлаган, ана шу севги билан яшаган эди. Агар у шундай юксак қалб эгаси бўлмай, диди паст, юраги муз бир киши бўлганда эди, табиат уни қанчалик истеъдодли қилиб яратган бўлмасин, бари бир, у бунчалик куйлай олмас эди.

Дониёрнинг куйи тунги дашт устида яна жўш уриб, мудроқ далани уйғотаётгандек бўларди. Кенг, бепоён дала ўзи яратиб, ўзи ардоқлаб ўстирган қадрдон куйчисининг ашуласига жим қулоқ солади. Бугдойзор ойдинда денгиз каби чайқалар ва мўл ҳосилдан дарак бериб, ўз ўроқчиларини кутарди. Йўл четида жойлашган эски тегирмон атрофидаги мирзатеракларнинг япроқлари ҳам нималарнидир шивирлашарди. Сойнинг нариги томонида, узоқ-узоқларда хирмончилар ўт ёқишиб, гўжа пиширмоқдалар. Ҳув ана, кимдир аллақандай иш билан қишлоққа шошиб кетмоқда. Олдинда қишлоқ боғи кўринар, шабада ғарқ пишган олмаларнинг, айни гуллаган маккажўхориларнинг ёқимли ҳидларини ҳовлиларда ёйилган тезакларнинг ҳидига аралаштириб димоққа келтириб уради.

Дониёр яна анча вақтгача куйлаб келди. Август тунининг ашуласига маҳлиё бўлгандек жим қулоқ соларди. Ҳатто отлар ҳам гўё мароқли куйни бузишдан қўрққандек юришини секинлаштирғанди. Кишига чексиз ором бахш этиб, завқ-шавқ билан куйлаб келаётган Дониёр айни авжига чиққанида, бирдан жим бўлиб, отларни чоптириб кетди. Узимча, Жамила яна унинг орқасидан эргашса керак, деб ўйлаб, мен ҳам ҳозирланиб турдим, бироқ Жамила бошини қуйн солганча чуқур хаёлга чўмиб, қимир этмай ўтирарди. У ҳавода учиб юрган ашула садоларига ҳамон қулоқ солаётгандек эди.

Дониёр шу бўйи тўхтамай, бир оздан сўнг кўздан

гойиб бўлди. Биз то овулга етгунча оғиз очмадик. Баъзида киши ўз дардини сўз билан ифодалашга ожиз бўлиб қолади.

Шу кундан бошлаб, ҳаётимизда қандайдир бир ўзгариш юз бергандек бўлди. Энди кўнглим аллақандай яхши нарсаларни қўмсаб, юрагим ғалати ҳис-ҳаяжонларга тўлиб, ўзимдан-ўзим хурсанд бўлиб юрдим. Эрталаб хирмондан жўнаб, станцияга келиб, галлани топшириб бўлгач, Дониёрнинг сеҳрли ашуласини қачон эшитаркинмиз, деб кетишга шошилар, ўша дамни сабрсизлик билан кутар эдик. Унинг ашуласи юрак-юрагимга сингиб, қаерга бормай, қаерда турмай, қулоғим тагида жангиллаётгандек бўларди.

Тонг саҳарда туриб, яланг оёқ, яланг бош шабнам тушган бедазор орқали ўтлоқдаги тушовланган отларнинг олдига бораётганимда ҳам бу куй менга ҳамроҳ бўларди. Тоғ орқасидан мўралаб кўтарилган қуёш худди менинг қувончимга шерик бўлгандек жилмайиб нур сочарди.

Олтин доналари каби кекса хирмончиларнинг паншаларидан сачраб тушаётган буғдой доналарининг майин шилдирашида ҳам, кўкда парвоз қилиб юрган ёлғиз калхатнинг қанот қоқишида ҳам, хуллас, кўриб, уқиб, сезиб юрган нарсаларимнинг ҳаммасидан Дониёрнинг куйи эшитилаётгандек бўларди.

Кечқурун дарада арава ҳайдаб бораётганимизда мен ўзимни худди бошқа бир оламга кириб бораётгандек ҳис қилардим. Кўзларимни юмиб Дониёрнинг ашуласига қулоқ солар эканман, она сути билан қонимга сингиб, бир қаричлигимдан таниш бўлган манзаралар кўз ўнгимдан бирма-бир ўта бошларди: гоҳ овулнинг зумрад осмонидан паға-паға булутлар сузиб ўтишар, гоҳ ўтлаб юрган йилқилар уюри дукурлашиб, кишнашиб яйловда чопиб қолишар, қулунлар кокилларини ўйнатиб қоп-қора кўзларини жавдиратганларича оналарини қидиришиб қолар, гоҳ сурув-сурув қўйлар тепаликларда ўтлаб юришар, гоҳ қоялардан оқиб тушаётган шалолла ойнадек ярқираб кўзларни қамаштирар, денгиздек мавжланиб ётган қамишзорлар орасига чўкиб бораётган қуёшни лоларанг уфқ сари йўртиб бораётган ёлғиз отлиқ мана ҳозир қўли билан ушлаб оладигандек бўлиб туюларди, кейин ўзи ҳам қуёш билан бирга буталар орасига кириб ғойиб бўларди.

Ў, жонажон бепоён далам! Қозоқ жондошимнинг ери билан пайванд бўлган азамат далам. Мана, тоғлари-

мизни икки ёққа айириб ташлаб, қамиш ва шувоқларга кўмилиб, буюк бир денгиздай чайқалиб ётасан. Нималарга қодир эканлигингни ким билади сенинг! Қарогим, сиртингдан қараса қимирлаган жон йўқдек бўзариб ётганинг ётган. Аммо кечагина қон-қардошларинг униб-ўсган бағрингда уруш бошланиб, душманлар ўлкамизга чанг солганда, қучоғингдаги гиёҳлар ёниб, довиюрак чавандозларнинг душман устига шердек ташланганда, мусаффо осмонингни иссиқ чанг қоплади, ер-кўк ларзага келди. Ушанда қиргоқнинг нариги бетидан от ўйнатиб келган қозоқ хабарчиси:

— Отлан, қирғиз, отлан! Ёв келди!— деб саратон қуюни ичида яна қаёққадир отини елдек учуриб кетди.

Ушанда кенг далам, дарёларим, тоғларим ларзага келиб, ўз элини отга мингизди. Йигитлар жангга отланганда осмону замин титраб, ёвни маҳв этишга чорлаб бонг урилди. Минглаб узангилар бир-бирига тегиб шақирлашиб, сон-соноқсиз чавандозларнинг кўзларидан қаҳр ва ғазаб ўти чақнаб, эл билан, юрт билан хўшлашди. Уларнинг олдида қизил байроқлар ҳилпираб, орқада отларнинг туёғидан чиққан чанг орасида оналар ва жувонлар: «Кенг даламиз мададкори бўлсин! Хосиятли она-Ёр мадад берсин! Буюк Манаснинг руҳи ёр бўлсин!» — деб бўзлаб қолишди.

Сенга жоним фидо, эй муқаддас далам, тоғларим! Элимга шу куч-қудратни сен ўзинг бердинг.

Мана шуларнинг барисини Дониёр куйга солиб, кўз ўнгимда ёрқин гавдалантириб, сермазмун кенг оламнинг бутун зеб-зийнاتини, кўркини очиб кўрсатди. «Ёпирай, буларнинг барини у қаердан ўрганди экан», деб ҳайрон бўламан. Ўзимча, чет ерларда кўп йиллар сарсон-саргардон бўлиб, ўз эл-юртини кўриш иштиёқи билан яшаган, шу қувончли дамни интизорлик билан кутган одамгина ўз она тупроғига шунчалик меҳр қўйиши, уни шу қадар сева олиши мумкин, деган фикрга келдим. Дониёрнинг бу куйларини тинглар эканман, унинг бошпана излаб ўтказган машаққатли етимлик йилларини ҳам, қонли жанг майдонларида босиб ўтган йўлларини ҳам кўз олдимга келтирар эдим. Эҳтимол, унинг она-Ватан ҳақидаги жўшқин куйлари ўшанда туғилгандир. Дониёрнинг ашулаларини тинглаб ўтириб, инсон боласи ўз она тупроғини шунчалик сева олганлиги учун ҳам тиз чўкиб, ўша тупроқни худди ўз онангдек қучоқлаб ўпгинг кела-

ди. Ана шунда, биринчи марта юрагимда қандайдир янги бир ҳис уйғониб, қалбимни ўртаб, қани энди ўша ернинг муқаддаслигини, унинг кўркини Дониёрчалик сеза билсам, сева билсам, унинг мадҳиясини Дониёрчалик тараннум қилолсам, деган бир ҳавас уйғонганлигини сездим. Ниманидир орзиқиб кутардим, лекин нималигини ўзим ҳам билмасдим. Бунга ҳам хурсанд, ҳам хуноб бўлардим. Ушанда менда рассомлик санъатининг илк куртаклари пайдо бўлганини, келажакда ҳаётни бўёқлар, суратлар орқали тасвирлашга ҳавас уйғонаётганини билмаган эканман.

Мен болалигимдан сурат солишни яхши кўрардим, болалар ўқиш китобларидан кўчириб солган расмларимни кўришиб: «Вой, худди ўзи-я!» — дейишарди. Муаллимларимиз ҳам мактаб деворий газетасини менга топширишар эди. Лекин кейинчалик сурат солишни бир чеккага йиғиштириб қўйишга тўғри келди. Уруш бошланиб, акаларим армияга кетгач, мен ўқишни ташлаб, ўз тенгқурларим қатори колхозда ишлай бошладим, ўша вақтларда сурат солмоқ кимнинг ҳам эсига келарди дейсиз. Келажакда рассом бўламан, деган ўйим йўқ эди, аммо Дониёрнинг куйлари мени ҳаяжонлантириб, ҳаётнинг бутун гўзаллигини сезишга илҳомлантирди...

Мен ўнгимда эмас, гўё тушдагидек бу тотли хаёлга берилиб, худди дунёга янги келиб, кўзим энди очилгандек атрофга суқланиб қарардим. Менинг учун бу жуда катта турмуш сабоғи эди.

Жамиланинг ўзгариб кетганини айтмайсизми! Олдинги шўх, ҳазилкаш, гапга чечан келиндан гўё асар ҳам қолмагандек эди. Унинг ўйноқи ўткир кўзлари энди гўё булутли кундаги қуёш сингари негадир ғамгин боқарди. Йўлда кетиб бораётганимизда Жамила доимо чуқур ўйга толар, лабларида билинар-билинимас табасум ўйнаб, у фақат ўзигагина маълум бўлган аллақандай латиф бир нарсадан ҳузур қилаётгандек, ундан суюнаётгандек туюларди. Баъзан эса, аксинча, хаёлини бир нарса бузгандек, қопни аравадан елкасига силкиб олиб, шу турганича қотиб қоларди. У шў туришида, гўё қутуриб оқаётган сувга дуч келиб, уни кечиб ўтишини ҳам, ўтмаслигини ҳам билмай лол бўлиб турган одамга ўхшарди. Дониёрга эса у нима учундир яқин йўламай, унинг кўзига тушишдан қочиб, четлаб юрди. Жамила ўзини уни аввалгидек назарга илмаётгандек қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, охири бир куни сабри чидамай хирмонда Дониёрга гап отди.

— Устингдан кўйлагингни ечсанг бўларди. Ювиб берардим.

Кўйлакни сойга олиб бориб ювди-да, қуритиш учун ёзиб қўйиб, буришган жойларини текислаган бўлиб уни анча вақтгача меҳр билан силади. Кўйлакнинг тўзиган жойларини қуёшга тутиб маъюс тикилар, нимадандир койингандек бошини чайқаб қўярди.

Кейинги кунларда Жамила бир оз очилиб, қаҳ-қаҳ уриб куладиган, ҳазил-ҳузул қиладиган бўлди. Бир кун беда ўрогидан келишаётган бир тўп қиз-жувонлар билан йигитлар хирмонга бурилишди. Ораларидаги армиядан қайтиб келган йигитлар:

— Ҳой қизлар, буғдой нонни ўзларинг еяверасизларми, қани, бизнинг улушимизни беринглар, бўлмаса ҳаммангни сувга пишамиз!— дейишди ҳазиллашиб ва паншахаларини ўқталишди.

— Бизларни паншахалар билан қўрқитолмайсизлар. Мана бу қиз-жувонларни нима билан меҳмон қилишни ўзим биламан, сизлар туёқларингни шиқиллатиб қоллинглар,— деди Жамила ўрнидан сапчиб туриб.

Йигитларнинг ҳафсаласи пир бўлди шекилли:

— Ундай бўлса, қиз-жувонинг билан барингни қўшиб сувга пишамиз,— дейишди баттар ўчакишиб.

Шу заҳотиёқ тапир-тупур олиша кетган ёшлар шовқин-сурон кўтаришиб, бир-бирини сувга итара бошлашди.

— Ушла, қўйиб юборма!— деб қичқирарди Жамила, ҳеч кимга бўш келмай, усталик билан чап бериб. Йигитлар ҳам шунча қиз-жувоннинг ичида фақат Жамилани кўзлари кўргандек, чима учундир, ҳаммаси ҳам унга ёнишар, тортқилашар, ҳар бири уни қучоқлаб бағрига босишга ҳаракат қиларди. Мана, уч йигит биргалашиб Жамилани ерга йиқитишди-да, оёқ-қўлидан кўтариб, сув бўйига олиб боришди.

— Ҳозир ҳаммамизни ўпасан, бўлмаса, сувга ташлаймиз! Қани, бўл тез!— дейишиб хохолаб кулишган йигитлар уни энкайтира бошладилар.

— Қўйманглар, йигитлар, бўш келманглар!

Ичаги узилиб кулган Жамила балиқдек сирганиб, қўлдан чиқиб кетар, хотинларни ёрдамга чақириб қичқирар, лекин улар қий-чув кўтаришиб, ўзларининг сувда оқиб бораётган рўмолларини ушлаш билан овора эдилар. Йигитлар хохолашиб Жамилани сувга отиб юборишди, осмонга сачраган сув томчилари худди кумуш доналаридек товланар эди. Ҳали ҳам кулгидан

ўзини тўхтата олмаган Жамила сувдан чиқиб келар экан, унинг тўзғиган ҳўл сочи яна ҳам чиройига чирой қўшиб юборган эди. Чит кўйлаги баданига ёпишиб, сийнаси олмадай диркиллаб турарди. Жамила бўлса парвойи фалак, қиқир-қиқир кулар, уст-бошидан сирқиб тушаётган сувни ҳам пайқамасди.

— Уп, дарров ўп!— деб қисташарди йигитлар.

Жамила уларни ўпар, йигитлар уни яна сувга отишар, у бўлса гўё буни хуш кўргандек, сувдан чиқиб, сочини силкитиб, яна қотиб-қотиб куларди. Ёшларнинг бу қилиғига хирмонда кулмаган одам қолмади. Хирмон совураётган чоллар ҳам ўзларини йигирма беш яшар бўз болалардек ҳис қилиб, ажин босган юзлари севинчдан порлаб: «Ҳа, ҳа, бўш келма, ушла! Этагидан торт!»— деб кўпқарида улоқ тортишгандек завқ-шавқ билан қичқиришар, шарақлаб кулишарди. Мен ҳам ўзимни тўхтата олмай қотиб-қотиб кулардим. Бу сафар янгамни қўриқлаш эсимга ҳам келмабди. Биргина Дониёр индамай, қовоғини солиб ўтирарди. Унга кўзим тушиши билан мен ҳам жим бўлдим. У хирмоннинг бир чеккасида ёлғиз ўзи ўтирган экан. Дониёр йигитларга еб қўйгудек ўқрайиб қарар, важоҳатидан гўё ҳозир югуриб бориб Жамилани уларнинг қўлидан ажратиб оладигандек эди. Юзига тик боқишга ботинолмай, фариштадек пок деб билган Жамилани йигитларнинг қучоқлаб ўпиши, тортқилашиб ўйнаганлари Дониёрнинг кўнглига жуда қаттиқ ботди. Унинг бутун фикри зикри, эс-ҳуши Жамиланинг ҳусни жамолида эди. Дониёр йигитлардан қанчалик қизганмасин, хандон отиб кулаётган Жамиладан кўзини олмай, унинг бу қилиғига ҳам койиниб, ҳам мароқланиб, хўмрайган қовоқлари остидан мулойим боқиб, тишини-тишига қўйиб ўтирди. Йигитлар Жамилага ҳар томондан ёпишиб, бетларини ўптирганларида Дониёр қути ўчиб, туриб кетмоқчи бўлар, лекин оёқлари итоат қилмаётгандек қимир этолмасди. Бир вақт Жамила унинг қараб турганини пайқади шекилли, қаноти қайрилгандек бўшашиб хиралик қилаверган йигитларни силтаб ташлади.

— Етар, ҳазилнинг таги зил бўлмасин тагин!

— Ие, сенга нима бўлди,— деб кимдир хохолаб кулиб, уни яна қучоқламоқчи бўлган эди, Жамила унинг кўкрагидан итариб юборди:

— Нима ишинг бор? Нарн тур!

Кейин Дониёрга ялт этиб бир қаради-да, кўйлагини сиққани буталар орасига кириб кетди.

Дониёр билан Жамила ўртасидаги муносабатнинг қандай оқибатларга олиб келишини ўшанда мен билмаган эдим. Ростини айтсам, бу ҳақда чуқурроқ ўйлашга қўрқиб, кўпинча ўзимни бошқа нарсаларга алаҳситишга ҳаракат қилардим. Лекин Жамиланинг Дониёрдан четлаб юргани ва бунга ўзи яна ич-ичидан куюнгани негадир кўнглимни ғаш қилар эди. Бундан кўра илгаригисидек ҳазиллашиб юраверса бўлмасмиди? Ўзим шундай дейману, бироқ кечалари овулга қайтаётганимизда Дониёрнинг ашуласини эшитарканман, уларни ўйлаб, қалбим қувончга тўлиб-тошар, ҳалиги ғамгин ўй-фикрлар хаёлимдан кўтарилиб, дунёнинг бутун лаззати шу ашулада деб билардим. Дарадан ўтиб, дарё бўйига чиққанимизда Жамила аравадан тушиб, пиёда юрарди. Мен ҳам аравадан тушиб юрардим, яёв юриб, мириқиб куй тинглаганга нима етсин! Бундай пайтда йўлдаги чанг-тўзонлар орасида эмас, худди осмонда, булутлар қўйнида кетиб бораётгандек бўласан киши! Аввал янгам иккаламиз араваларимиз ёнида борамиз, сўнгра аста-секин беихтиёр Дониёрга ёндашиб қолганимизни ўзимиз ҳам сезмай қоламиз. Қандайдир сеҳрли бир куч бизни Дониёр сари етакларди. Қоронгида унинг юз ифодасини, кўз қарашини кўришни истардик, наҳотки шу қадар юрак билан куйлаётган киши ўша ўзимизнинг камгап, одамови Дониёр бўлса! Юраги талпиниб, куйдан ором олган Жамила ҳар доим унга яқинлаб борганида Дониёр томон секин қўл чўзганини ўзи ҳам сезмай коларди. Лекин завк-шавқ билан куйлаётган Дониёр буни пайқамас эди. Унинг ўй-хаёли қаердadir, осмонда кезиб юргандек узоқ-узоқларга кўз тикиб, қўлларини кўксига қовуштирганча, куй оҳангига чайқалиб ўтирарди. Жамиланинг қўли шилқ этиб тушиб, арава четига текканда худди ҳушига келгандек қўлини тортиб олар ва йўл ўртасида серрайиб туриб қоларди. Жамила ҳангу манг бўлиб, анчагача Дониёрга мўлтайиб қараб турар, кейин яна қадам ташларди.

Баъзан менга янгам икковимизни ҳам бир хил, аллақандай ажиб ҳис-туйғу ҳаяжонга солаётгандек бўлиб туюларди. Эҳтимол, бу ҳис-туйғулар икковимизнинг ҳам қалбимиздан кўпдан буён яшириниб ётиб, энди вақт-соати келиб туғён ураётгандир.

Жамила иш билан алаҳсираб, унча сир бой бермасликка ҳаракат қиларди. Лекин хирмонда қолиб, қўли ишдан бўшади дегунча, Жамила ўтиргани жой тополмай каловланиб қоларди. Бекорчиликдан нима қилари-

ни билмаган одамдек шу ўртада айланиб юрар, сўнгра хирмон совураётганларнинг ёнига борар, уларга ёрдамлашмоқчи бўлиб, уч-тўрт курак ғалла ташларди-да, кейин бирдан куракни четга иргитиб, сомон ғарами олди-га кетарди. У дам олмоқчи бўлгандек ғарам соясига ўтирарди-ю, гўё якка-ёлғиз ўтиришдан қўрққандек мени чақирарди:

— Буёққа кел, кичкина бола!

Мен, янгам ҳозир менга бутун сир-асрорини очиб, юрагидаги дардини айтса керак, деб кутардим. Лекин у ҳеч нарса айтмас, эркалатиб бошимни ўз тиззасига қўярди-да, ўзи олис-олисларга узоқ тикилганча қалтираган иссиқ кафтлари билан сочимни, юзимни секин-секин силарди. Мен янгамнинг ташвишли, ғамгин чеҳрасига қарар эканман, негадир ўзимни унга ўхшатардим. Чунки унинг ҳам қалбини аллақандай бир ҳиссиёт ўртаётганини, унинг ҳам юрагида янги умид-орзулар уйғона бошлаганини сезиб қолгандим. Назаримда, Жамила бу оташин ҳисни қалбидан чиқариб ташлашга уринаётгандек бўларди. Бироқ ўз севгисини тарк этолмай, унинг барча заҳматларига чидашга мажбур бўларди. Мен ҳам бунга ўхшаб, бир кўнглим Жамила Дониёрни севса яхши бўларди, деса, бир кўнглим, севмагани яхши, дерди. Ахир, минг қилса ҳам келинимизку, акамнинг хотини-ку. Уни бировга қандай раво кўрай. Бироқ бу хил фикрларни дарров хаёлимдан чиқариб ташлашга ҳаракат қилардим. Жамиланинг тиззасига бош қўйиб ётиб, унинг сал очилган ғунча лабларига, ёш тўла шаҳло кўзларига термилиб қараш менга дунё-дунё роҳат бағишлар эди. Жамила ўшанда нақадар гўзал, нақадар латофатли эди. Қалбининг нақадар пок, беғуборлиги, ўй-хаёлларининг нақадар теран, ёрқин эканлиги унинг нур ёғилиб турган чеҳрасидан кўриниб турарди. Ўша кезларда мен шуларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўриб юрган бўлсам ҳам, аммо туб моҳиятига унча тушуниб етмаган эдим. Лекин ҳозир орадан қанча вақтлар ўтиб кетганидан кейин ўша воқеаларни эслаб, кўпинча ўзимга-ўзим савол бераман: балки севги деган нарса — инсон ҳар томонлама камолотга етиб, ақл-идроки тўлгандан кейин пайдо бўладиган бир туйғумикин? Бу ҳам шоир ёки рассом илҳомига ўхшаб инсонга куч-қудрат бағишлаб, янги орзу-умидлар, истиқбол сари етакловчи бир куч эмасмикин? Эҳтимол, ошиқликнинг бутун сири ҳам шундандир. Жамиланинг юзига қараб, баъзи пайтларда ўзим

ҳам ҳис-ҳаяжонларига шерик бўлгандек, қандайдир сирли бир нарса юрагимга қувонч бағишлагандек бўлар эди. Урнимдан сапчиб туриб, югургим келар, овул четидаги кенг далага чиқиб юрагимга гулгула солаётган ташвиш билан қувончининг сирини нимадалигини ер ва самодан қичқириб сўрагим келарди. Бир кун мен бу саволимга жавоб топгандек бўлдим.

Кунлардан бирида биз станциядан овулга қайтиб келаётган эдик. Қош қорайиб қолганди. Кўкда юлдузнинг водий бўйлаб янграган ашуласигина бузарди. Жамила икковимиз унинг орқасидан борардик. Дониёрнинг ашуласи бу сафар негадир ёлғизлик дард-аламларини ифода қилгандек жуда мунгли эшитилиб, киши қалбини поралар эди. Кўзимга қайноқ ёш келиб томоғимга бир нарса тиқилгандек бўлди. Жамила бу сафар қўлларини Дониёр томон узатиб, унга яқин борди-да, аравага суяниб, бошини қуйи солганича индамай кетаверди. Дониёрнинг овози тобора кучайиб, тунги даштда янгидан тўлқинлана бошлаганда, Жамила қаддини ростлаганча аравага сакраб чиқиб олди. У Дониёр билан ёнма-ён ўтирди-да, қимирлашдан қўрққандек, қўлини кўксига қовуштирганча қотиб қолди. Қани буёғи нима бўларкин, дегандек, мен ҳам улардан кўзимни узганим йўқ. Жамиланинг чиқиб ўтирганини Дониёр пайқамади шекилли, унга қарамай куйлайверди. Бир оздан сўнг Жамила қўлларини аста-секин Дониёрнинг елкасига ташлади-да, унга суяниб, бошини елкасига қўйди. Шунда Дониёрнинг товуши бир зум титради-ю, кейин яна ҳам кучайиб, қўнғироқдек янгради. У севги ҳақида куйларди.

Тонг отиб, гуллаган водий юзидан қора парда кўтарилганда, мен ўша кенг дала ўртасида севишган икки ёшни кўрдим.

Улар менга ҳеч назар солмасалар ҳам кўз остидан қараб, сеҳрлангандек эргашиб борардим. Севишганлар мен билан иши бўлмай, фақат менигина эмас, балки бутун борлиқни ҳам унутиб юборгандек, жонга ором берувчи куй оқимида чайқалиб, бир-бирига термилишиб секин боришарди. Назаримда, Дониёр билан Жамила бутунлай бошқача бўлиб қолгандек эди.

Булар мен илгари кўрмаган-билмаган қандайдир янги, бахти кулиб боққан кишилар эди.

Ҳа, уларнинг бири, кўзи қоронғида ўтдек ёниб, эски кўйлагининг ёқасини очиб юбориб, дала-даштга янгроқ куй таратиб бораётган Дониёр эди.

Ҳа, иккинчиси, Дониёрга эркаланиб жимгина ўтирган менинг янгам Жамила эди! Унинг киприкларида севинч ёшлари милтирар, юзида бахт нури порлар эди.

Чинакам бахт шу эмасми? Дониёр ўзидаги она-Ватанга, ёруғ дунёга бўлган оташин, юксак меҳр-муҳаббатини ҳам, ана шу улуғ севги туғдирган дилрабо куйни ҳам Жамилага тортиқ этди. У Жамила учун, Жамила ҳақида куйларди. Ахир бахт дегани шу эмасми?! Уларга юрагимдан бахт-саодат тиладим. Дониёрнинг куйлари мени яна ҳаяжонга солди-да, бирдан, кутилмаганда миямга галати бир фикр келди: «Мен уларнинг суратини чизаман!» — дедим ўзимча ва гўё нодир бир нарса топиб олгандай ўзимда йўқ суюниб кетдим. Лекин шу заҳоти ўз фикримдан ўзим чўчиб кетдим: «Бу иш менинг қўлимдан келармикин, эплай олармикинман?» Лекин орзу-истак қўрқувдан кучли келди. «Ҳа, мен уларнинг суратини албатта чизаман, мен уларни худди ҳозиргидек бахтиёр қилиб тасвирлайман!» — дердим.

Мен шундай ширин орзу-хаёллар оғушида маст бўлиб, атрофга назар ташлар эканман, август туни кўзимга яна ҳам гўзал кўриниб, дала гуллаб-яшнаётгандек бўлиб туюларди. Орзу-ниятимга худди ҳозир етадигандек бўлардим. Лекин энди билсам, ўшанда жуда гўр, ёш бола эканман, келажакда қанчадан-қанча қийинчиликларга дуч келишимни билмаган эканман. Мен ўзимга, она-Ерни Дониёр кўзи билан кўра билиш, Дониёр қалби билан сева билиш керак, дердим. Мен унинг ажойиб ашулаларини буёқлар ёрдамида ҳикоя қилиб бераман. Менда ҳам ўша тоғлар, далалар, майсазорлар, булутлар дараларнинг жонли тасвири берилади. Бунинг учун жуда катта маҳорат кераклигини ўйламай, «бўёқларни қаердан олсам экан, мактабдан сўрасам беришмас, ахир ўзларига керак-ку!» — деб ташвишланиб юрардим. Энди билсам, ўшанда чучварани хом санаб, болалик қилиб юрган эканман.

Дониёрнинг ашуласи нима учундир бирдан узилиб қолди. Бундай қарасам, Жамила Дониёрни маҳкам қучоқлаб, уни бағрига босиб олган экан. Бироқ шу заҳотиёқ нимадандир чўчигандек тисарилиб, аравадан сакраб тушди. Дониёр шошиб қолганидан тизгинни тортиб аравани тўхтатди. Жамила тескари қараганича йўлнинг қоқ ўртасида серрайиб туриб қолди, сўнг бошини шартта бурди-да, йиғи аралаш:

— Нега қарайсан? Менда ниманг бор? Қарама менга, аравангни ҳайда, жўна!— деди-да, орқада қолган араваси томон кетди. Мен лол бўлиб, оғзимни очиб қолган эканман, янгам мени ҳам қойиб берди:

— Хўш, сен-чи, сен нега анграиб турибсан, аравангга мин! Бошимга битган бало бўлдиларинг-да!

«Қизиқ, унга нима бўлди, чап ёнидан турганми», деб ўйлардим йўл-йўлакай. Албатта чуқурроқ ўйлаган одам Жамиланинг ростдан ҳам изтироб чекаётганини изоҳсиз ҳам тушунар эди: кўз очиб кўрган эри Саратов госпиталларидан бирида ётса, яқинда қайтиб бораман, деса, ахир бу осон гапми? Мен ҳеч нарса тўғрисида ўйлагим келмасди. Мен ўзимдан ҳам, Жамиладан ҳам хафа бўлдим, агар Дониёрнинг бундан кейин ашула айтмаслигини, унинг овозини бошқа эшитмаслигимни аниқ билсам, Жамиладан бутун вужудим билан нафратланган бўлардим.

Ҳозир ўлгудек чарчаб, кўнглим негадир ғаш бўлиб, тезроқ хирмонга етиб, сомонга чўзилсам дердим. Арава тинмай силкиниб, тинкани қуритар, тизгин қўлимдан чиқиб-чиқиб кетарди. Хирмонга етиб келганимизда бир амаллаб отларнинг хомутларини ечдим-да, уларни араванинг тагига ташлаб, кейин сомон ғарами устига бориб чўзилдим. Ўша кеча отларни Дониёр тушовлабди.

Лекин эрталаб жуда хурсанд бўлиб турдим, кўнглим мусаффо тонг сингари равшан, қувончга тўла эди. Ҳа, мен Жамила билан Дониёрнинг суратини чизаман. Лекин «Ўшшата олармикинман?» — деган гумон бутун миямни чулғаб олган эди. Кўзимни юмиб, уларни қандай тасвир қилмоқчи бўлсам, ана ўшандай тасаввур этдим. Урнимдан ирғиб турдим-да, каттакон сой бўйига тушиб қўл-бетимни ювдим. Кейин ўтлоққа тушовланган отларни кўздан кечирдим. Эрталаб шудринг тушган муздек беда оёқларимни савалаб, тиззамгача шилта ҳўл қилганди. Лекин мен буни писанд қилмай, олдинга чопиб борар, теварак-атрофдаги ҳар бир нарсани синчиклаб кўздан кечирар, ёдимда сақлаб қолишга уринар эдим. Мана, қуёш тоғ орқасидан кўтарилиб келар, ариқ бўйидаги ёлғиз кунгабоқар эса унга томон бўй чўзарди. Уни какралар ўраб олган, бироқ кунгабоқар бўш келмай кўкка интилар, сариқ гулли бошларини мағрур кўтариб, қуёш нуруни симирарди. Мана, ариқнинг арава ўтган жойидан — ғилдираклар изидан сув жимирлаб оқмоқда. Сув ўртасида кўкариб турган

бинафшаранг ялпиздан атрофга муаттар ҳид тараларди.

«Қани энди рассом бўлсаму мусаффо гўзал тонгни, кўк билан ўпишган азамат тоғларни, шудринг қўнган кўм-кўк безазорни, ариқ бўйидаги бир туп кунгабоқарни суратга солсам!»

Бироқ хирмонга келишим билан бу ширин хаёлларимдан асар ҳам қолмай, кўнглим ғаш бўлди. Афтидан. Жамила ўтган кечаси ухламай чиққан бўлса керак, кўзлари киртайиб, қовоғидан қор ёғиб турарди. Менга у ҳеч нарса демади, қайрилиб қарамади ҳам. Хирмонга бригадир Урозмат келиб, энди отидан тушаётганида, Жамила унинг ёнига борди-да, салом-алик ҳам қилмай, томдан тараша тушгандек гапириб қолди:

— Аравангизни олинг! Қаёққа юборсаларинг ҳам майли, лекин станцияга ғалла ташимайман!

— Ие, сенга нима бўлди, Жамилахон, жин тегдими?— деди Урозмат ҳазиллашиб.

— Жин теккани йўғу, лекин бормайман дедимми, бормайман.

Урозматнинг жаҳли чиқди:

— Бу гапингни қўй, ғалла ташийсан, вассалом!— деди у қўлтиқтаёғини ерга дўқ эткизиб уриб.— Агар биров хафа қилган бўлса, айт, мана шу таёғим билан гарданига бир туширай. Бўлмаса, ишингга жўна. Ғалла менга эмас, фронтга керак, эринг ҳам фронтдаку.— Бригадир жаҳл билан шартта бурилди-да, тез-тез одимлаб кетди.

Жамила гинг деёлмай, қўлидаги қамчини ўйнатиб, айбдор одамдек, қизарганича туриб қолди. Бериги ёқда турган Дониёрни кўрди-ю, сир бой бермай, оғир хўрсиниб қўйди. Дониёр ҳамма гапни эшитди-ю, лекин сездирмади. У тескари қараганча хомут ипларини қаттиқ тортиб боғлай бошлади. Жамила ҳам хирмон ўртасида бирпас турди-да, сўнг: «Э, нима бўлса бўлар», дегандек қўл силтаб араваси томон кетди.

Ўша куни биз овулга ҳар кунгидан барвақт қайтдик. Чунки бораётганда ҳам, келаётганда ҳам Дониёр отларини зовталаб ҳайдаб борди. Жамила ғамгин, гапирмас эди. Мен қақраган бийдай далани кўриб кўзларимга ишонамасдим: ахир куни кеча у худди афсоналарда тасвирлангандек гуллаб-яшнаб турганди-ку... Кечаги ажойиб манзара, Дониёр билан Жамиланинг аравада ёнма-ён ўтирганлари сира кўз ўнгимдан кетмас эди. Гўё ҳаётнинг энг гўзал бир лавҳасини қўлим-

да ушлаб тургандек бўлардим. Уша ажиб бир лавҳа бутун фикр-ёдимни банд қилган эди. Уйлаган мақсадимга етмагунимча жоним тинчлик топмайдигандек эди. Хирмондаги ҳисобчининг бир варақ қалин қоғозини ўғрилаб олиб, ғарам орқасига яшириб, ғалла совурадиган курак устига қўйганимда юрагим чиқиб кетаётгандек дукиллаб бўғзимга тикилди. Отам мени биринчи марта от устига мингизгандаги қаби «Бисмилло!» дедим-да, қаламни қоғозга теккиздим. Ана-мана дегунча Дониёрнинг қиёфасини қоғозга чиза бошладим. Лекин бу ҳали мукаммал бўлмаган, шунчаки ўргамчикка чизилган сурат эди. Лекин Дониёрнинг қомати ўзига анча ўхшай бошлаганида бошим кўкларга етиб, қаердалигимни, нима иш қилаётганимни ҳам унутиб қўйдим. Уша август туни, ястаниб ётган бепоён дала қоғоз бетида жилолангандек, Дониёрнинг дилрабо куйи ҳозир ҳам қулоғим остида жаранглаб тургандек бўлди. Кўз ўнгимда солдатча кўйлагининг ёқаси очиқ Дониёр билан унинг елкасига бош қўйган Жамила гавдаланди. Бу менинг умримда биринчи марта чизган мустақил суратим эди! Мана арава, мана ёнма-ён ўтиришган Дониёр билан Жамила, мана, бўш ташлаб қўйилган тизгинлар, мана, қоронғида сағриси зўрға кўриниб йўртиб бораётган отлар ундан нарида бийдай дала, узоқ-узоқларда юлдузлар милтиллайди... Ишга шунчалик берилиб кетибманки, кимнингдир тепамга келиб жаҳл билан қичқирганидан ҳушимга келдим. Қарасам, Жамила экан:

— Нима бало, қар бўлиб қолдингми?

У мени излаб юрган экан, шошганимдан суратимни беркитишга ҳам улгуролмай қолдим.

— Буғдойни аллақачон юклаб бўлдик, бир соатдан бери қичқирамиз-а, овозинг чиқса-чи!.. Қўлингдани нима?— деб Жамила суратни мендан тортиб олди ва: «Бу нима қилиқ!»— деб авзойи бузилиб, қоғозга термилганича қолди.

Ушанда хижолатдан жуда мулзам бўлдим. Жамила суратга узоқ тикилиб турди-да, кейин ёшланган кўзлари билан менга маъюс боқиб:

— Шунини менга бергин-а, кичкина бола!— деди у секингина.— Сендан менга ёдгор...

Жамила сурат солинган қоғозни икки буклаб қўйнига солиб қўйди.

Биз йўлга чиқиб, овулдан анча узоқлашиб кетгунча ўзимга кела олмадим. Қалбимни шу қадар тўлқин-

лантирган ўша лавҳани чиндан ҳам қоғозда акс эттира олдимми ёки бу бир туш — хаёлми, деб гумонсирадим. Лекин шундай бўлса ҳам қалбимнинг чуқур бир жойида чизган суратимдан фахрланиш ҳисси уйғониб, юрагим севинчдан тўлиб-тошар, яқинда бўёқ топсам, жуда кўп суратлар чизиб, мактабга илиб қўярдим, деган ширин хаёллар мени маст қиларди. Энди билсам, бу болаликка хос бир фазилат экан. Мен ўз хаёлларим билан банд бўлиб, жуда тез кетаётганимизни ҳам пайқабман. Чунки олдинда бораётган Дониёрдан орқада қолмайлик деб Жамила отларга устма-уст қамчи урарди. Кейинги пайтларда Дониёр аравасини ҳар қачонгидан ҳам тез ҳайдайдиган бўлиб қолганди.

Жамила Дониёр билан ёнма-ён борарди. У гоҳ ўннга, гоҳ сўлга қарар, баъзан эса бирон айб иш қилиб қўйгандек аянчли жилмайиб турарди. Буни кўриб мен ҳам жилмаярдим ва: «Чизган суратим янгамга ёқди шекилли, хафалиги тарқаб, кўнгли ёзилди. Жамила Дониёрга ашула айт деса, у албатта айтиб беради... Демак, бугун Дониёрнинг ашуласини маза қилиб тинглар эканман-да... Эҳ, тезроқ айта қолса экан», деган ўй кўнглимдан кечарди!

Бу сафар биз станцияга анча барвақт етиб келдик, лекин отларимиз қора терга тушиб кетган эди. Тарози ҳам бўш экан, Дониёр аравадан туша солиб, қопларни таший бошлади. Унинг бунча шошиб-пишиб ишлашига, индамай тумшайиб юрганига ҳайрон эдик. Поездлар ўтганда, Дониёр тўхтаб қолиб, уларнинг орқасидан узоқ вақт қараб турар, негадир чуқур ўйланиб қоларди. Жамила ҳам гўё унинг кўнглидагини билмоқчи бўлгандек Дониёр боққан томонга қаради. Жамила аравасининг ёнига бориб Дониёрни чақирди:

— Бери кел-чи, Дониёр, қашқа отнинг тақаси тушай деб турибди, шуни юлиб ташлагин.

Дониёр отнинг туёғини тиззалари орасига қисиб, тақани юлиб олиб, қаддини ростлаётганида Жамила секин шивирлади:

— Нима, ҳеч нарсани тушунмайсанми дейман? Ё мендан бошқа қиз-жувон қуриб қолганми.

Дониёр қиё боқди-ю, лекин ҳеч нарса демади.

— Нима, менга осон деб ўйлайсанми?— деди Жамила хўрсиниб.

Дониёр Жамилага меҳр билан боқиб, алланима деди-ю. лекин мен эшитмай қолдим, чунки юганидан

ушлаб турган отим бошини силтаб пишқириб юборди. Дониёр нимадандир мамнун бўлгандек қўлидаги тақани силаб, ўз араваси томон кетди. Мен унга қараб, наҳотки унинг юраги Жамиланинг ҳалиги сўзларидан таскин топди экан, деб ҳайрон бўлардим. Ахир «Менга осон деб ўйлайсанми?» — деган сўзининг нимасига хурсанд бўлади?

Биз қопларни ташиб бўлиб, энди овулга қайтмоқчи бўлиб турганимизда, ҳовлига эгнига ғижимланган эски шинель кийган, елкасига халта илиб олган бир ориқ ярадор солдат кириб келди. Ундан сал олдин станцияга бир эшелон келиб тўхтаган эди. Ҳалиги солдат чор-атрофга аланг-жалаң қаради-да:

— Гуркуров овулидан ким бор?!— деб қичқирди. Бу ким бўлдийкин, деб ўйладим-да:

— Мен Гуркуровдан бўламан,— дедим.

Солдат қувониб кетди-да:

— Кимнинг боласисан, укажон?— деб сўраб олдимга келмоқчи бўлган эди, бирдан Жамилага кўзи тушиб, турган жойида донг қотиб қолиди.

— Кариммисан?— деди Жамила шодланиб.

— Вой, Жамила, сингилжоним!— деб солдат Жамиланинг ёнига югуриб бориб, у билан қўш қўллаб кўриша кетди.

Бу келган йигит Жамиланинг узоқ қариндоши, ҳамқишлоғи экан.

— Буни қара, худди билгандек шу ёққа қайрилибман-а!— деди у ҳаяжон билан,— Содиқнинг ёнидан чиққанимга атиги беш кун бўлди, госпиталда у билан бирга ётдик, худо хоҳласа, у ҳам бир-икки ойда келиб қолади. Мен келаётганимда хотинингга хат ёзиб бер, ўз қўлим билан топширай деб хат ёздириб олгандим... Жуда яхши қилган эканман-да, мана омонатингни ол!— деб хурсанд бўлиб, солдат шинелининг ичидан учбурчак хатни олиб, Жамилага узатди. Жамила хатни шоша-пиша олди-да, қувонганиданми ё уялганиданми, аввалига қизариб, сўнгра ранги қув ўчиб, индамай Дониёрга кўз қирини ташлади. У бояги хирмондагидек оёқларини кериб, аравасининг ёнида ёлғиз тураркан, Жамилага маъюс боқарди. Бу орада ҳар томондан югуриб келишган кишилар солдатни ўраб олиб, баъзиси қариндош, баъзиси ҳамқишлоқ чиқиб, ҳол-аҳвол сўрашиб қолишди. Жамила ўз ҳамқишлоғига миннатдорчилик билдиришга улгурмаган ҳам эдики. Дониёр унинг ёнидан аравасини тақир-туқур қилиб ўтди-да,

чанг-тўзон кўтариб йўлга тушди. Кишилар унинг орқасидан:

— Нима бало, уни жин урдими? Эси жойидами ўзи?— деб қичқириб қолишди.

Солдатни ҳам таниш-билишлари олиб кетишди шекилли, ҳовлида янгам иккаламиздан бошқа ҳеч ким қолмабди. Биз Дониёрнинг араваси кўздан ғойиб бўлгунча, олисда кўтарилаётган чангга қараб турдик.

— Юр, янга, уйга кетайлик,— дедим мен.

— Узинг кетавер!— деди Жамила.

Ана шундай қилиб, биз биринчи марта алоҳида-алоҳида кетдик.

Ҳавонинг димлигидан нафас олиш қийин эди. Ердан кўтарилган ҳарорат лабларимни қавартириб, томоғимни қуришиб юборди. Жазирама қуёш нури эрталабдан куйдириб, қовжиратиб ётган ер билан энди шўрхок туз билан қопланиб, аста-секин совийтгандек бўларди. Қуёш шўрхок ердан кўтарилаётган сароб сингари парда ичида уфқ сари чўкиб борарди.

Узоқда, уфқ тепасида қизил-сур булутлар йиғила бошлади. Баъзан кучли гармсел эсиб, отларнинг тумшуқларига чанг аралаш оқиш шўрхокларни келтириб урар ҳамда уларнинг чанг босган ёл ва думларини юлқиб, йўл бўйидаги эрманларни учуриб кетарди.

«Емғир ёгади шекилли», деб ўйладим. Шунда ёлғизлик дарди ичимни ўртаб, алланимадан қўрққандек отларни жадал ҳайдаб кетдим. Менгина эмас, ҳатто узун оёқли тувалоқ қушлар ҳам бир нарсадан чўчигандек қамишзорлар орасига кириб яширинишди. Шамол жазирама иссиқдан қовжираган қариқиз япроқларини аллақаерлардандир йўл устига учуриб келарди. Биз томонларда бундай ўсимликлар ўсмайди. Чамамда, бу япроқлар қозоқ чўлларида учиб келган бўлса керак. Теварак-атрофда қимирлаган жон йўқ. Дониёр ҳам кўринмайди, орқада қолган Жамиладан ҳам дарак йўқ. Қуёшнинг охириги нури ҳам сўнди. Толиққан дала ҳам мудраб уйқуга кетди.

Мен хирмонга қош қорайганда етиб келдим. У ер тинч, гир этган шабада йўқ. Дониёрни чақирган эдим, қоровул жавоб берди.

— У сойга кетди, нима ишинг бор эди?— деди-да, сўнгра бир ютиниб олиб, ўзича мингиллади.— Ҳавонинг димлигини-чи, ҳамма уй-уйига кетишди. Шамол бўлмаса, хирмонда иш бўлармиди...

Отларни бедазорга тушовлаб, сойга бурилдим. До-

ниёр одатдагидек тик тушган жар тепасида тиззасини қучоқлаб, бошини қуйи солганча жар остида сувнинг шовуллаб оқишига қулоқ солиб ўтирарди. Унинг музтар бўлиб ўтириши юрагимни эзиб юборди. Дониёрнинг ёнига бориб, уни маҳкам қучоқлаб, тасалли бермоқчи, илиқ сўзлар билан кўнглини кўтармоқчи бўлдим. Лекин нима ҳам дея олардим, уни қандай юпатаман ахир. Анчагача иккиланиб турдим-да, сўнгра хирмонга қайтиб кетдим.

Ушандан кейин гарам устида ётиб аяча вақтгача ухлай олмай, осмонни қоплаб келаётган булутларга қараб хаёл суриб кетдим. «Инсон ҳаёти нега бунчалик мураккаб, сира тушуниб бўлмайди-я». Жамиланинг бўлса ҳамон дарағи йўқ. Нега бунча ҳаяллади экан, қаерларда юрганикин, деб араванинг ғилдирак товушларини эшитишга зор бўлиб қулоқ солиб ётдим. Қаттиқ чарчаган бўлсам ҳам сира уйқум келмади. Тоғлар тепасидаги булутлар орасидан яшин ялт-юлт этиб чақнади.

Дониёр келганда ҳали уйғоқ эдим. У нима қиларини билмай, қайта-қайта йўлга қараб, хирмонда бир оз айланиб юрди-да, сўнгра ёнимга келиб, ўзини юзтубан отди.

«Энди у овулда қолмайди, бошини олиб кетса керак», деб ўйлардим. Лекин бечора қаерга ҳам борарди? Бошпанасиз бир мусофир кимга ҳам керак? Бечорага қийин бўлди-да, энди нима қилар экан?

Энди кўзим илинган экан, хирмон томондан арава товуши эшитилди. «Жамила бўлса керак», деб ўйладим уйқу аралаш.

Қанча ухлаганимни билмайман, бир вақт нақ қулоғим тагида шитирлаган товуш эшитилиб, биров келаётгандек бўлди. Қанот серпигандек қандайдир бир совуқ нарса бетимни силаб ўтди. Кўзимни очсам Жамила экан. Чўмилиб келган бўлса керак, кўйлагини ҳам ҳўллаб олибди, шунинг учун ҳам ёнимдан ўтаётганида салқин шабада эсгандек бўлди. Жамила тўхтаб қолди-да, уёқ-буёққа аланглаб. Дониёрнинг бош томонига ўтирди.

— Дониёр, мана мен ўзим келдим! — деди у секин шивирлаб.

Атроф жимжит, осмонни гумбурлатиб яшин чақнади.

— Хафа бўлдингми? Қаттиқ хафа бўлдингми?

Яна жимлик чўкди, қирғоқдан тупроқнинг сувга «шўлп» этиб тушгани эшитилди.

— Лекин менинг айбим нима? Сенда ҳам гуноҳ йўқ.

Тоғлар устида яшин гумбурлади. Жамила чўчиб ялт этиб қараганида, яшин унинг юзини ёритиб юборди. Жамила атрофга бир қаради-да, ўзини Дониёр кўксига ташлади, унинг елкаси Дониёрнинг бақувват қўллари остида дир-дир учарди. Жамила ҳам ғарамга чўзилиб Дониёр билан ёнма-ён ётди.

Кучли шамол сомонни кўкка совуриб, хирмон четида қийшайиб турган ўтовни ялаб ўтди-да, қуюн бўлиб осмонга кўтарилди. Чақмоқ булутлар орасида кўкимтир из қолдириб, қарағай сингандек қасира-қусур қилиб ҳаммаёқни ларзага солди. Аъзойи баданим титраб, ҳам қўрқиб, ҳам қувониб кетдим. Момақалди-роқ ёзнинг охирги момақалди-роғи ёпирилиб келар, илк нафаси димоққа уриларди. Энди Жамилани ҳеч қандай куч тўсолмасди. У Дониёрга секин шивирлади:

— Чиндан ҳам гумонсирадингми, наҳотки, мен сени унга алмаштираман! У мени ҳеч қачон севган эмас, севмайди ҳам! Майли, ким нима деса деяверсин, лекин мен сеникиман! Ёлғизим, азизим, мен сени ҳеч кимга бермайман. Мен сени кўпдан бери севаман. Ғойибона ошиқ бўлиб келишингни интизорлик билан кўзим тўрт бўлиб кутгандим. Кутганлигимни билгандек, мана, сен ҳам мени излаб келдинг.

Жарлик орқасидаги сой қиргоқларидан ивиб, сувга қулаб тушаётган тупроқ чақмоқ ёруғида кўриниб турарди. Дастлабки йирик ёмғир томчилари сомон устига шитирлаб ёға бошлади.

— Жамилам, жонгинам, севгилим, Жамилахон! — деб Дониёр қирғизча ва қозоқча энг нафис сўзлар билан ўз маъшуқасини эркалатарди, — мен ҳам сени кўпдан бери севиб юардим. Умримда кўрмаган бўлсам ҳам оқолларда ётиб сени ўйлардим. Севган ёрим Ватанимда эканлигини билардим. Бу сен экансан, Жамилам!

— Шунқорим, мард лочиним! Буёққа қара-чи, кўзларингга тўйиб боқай!

Ёмғир шаррос қуйиб берди. Қора уй тепасига ёпилган наMATлар худди қанот қоққан қушдек шамолда учиб кетди. Гоҳ қиялаб, гоҳ тик қуйган жала ерни орзиқиб кутгандек устма-уст ўларди. Кетма-кет момақалди-роқ гумбирлаб, бутун осмон қаърини тилиб ўтгандек бўларди. Узоқ-узоқлардаги тоғлар баҳор лолаларидек қизариб кўринарди.

Ёмғир кучая борди. Мен бўлсам, сомонга кўмилиб олиб, юрагимнинг дук-дук уришини сезиб ётардим. Мен ниҳоятда бахтиёр эдим! Ўзимни узоқ касалликдан кейин биринчи марта кўчага чиққан одамдек ҳис этиб, ҳар бир нарсага суқланиб қарар, гўё ҳаёт лаззатини энди билаётгандек эдим.

Ёгин ҳам, чақмоқларнинг ёруғи ҳам сомон остида ётган жойимга етиб борарди, лекин мен ўзимни жуда яхши ҳис ётардим, уйқуга кетар эканман, ўзимча кулимсираб қўярдим. Қулоғимга чалинган шарпанинг нималигини билмасдим. Бу Жамила билан Дониёрнинг шивирлашими ё бўлмаса, тинаётган ёмғирнинг сомонга шитирлаб тушишими?

«Мана энди ёмғир тинмайди, ҳадемай куз ҳам киради!» дердим ўзимга-ўзим. Нам сомон билан эрман ҳиди димоққа уриб, куздан дарак берарди.

Лекин бу кузда бизни нималар кутаётгани ҳақида ўйламабман.

* * *

Ўша кузда мен икки йиллик танаффусдан кейин яна мактабга қатнай бошладим. Дарсдан бўш вақтларимда кўпинча ҳалиги сой бўйидаги жар тепасига бориб ўтирардим. Хирмон ҳувиллаб бўшаб қолган эди. Бу ерда мен мактабдан олган бўёқлар билан ўзимнинг дастлабки этюдларимни чиздим. Чизган суратчаларимдан ўзимнинг ҳам кўнглим тўлмас эди. «Бўёқларимнинг мазаси йўқ. Қани энди чинакам, асл бўёқлар бўлса!» — деб ўйлардим ичимда. Яхши бўёқларнинг қандай бўлишини билмасдим ҳам. Рассомлар ишлатадиган мойбўёқларни фақат кейинги вақтлардагина кўришга муяссар бўлдим.

Бўёқ ўз йўли билану, лекин муаллимларнинг гапида ҳам жон борга ўхшарди: рассом бўлиш учун ўқиш керак. Бу гап тўғрилигини билиб турсам ҳам ўқишимга сира кўзим етмасди.

Ўқиш қаёқда дейсиз, акаларим дом-дараксиз кетган бўлса, мен икки уйнинг ёлғизгина дастёри бўлсам, ўқишга юборишармиди. Шунинг учун ўқиш тўғрисида оғиз ҳам очмасдим. Лекин ўқишни қўмсаб, боролмаслигимга ич-ичимдан ачинардим, бунинг устига, бу йил кузнинг бу қадар кўркам келишини айтмайсизми!

Қўлингдан келса, ўтирсангу чизсанг, ажойиб сурат чиқарди-да.

Гуркуровнинг суви камайиб, қозондек-қозондек тошлар туртиб чиқиб, уларнинг усти ям-яшил, сап-сарик йўсин билан қопланганди. Эрталабки изгиридан яланғоч толларнинг нозик таналари қизариб кетганди, бироқ теракларнинг сап-сарик япроқлари ҳали тўкилмаган эди.

Йилқичиларнинг ёзи билан ўт ёқилавериб тутундан қорайиб кетган ўтовлари катта сойнинг у ер-бу ерида кўзга ташланарди. Ўтовдан буралиб-буралиб чиқаётган кўк тутун худди тўй-тўйлаган хотинлардек овулмавул сузиб юришарди. Тойчоқлар атрофга ёйилиб кетган оналарини қидиришиб, зўр бериб кишнашарди. Энди тойчоқларнинг кишнагани кишнаган. Чунки биаларни то баҳоргача уярда сақлаш қийин. Тоғлардан қайтган моллар ҳосили йиғиб олинган далаларда подапода бўлиб юришарди. Дашт саҳни туёқ изидан илма-тешик бўлиб кетган эди.

Бу йил ҳам куз кузлигини қилди: ҳаммаёқни тўзитиб изгирин шамол қўзғалди ва осмоннинг авзойи бузилиб, қор аралаш ёмғир ёға бошлади. Бир ҳафта сурункасига ёққан ёмғир бир кун сал тиниши билан мен Гуркуров томонга қараб жўнадим. Тошлоқдаги бир туп тоғ четани қип-қизил чўғдек ёниб, «мени сурутта ол», дегандек бўй чўзиб турарди.

Мен сой бўйидаги буталар орасида сурат чизиб ўтирганимда қош қорайиб қолган эди. Бир вақт бошимни кўтариб қарасам, нариги соҳилда икки киши турибди, дарёнинг саёз жойидан кечиб ўтишган бўлса керак. Уларнинг Дониёр билан Жамила эканини дарров танидим. Мен уларнинг жиддий ва ташвишли юзидан кўзимни уза олмай тикилиб турдим. Дониёр ҳар галгидек дадил қадам ташлар, юрган сайин шинелининг бари оҳори тўкилган солдатча этигининг қўнжларига шартиллаб тегарди. Жамила бўлса эгнига бозорга борганда киядиган парча-парча қизил гулли кўйлагини, чийбахмал чопонини кийиб, бошига оқ жун рўмолини ўраб олганди. Бир қўлига тугунча кўтариб, иккинчи қўли билан Дониёрнинг халтасидан ушлаб бормоқда. Улар йўл-йўлакай нималар тўғрисидадир ўзаро гапиришиб боришарди.

Уларнинг овулимизни ташлаб, қаёққадир кетишаётганини сезиб, юрагим «жиз» этиб кетди.

Мана, улар жарликдан ўтиб, қамишзор оралаб кетиб борарди. Мен бўлсам, худди бир нарсани йўқотган кишидек уларнинг орқасидан қараб, нима қиларимни

билмай қолдим. Қичқирайин десам, нафасим сиқилиб, овозим чиқмасди.

Қуёш тоғлар ёқалаб сузиб бораётган булутларга қизғиш нурларини сўнгги бор сочди, атрофни қоронғилик қоплай бошлади.

Дониёр билан Жамила орқа-олдиларига қарамай, темир йўл разъездини кўзлаб тез одимлаб боришмоқда. Бора-бора уларнинг қоралари узоқлашиб, бир оздан кейин қамишзор орасига кириб, бутунлай гойиб бўлди.

Ана ўшандагина мен ўзимга келиб, орқаларидан овозимнинг борича:

— Жамила-а-а-а! — деб қичқирдим.

Дала устида анча вақтгача: «а-а-а» деган акс садо эшитилиб, бир оздан сўнг тинар эди.

Яна бир марта жаҳл билан:

— Жамила-а-а-а! — деб қичқирдим-да, сўнг уларнинг орқасидан югуриб қолдим. Сувни сув демай, оёқ яланг, бош яланг, уларнинг орқасидан қувиб борардим, уст-бошим жиққа ҳўл бўлганди. Шунга қарамай, яна тезроқ чопа бошладим. Бирдан оёгим нимагадир чалиниб кетди-да, юзтубан йиқилдим. Бошимни кўтармай, икки қўлим орасига олиб, ўксиб-ўксиб йиглаб юбордим. Кўз ёшларимдан намланган майин тупроқ қўлимни, бетимни музлатиб ғира-шира қоронғилик кўнглимга гулгула солгандек, ўпкам қисилиб, аччиқ-аччиқ йиғладим, қамишлар гўё менинг қайғу-ҳасратимга ҳамдард бўлгандек тинмай шитирлашар эди.

— Жамила! Жамила! — дердим мен ўпкамни бо-солмай пиқ-пиқ йиглаб. Мен энг яқин, энг азиз одамларим билан хайрлашар эдим. Мана ҳозиргина ерда ётиб, ўзим ҳам Жамилани севиб қолганлигимни тусундим. Бу менинг илк, болаликдаги севгим эди.

Юзимни кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетган енгимга артиб, яна анчагача йиглаб ўтирдим. Мен фақат Жамилалар билангина эмас, балки ўзимнинг болалик даврим билан ҳам хайрлашар эдим.

Қоронғида тимирскиланиб уйга келганимда ҳовлимизда шовқин-сурон авжида эди; ит эгасини танимасди. Кимдир отга эгар урарди. Безори Усмон бўлса, ҳар кунгидек маст, отини гижинглатиб, овозининг борича бақирарди:

— Айтмаганмидим, мана оқибати нима бўлди. Йўлчибой ота шармандайи шармисор бўлди. Қани кетдик, бу саёқ ит, чала ҳозоқни ушлаб бўйнини узмасам,

отимни бошқа қўяман. Ун йилга кесилсам, кесиламану, лекин ҳар қандай ялангоёқнинг хотинларимизни олиб кетишига йўл қўймайман. Қани кетдик, йигитлар! Қаерга ҳам борарди дейсан?

Улар қайси томонга кетишаркин деган фикр хаёлимдан ўтди-ю, юрагим шув этиб, аъзойи баданим музлаб кетди. Нима қиларимни билмай, отлиқларнинг орқасидан мен ҳам овул чеккасигача югуриб бордим-да, уларнинг разъезд томонга эмас, станцияга олиб борадиган катта йўл томонга қараб бурилиб кетганларини кўриб, кўнглим ўрнига тушди. Сўнгра уйга қайтиб келдим-да, йиғлаганимни ҳеч ким билмасин, деб отамнинг тўнига ўралиб ётдим.

Овулда ҳар хил миш-миш гаплар тарқалди. Ҳамма хотинлар Жамилани қоралашарди:

— Аҳмоқ-да! Ақли бўлса туз ичган жойига туфлаб, санқиб юрган бир мусофирга эргашиб кетармиди.

— Шунисига куяман-да! Унинг нимасига қизиқди экан дейман-да! Эски шинели билан тешик этигидан бўлак ҳеч балоси йўқ эди-ку!

— Қўтон-қўтон қўйи бормиди! Уйи йўқ, жойи йўқ насл-насаби бетайин бир дайди-да! Майли, уволи ўзига, ҳали аттанг дейди... Бу танноз хотиннинг ҳолини ўшанда кўрармиз.

— Тавба, Содиқдан ортиқ эрни топиб бўпти.

— Қайнонасини айтмайсанми, қайнонаси-чи? Бундай ювош қайнонани қаердан топади! Ўзига-ўзи қилди жувонмарг, майли!

Бурунги янгамни, Жамилани қораламай, унинг қилмишини тўғри деб топган ёлғиз мен бўлсам керак. Дониёрнинг эски шинели билан тешик этигидан бошқа ҳеч қарсаси бўлмаса ҳам, лекин унинг маънавий бой, қалби юксак одамлигини мен билмаганда ким билади. Жамила Дониёрнинг этагини ушлаб кетиб, ўз бахтини топтади, деган гапларга ишониниш уёқда турсин, аксинча, мен, у ўз бахтини энди топди, деб ишонардим. Фақат ойимга ачинардим, холос. Жамила билан бирга унинг бутун куч-қуввати кетгандек. Ойим ғамгин бўлиб, ўзини анча олдириб, қадди букилиб қолди. Оҳ, бечора ойим! Ҳаёт оқими баъзида эскилик илдизига шафқатсиз болта уриб, янги бахт сари интилишини ойим тушунмаса керак-да. Агар бўрон азим чинорни таг-томири билан қўпориб ташласа, у қайтиб қаддини ростлаёлмайди... Ойимнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан унинг олдинги куч-қуввати қолмаганлиги сезилиб ту-

рарди. Илгарилари у ҳеч кимдан игнага ип ўтказиб беришни илтимос қилмас, қариллик ғурури бунга йўл қўймас эди. Бир куни уйга кириб келсам, ойим игнанинг кўзини тополмай, қийналиб йиғлаб ўтирибди.

— Ма, ипни ўтказиб бер-чи! — деди у қалтираган қўллари билан игна ва ипни менга узатиб. Сўнгра оғир хўрсинди-да, кўз ёшларини артиб, ўзича минғирлади: — Э-э, шўрлик келиним, кўра-била туриб ўзингни ўтга ташладинг-а. Уйимизнинг тўри сеники, еганинг олдингда, емаганинг кетингда эди... Ўзингни-ўзинг жу-вонмарг қилдинг... Бизни доғда қолдириб кетдинг... Нега кетдинг? Уйимизда нима камчилик кўрдинг... Шўрлик Жамила...

Ойимнинг шундай мунғайиб ўтирганини кўриб, ўзимни тутолмай, беихтиёр: «Йўқ, ойи, у шўрлик эмас!» — деб қичқириб юборгим келди-ю, лекин ўзимни босдим. Ойимни маҳкам қучоқлаб, Дониёрнинг кимлигини, уни жонимдан азиз кўришимни айтиб, йиғлаб юборишимга оз қолди. Лекин бу сўзларни айтишга тилим борармиди. Бу гапим билан ойимни бир умрга хафа қилган бўлардим.

Лекин бари бир бу бегуноҳ «қилмишларим» сир бўлиб қолмади.

Орадан кўп ўтмай Содиқ акам армиядан қайтиб келди. Ростини айтганда, у кўринишда унчалик сир бой бермаса ҳам, лекин номусдан қаттиқ куюниб, жиғибийрон бўлиб юрди, Усмонлар билан ичишиб қолгудек бўлса:

— Кетган бўлса садқайи сар! Сарсон-саргардон бўлиб юриб, охири бир кун очидан ўлади-кетади. Хотинман деганинг тўлиб ётибди, чертиб-чертиб олиш мумкин. Олтин бошли хотиндан бақа бошли эр яхши! — дерди жаҳл билан.

— Гапинг-ку тўғри-я, — деб жавоб қайтарарди Усмон. — Афсуски, ўшанда қўлимга тушмади-да, унисининг ичак-чавоғини ағдариб, бунисининг сочларидан отга боғлаб судратардим! Эҳтимол, улар жанубда, пахта далаларида ё бўлмаса, қозоқ ерларида тентиб юришгандир. Саёқлик Дониёрга касб бўлиб қолган. Шуниси-га доғманки, буни ҳеч ким билмай, ҳеч ким сезмай қолган-а, қандай бўлганига кишининг сира ақли етмайди-я... Бу ишнинг ҳаммасини ўша қанжиқнинг ўзи қилган, исини ҳам чиқармади-я, лаънати, бўлмаса мен уни нақ!..

Бундай гапларни эшитганимда қоним қайнаб,

муштларимни қисардим. Кучим етса, ўша Усмоннинг башарасига туфлаб: «Пичан ўроғида адабингни бергани эсингдан чиқибди-да... Энг ярамас, энг разил одам сенсан-ку!» — деган бўлардим.

Бир куни уйда мактаб деворий газетасига сурат чизиб ўтирган эдим, ойим ҳам печка олдида чўққайиб ўт ёқиб ўтирарди, бехосдан эшик очилиб, уйга ранги кўкариб, газабидан кўзларига қон тўлган Содиқ акам кириб келди. У менинг устимга ёпирилиб келаётганда, елкасига ташлаб олган шинели ерга тушиб кетди.

— Буни сен чиздингми? — деб сўради у бир варақ қоғозни тумшугимга тиқиб. Қоғоздаги суратни кўриб юрагим орқамга тортиб кетди: бу ўша хирмонда ўтириб қаламда чизган Дониёр билан Жамиланинг сурати эди. Суратга кўзим тушиши билан гўё улар менга қараб туришгандек бўлди. «Қизиқ, Жамила буни нега ташлаб кетдийкин? Уни бир ерга яшириб қўйгану кейин эсидан чиқариб кетган бўлса керак!» — деб ўйладим ичимда.

— Ҳа, мен чизган эдим! — дедим.

— Бу-чи, бу ким ўзи?

— Дониёр.

— Э, аблаҳ, сотқин! — деб ўшқирди Содиқ акам менга ва суратни майда-майда қилиб йиртди-да, оёғи остига олиб топтаб, кейин эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди.

Уй ичига оғир жимлик чўқди.

— Сен буни билармидинг? — деб сўради ойим бир маҳал.

— Ҳа, билардим.

Ойим печкага ўт ёқиб ўтириб, менга шундай таъна ва ҳайрат назари билан қарадики, мен нима қилишимни билмай, бош бармоғимни узиб олгудек бўлиб:

— Мен уларнинг суратини яна чизаман! — дедим.

Ойим гинг демай бошини маъюсгина чайқаб, ерга боқди.

Ерда сочилиб ётган суратга қараб, ичимни ўтдек ўртаётган хўрликка ҳеч чидай олмадим. Майли, мен оиламиз, уругимиз учун «сотқин» бўлайин, бироқ мен одамгарчиликка, ҳақиқатга, ҳаёт ҳақиқатига хиёнат қилганим йўқ, аксинча, адолат тарафдори бўлдим. Менинг кўнглим соф, ниятим холис эканлигини ҳеч ким билган эмас, буни одамларга ҳам айтиб бўлмайди, бошқалар тугул, ҳатто ойим ҳам буни тушунмас эди, албатта.

Ойим индамай ўтираверди. Изза бўлганимдан кўзларимга ёш келди, йиртиб ташланган сурат парчалари гўё жонлидай ерда айланиб юрарди, Дониёр билан Жамиланинг ёрқин қиёфаси сира кўз ўнгимдан кетмас. Дониёрнинг ўша август кечаси айтган оромбахш қўшиқларини яна эшитаётгандек бўлардим. Уларнинг овулдан кетганларини эслаганимда, гайратга тўлиб мен ҳам улар каби ўз истиқболим йўлида қийин сарфга отланишга қатъий бел боғладим.

— Мен ўқишга кетаман! — дедим ойимга. — Рассом бўлгим келади, рассомлик ўқишига бораман, отамга ҳам айтиб қўйинг...

Мен, ҳозир ойим урушда ҳалок бўлган акаларимни эслаб, фарёд кўтариб йиғласа керак, деб ўйлаган эдим. Лекин бахтимга ойим йиғлагани йўғу фақат гамгин, эшитилар-эшитилмас қилиб гапирди.

— Майли, ўзинг биласан, борсанг бора қол... Учирма қанот бўлганларингдан кейин гапимизга кирармидиларинг, ҳар қайсинг ўз билганларингни қиласизлар. Биз нимани биламиз, балки сизларнинг билганларинг тўғридир, балки жуда катта одам бўлиб кетарсанлар... Ҳозир замон ўзи шунақа-ку. Майли, боравер... Эҳтимол, ўша ёқларга борганингдан кейин суратқашлик яхши касб эмаслигини ўзинг тушуниб оларсан... Уйингни, ота-онангни унутма, насиҳатим шу...

Шу кундан бошлаб кичик уй ўз-ўзидан бўлиниб кетди. Ҳадемай мен ҳам ўқишга жўнадим.

Рассомлик мактабини битириб, ўз маҳоратимни ошириш учун яна Ленинград академиясига ўқишга борганимда, ўз диплом ишимни топширдим. Бу диплом иши — кўпдан бери орзу қилиб, юрагимда сақлаб юрган суратим эди.

Албатта, сизлар бу суратда Дониёр билан Жамила тасвирланганини дарров фаҳмлагандирсизлар. Улар даладаги ёлғизоёқ йўлдан ёнма-ён кетишар эди. Дониёрнинг шинели шамолда елпиниб, юзидан севинч балқиган Жамила унинг халтасидан ушлаб олганди.

Уларнинг олдида Дониёр куйлаган поёнсиз, ёруғ, кенг дала ястаниб ётарди. Ҳозир оламда Жамила билан Дониёрдан бахтли одам бўлмаса керак!

Тўғри, суратимни ҳар томонлама мукаммал, беками-кўст ишланган деб айтолмайман, ахир, маҳорат деган ўз-ўзидан дарров келмайди-ку. Бу — оғир, машаққатли меҳнат меваси... Лекин бари бир бу сурат мен учун дунёда энг азиз, энг қимматли нарса эди. Чунки

Ўзимдаги санъатга бўлган барча меҳр-муҳаббатим, ихлосим, завқимни мен биринчи марта ана шу суратга бергандим.

Мана энди анча тажрибали бўлиб қолган бўлсам ҳам баъзан чизган суратларим кўнглимдагидек бўлиб чиқмайди, ўзимга ёқмайди, ўшанда ўз кучимга ўзим ишонмай гумонсираб қоламан. Шундай оғир дамларда ўша сурат — Дониёр билан Жамила мени ўзига чорлайди. Уларга узоқ тикилиб, ҳар гал улар билан маслаҳатлашгандек бўламан.

«Ҳозир қаердасиз, қайси йўлдан кетяпсиз? Ҳозир даламизда янги йўллар кўп. Қозоғистондан тортиб Олтой ва Сибирга қадар чўзилиб кетган! Ҳозир у ерларда чўлни бўстонга айлантириш, янги ерда янги турмуш қуриш учун кўплаб азаматлар мардона меҳнат қилмоқдалар! Балки сизлар ҳам ўша ёққа кетгандирсизлар! Ундай бўлса, оқ йўл! Сафарларинг беҳатар бўлсин! Жамила, менинг Жамилам, сен бошингни баланд кўтариб, кенг даладан мағрур қадам ташлаб кетдинг... Ҳозир ҳам ўшандаймисан, ҳозир ҳам йўл юришдан толиқмайсанми? Ё ўз кучингга ўзинг ишонмай, чарчаган, иккиланиб қолган кунларинг ҳам бўладими? Бўш келма, бардам бўл, Дониёрдан мадад ол! Дониёр сенга севги, вафо, она-Ер, ҳаёт тўғрисидаги жўшқин куйларини куйлаб берсин! Ушанда кўз ўнгингда кенг дала гуллаб, август тунидаги кучли бўрон гувилласин! Олис йўлдан қўрқма, Жамила, сенинг йўлинг бахт йўлидир, сен ўз бахтингни топдинг!»

Мен уларга қараб, Дониёрнинг овозини эшитаман, демак, Жамила иккиси мени сафарга чорлайди. Ҳа, мен йўлга чиқишим керак! Ҳа, кенг дала бағридан ўтиб, овулимга бораман! Туғилиб-ўсган ерим — кучқувватим! Мен ундан янги-янги бўёқлар топаман. Чизган суратимнинг ҳар бир бўёғидан, ҳар бир лавҳасидан Дониёрнинг куйи эшитилиб турсин! Чизган суратимнинг ҳар бир бўёғида, ҳар бир чизигида Жамиланинг юраги уриб турсин!

1958 йил

САРВИҶОМАТ ДИЛБАРИМ

(Икки ҳикоядан иборат қисса)

МУҚАДДИМА ҶРНИДА

Касбим журналист бўлганлиги сабабли Тянь-Шанда тез-тез бўлиб туришга тўғри келарди. Бундан бир ярим йил муқаддам, баҳор кунларидан бирида мени шошилинч суратда редакцияга чақириб қолишди. Бу вақт мен Тянь-Шань областининг маркази Норинда эдим. Автостанцияга етиб келсам, бундан бир неча минут илгари автобус жўнаб кетган экан. Навбатдаги машинани яна беш соатлар чамаси кутиш керак эди. Хуллас, бирорта йўловчи машинада кетишга уриниб кўришдан бошқа илож қолмаган эди. Шу мақсадда шаҳар чеккасидаги тош йўлга қараб югурдим.

Муюлишдаги бензин колонкаси олдида бир юк машинаси турарди. Шофёр машинага эндигина бензин қуйиб бўлган экан. Севиниб кетдим. Кабина ойнасига халқаро қатнов белгиси «SU» — «Совет Иттифоқи», деб ёзиб қўйилган эди. Демак машина Хитойдан Рибачьедаги чет эллар билан алоқа қиладиган транспорт автобазасига келаётган экан. У ердан истаган вақтда Фрунзегга кетиш мумкин эди.

— Сиз ҳозир жўнайсизми? Мени ҳам Рибачьегача олиб кетсангиз! — деб илтимос қилдим шофёрдан.

У ўгирилиб, елкаси оша менга қараб қўйди-да, қаддини ростлаб, хотиржамгина:

— Йўқ, оға, иложим йўқ, — деди.

— Утиниб сўрайман, мени зарур иш билан Фрунзегга чақиртиришибди.

Шофёр менга яна хўмрайиб қаради.

— Тушунапман, аммо хафа бўлманг, оға. Ҳеч кимни олмайман.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Кабинаси-ку бўш, бир кишини олиб кетса нима қиларкин. Шошилиб турганимни, нафасим бўғзимга тиқилиб кетаётганини кўриб турган бўлса.

— Мен журналистман. Жуда шошиляпман. Истаганингизча ҳақини тўлашим мумкин...

— Гап пулда эмас, оға! — деб сўзимни шартта бўлди шофёр. Сўнгра жаҳл билан баллонни тепиб кўрди. — Бошқа сафар бепул ҳам олиб кетаман. Аммо ҳозир сира иложим йўқ. Мендан ранжиманг. Ҳадемай бошқа машиналаримиз ҳам келиб қолади, хоҳлаганингизга тушиб кетишингиз мумкин, лекин мен олиб кета олмайман...

Йўлда кабинага бировни олса керак, деб ўйладим ва:

— Кузовда-чи? — деб сўрадим.

— Бари бир... Кечирасиз мени, оғажон.

Шофёр соатига бир қаради-ю, жўнашга шошилди.

Жуда бошим қотиб, елкамни қисиб қўйдим-да, боядан бери будка дарчасидан бизни жимгина кузатиб турган бензинчи кекса рус аёлига ҳайрон бўлиб қарадим. У гўё: «Тегманг, уни ўз ҳолига қўйинг», деяётгандек бош чайқарди. Қизиқ.

Шофёр кабинага ўтирди ва оғзига тутатилмаган папиросни қистириб, моторни юргизиб юборди.

У ҳали ёш, ўттизлар чамасидаги, бир оз букчайган, аммо баланд бўйли йигит эди. Унинг руль чамбарагини ушлаб олган салмоқдор чайир қўллари, ғамгин, ўйчан кўзлари ва чарчаб-ҳориганидан салқиб кетган қовоқлари хотирамда сақланиб қолди. Йўлга тушишдан олдин у юзини кафти билан силади ва чуқур хўрсиниб қўйди, тоғ оралаб кетадиган йўлга ташвишланиб назар ташлади. Машина елдек учиб кетди.

Тянь-Шань шофёрлари кўринишдан баджаҳл бўлсалар ҳам жой бўлса йўловчиларнинг илтимосини ҳеч қачон рад этмас эдилар. Бу гал эса қандайдир тушуниб бўлмайдиган қайсар бир шофёрга учраб қолдим.

Бензинчи аёл будкадан чиқди. Афтидан, у мени юпатмоқчи бўлди шекилли:

— Хафа бўлманг, ҳозир сиз ҳам кетасиз, — деди.

— Шошиб турмаганимда майли эди-я!.. — деб тўнгилладим алашимга чидай олмай.

— Модомики шундай экан...

— Нима эди?

— Йўқ, шунчаки айтдим-да! — деб аёл кимгадир

ачингандек қўл силтади ва шлангни колонка олдига йиғиштириб қўяр экан, хўрсиниб қўйди: — Бу воқеанинг тарихи узоқ...

Мен жим турардим.

— Йигит бечоранинг бошига ташвиш тушган. Бир вақтлар у биз билан шу ерда, доводдаги базада ишларди.

Бензинчи аёлнинг гапини охиригача тинглаш менга насиб бўлмади. Йўловчи «Победа» келиб қолди, биз йўлга тушдик.

Юк машинасига ҳадеганда етиб ололмадик, фақат Дўлан довони этакларидоғина етиб олдик. У ҳатто кўпни кўрган Тянь-Шань шофёрларига ҳам рухсат этилмайдиган ғоят тезлик билан учиб борарди. Машина бурилишларда ҳам тезлигини камайтирмай, қоялар остидан ғувиллаб ўтиб борар, шиддат билан баландликларга учиб чиқар ва бирдан худди ағдарилиб кетгандек пастга томон шўнғир, яна бир зумда устига ёпилган брезентнинг чеккалари шалоп-шалоплаб бортга урилиб, ҳирпираганча олдинда пайдо бўлар эди.

Бари бир «Победа» «Победа» лигини қилди. Биз юк машинасини қувиб ўта бошладик. Мен ўгирилиб қарардим: бу одам мунча умидсизликка тушган, қаёққа бунчалик елиб кетяпти? Шу пайт ёмғир аралаш дўл шаррос қуйиб берди. Бизда, доводда бундай ёнгингарчилик тез-тез бўлиб туради. Қиялаб, чапарастасига ураётган дўл аралаш ёмғир томчилари орасидан ранглари оппоқ оқариб кетган, папирос тишлаб олган жиддий тусдаги қиёфа кабина ойнаси орқасидан лип этиб кўриниб ўтди. Унинг қўллари руль чамбарагида тез-тез ҳаракат қиларди. Кабинада ҳам, кузовда ҳам ҳеч ким йўқ эди.

Мана шу тасодифий учрашувдан сўнг орадан кўп ўтмай мени Қирғизистоннинг жанубига, Уш областига командировкага юборишди. Одатдагича биз журналистларнинг вақтимиз ҳаммавақт зиқ бўлади. Оқшом поезд жўнаши олдидан вокзалга чопганча етиб келдим ва вагонга сакраб чиқиб, ўз купемга кирдим, ҳадеганда деразадан ташқарига қараб ўтирган пассажирга эътибор ҳам бермабман. Назаримда, бу купега иккаламиздан бошқа ҳеч ким чиқмайдиганга ўхшарди. Ҳамроҳим менга қайрилиб қарамади ҳам. У бошини ойнага қадаганча ё шунчаки ташқарига тикилиб ўтирарди, ёки бўлмаса алланималар ҳақида ўйларди.

Поезд тезлигини ошира борди. Радиодан музыка овози янгради: таниш куй ижро этилаётган эди. Бу қирғиз

классик куйи менга доим ғира-шира оқшом пайти даштда кетиб бораётган ёлғиз отлиқнинг ашуласини эслатарди. Йўл узок, бепоён дашт. Эгарда ўтириб хаёл суриб, биронта ашулани аста хиргойи қилинса ҳам бўлади. Хиргойи қилганда ҳам қалбдан чиқариб куйласанг. Ахир, от туёқларнинг тапир-тупур садолари остида ёлғиз ўзи хиргойи қилиб бораётган йўловчининг қалбида турли хил ўй-хаёллар озмунча бўлади дейсизми?.. Ариқдаги сув майда ялтироқ тошлар устидан шилдираб оқаётгандек, қўбиз торларидан оромбахш майин куй аста-секин тараларди. Қўбиз адирлар орқасига ёнбошлаётган қўш ҳақида, ҳар ёққа салқинлик таратаётган майин шабада ҳақида, йўл ёқалаб кетган кўм-кўк ёвшан ва сап-сариқ чаловларнинг секин-секин тебратиб гул чангларини тўкаётгани ҳақида куйларди. Дашт ҳам чавандознинг ашуласини тинглайди ва у билан бирга ўйлаб, бирга куйлайди...

Эҳтимол, ҳозир биз поездда елиб бораётган бу ердан ўша чавандоз ҳам қачонлардир юргандир... Балки ўшанда, худди ҳозиргидек, дашт уфқида шафақ секин-аста оч-сариқ тусга кириб, сўна борган, тоғ бағридаги қор эса худди ҳозиргидек қуёшнинг сўнгги шуълаларини эмиб, пуштирангта киргану яна дарҳол хиралашиб сўниб қолгандир.

Дераза ортидан боғ-роғлар, токзорлар, қулф уриб ётган кўм-кўк маккажўхори далалари ўтиб борарди. Янги ўрилган барра йўнғичқа ортилган қўш отли арава темир йўл чорраҳаси томон йўртиб борарди. У шлагбаум олдида тўхтади. Қуёшда қорайган, ранги унниқиб кетган йиртиқ майка кийиб, иштонини тиззасигача шимариб олган аравакаш бола ўрнидан турди-да, поезд томон ҳавас билан боқиб, илжайганича кимгадир қўл силтади.

Радиодан таралаётган куй поезднинг тарақа-туруғига жўр бўлиб кишини ҳайратга соларли даражада бир-бири билан уйғунлашиб кетарди. Отнинг дукур-дукури рельсларнинг туташган жойига урилайётган ғилдирак товуши билан алмашингандек эди. Қўшним бўлса қўлини столчага тираб, кўзларини ҳамон ташқаридан узмай ўтирарди. Назаримда, у ҳам ўзича ўша танҳо отлиқнинг ашуласини унсиз куйлайётгандек эди. У хафами ёки бирон нарсани ўйлаяптими, ҳар қалай, унинг қиёфасидан бошида қандайдир чуқур қайғу, юрагида ўчмас алам борлиги сезилиб турарди. У ўзини шу қадар унутган эдики, купеда менинг ўтирма-

нимни ҳам пайқамасди. Мен унинг юзини кўришга интилдим. Қаерда учратган эдим бу одамни? Ҳатто бугдойранг қўллари, узун ва бақувват бармоқлари ҳам таниш кўринади.

Ниҳоят уни танидим: бу мени машинасига олмаган ўша шофёрнинг худди ўзгинаси эди. «Бирон ёққа ўзи иши билан кетаётган бўлса керак», деб ўйладим ва шу билан хотиржам бўлдим. Чамадондан китоб олдим. Ўзимни унга танитишимнинг ҳожати бормиди? Эҳтимол, у аллақачонлар унутиб юборгандир. Шофёрларга йўлда озмунча йўловчи дуч келади дейсизми?

Шундай қилиб, биз яна анча вақтгача ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб, жим кетдик. Кеч кириб, қош қорая бошлади. Ҳамроҳим чекмоқчи бўлиб ёнидан папирос чиқарди ва гугурт чақиш олдидан чуқур хўрсиниб қўйди. Сўнгра бошини кўтарди-ю, ҳайратланиб менга қаради ва шу заҳотиёқ қизариб кетди. Таниди.

— Салом, оға!— деди у айбдор кишидек кулимсираб. Мен ҳам унга қўл чўздим.

— Узоққа кетяпсизми?— деб сўрадим.

— Ҳа... Узоққа!— деди у папирос тутунини таратқан ва бир оздан кейин қўшиб қўйди:— Помирга.

— Помирга! Демак ҳамроҳ бўлар эканмиз-да. Мен ўшга кетяпман.

— Мен ҳам худди ўша томонга.

— Жуда соз бўлди, зерикмас эканмиз.

— Эҳтимол,— дея ишончсизлик билан тўнғиллади у.

— Дам олганими? Ёки ўша ёққа ишга жойлашмоқчимисиз?

— Ҳа, шунга ўхшашроқ... Чекасизми?— деб папирос узатди у.

Биз папиросни тутатиб, бир оз жимиб қолдик. Дастлаб бошқа ҳеч қандай гапимиз қолмагандек туюлди. Ҳамроҳим яна хаёлга чўмди. У бошини қуйи солиб, поезд ҳаракатига мос тебраниб борарди. У, назаримда, биринчи учрашганимиздагига қараганда жуда ўзгариб кетгандек кўринди. Анча ўзини олдириб қўйган, пешонасидаги уч қатор ажин янада ичкарироқ ботиб кирган, чимирилган қошлари эса юзига ғамгин соя солиб тургандек эди. У тўсатдан бошини кўтарди-да, қийиқ қўй кўзларини менга тикиб:

— Сиз ўшанда мендан қаттиқ хафа бўлгандирсиз-а, оға?— деб сўради маъюс жилмайиб.

— Қачон? Негадир эслолмаяпман,— мен унинг но-

қулай аҳволга тушиб қолишини истамас эдим. Ростини айтганда, ўтган иш хафа бўлишга арзимасди ҳам. Лекин у менга шундай бир самимият билан тикилиб турардики, менинг тезда иқрор бўлишдан бошқа иложим қолмаган эди.— Э, ҳа... унга анча бўлди-ку... Арзимаган гап эди, эсимдан ҳам чиқиб кетипти. Вунинг нимаси бор экан. Йўлда ҳар хил ҳодиса содир бўлиши мумкин. Сиз ўша учрашганимизни ҳали эслаб юрибсизми?

— Бошқа вақтда бўлганда, эҳтимол, унутиб юборган ҳам бўлардим. Лекин ўша кунни унутолмайман...

— Нима бўлган эди? Бирор фалокат юз берганмиди?— деб сўрадим мен ундан беихтиёр, унинг ўша кунги машинани қандай бошқараётганини эслаб.

— Йўқ, нима десам бўларкин? Фалокат юз бермаган эди!— деди у бир оз дурустроқ сўз танлаб, сўнг кулиб юборди, тўғрироғи, ўзини кулишга мажбур қилди.— Ҳозир бўлса, истаган томонингизга машинада сайр қилдириб келар эдим, аммо кўриб турибсиз ўзим ҳам йўловчиман...

— Ҳечқиси йўқ, от бир босган изидан минг марта юради, дейдилар-ку, эҳтимол, вақт-соати келиб, яна йўлда учрашиб қолармиз...

— Агар насиб қилиб учрашиб қолсак албатта ўзим зўрлаб кабинага чиқариб оламан,— деди у бошини силкиб.

— Демак, келишдикми?— деб ҳазиллашдим мен.

— Сўз бераман, ога!— деди у хурсанд бўлиб.

— Шундай қилиб, нега ўшанда мени олиб кетмаган эдингиз?

— Нега дейсизми?— деди-ю, шу ондаёқ маънос бўлиб қолди.

У тарвузи қўлтиғидан тушгандек жим қолиб папирост тутунини жон-жаҳди билан торта бошлади. Мен ўринсиз савол берганимни пайқаб қолиб, гапни бошқа ёққа буришга интилдим. Бироқ вақт ўтганди. У папиросини ўчирди-да:

— Иложим йўқ эди... Ўғлимни ўйнатиб олиб юрган эдим...— деди зўр-базўр гўлдираб.

— Ўғлимни?— Ҳайрон бўлдим мен.— Каттагинами у?

— Йўқ!— дея жилмайди у, энди унинг кўзлари менга табассум билан боқарди.— Ҳали ёш, энди бешга қадам қўйди...

— Нима, у сизни бирон жойда кутиб турганмиди?

— Ҳа, довонда.

— Хўш, кейин нима бўлди?— мен ҳали ҳам ҳеч нарса тушуна олмаётган эдим. Қизиқ, нега ўгли у ерда бўлади, умуман, боланинг бу гапга нима алоқаси бор?

— Биласизми... Гап бундай... Сизга қандай тушунтирсам экан...— деб у пешонасига сизиб чиқаётган тер қатраларини артди, ҳаяжонини босиш учун чекди, сўнг менга жиддий тикилди.

Ана шундай қилиб мен шофёрнинг ўз тақдири ҳақидаги ҳикоясини эшитишга муяссар бўлдим. Лекин у ҳеч кимга, айниқса, менга — журналистга ўз ҳаёти тўғрисида батафсил гапириб бермаслигига қаттиқ ишонардим. Кейинроқ билишимча, бу одам дуч келган йўловчига юрагидаги сир-асрорини тўкиб соладиган одамлардан эмас экан. Аммо шофёрнинг бошидан кечирган саргузаштлари шундай эдики, унинг хоҳиши-истагидан қатъий назар, воқеани бирма-бир айтиб беришга мажбур эди. Акс ҳолда мен ҳатто Тянь-Шань йўлида орамизда бўлиб ўтган арзимас ҳодисани ҳам тушуниб етмаган бўлардим.

Манзилга етгунча ҳали вақтимиз кўп эди. Поезд Ушгача деярли икки кеча-кундуз юради. Мен уни шоширмасдим ва турли саволлар бериб гапини ҳам бўлавермасдим. Киши ўз кечирганларини қайта бошидан кечираётгандек ҳис этиб, гоҳ сўзи оғзида қолиб тўхтаб, гоҳ ўйланиб, энтикиб ҳикоя қилиб берса — жуда мароқли бўлади. Аммо уни ҳикоясига қўшилиб кетмаслик учун мен ўзимни зўр-базўр тутиб турардим. Чунки мен кутилмаганда шуни билиб қолдимки, шароитга кўрами ёки ўзимнинг ҳар нарсага аралашиб кетаверадиган журналистлик касбимга кўрами, ҳар ҳолда, шахсан бу йигит ҳақида бўлмаса ҳам тақдир унга учратган, аммо шофёрга унча таниш бўлмаган кишилар тўғрисида унча-мунча нарса билардим. Шунинг учун ҳам мен унинг ҳикоясини давом эттиришим, баъзи тафсилотлар билан тўлдиришим, унга номаълум бўлган кўп нарсаларни сўзлаб беришим мумкин эди (дарвоқе, қиссанинг иккинчи ҳикоясида худди мана шу тафсилотлар баён этилади), аммо мен буни шофёрнинг ҳикоясини охиригача тинглаб бўлганимдан кейин айтиб беришга қарор қилдим. Сўнгра эса бу фикримдан ҳам қайтиб, унга ҳеч нарса гапирмадим. Шундай қилганим яхши бўлди, деб ўйлайман. Нега? Чунки бу тафсилотни кейинроқ, қиссанинг энг охирида сўзлаб беришни лозим кўрдим.

Модомики асосий мавзудан четлашиб кетган экан-

ман, шунга кўра бу ўринда бир лирик чекиниш қила қолай.

Эҳтимол, ўқувчилар «Икки ҳикоядан иборат қисса» деган галати сарлавҳачага эътибор қилишгандир. Ҳа, дарвоқе, шундай. Бу шунчаки авторнинг хоҳиши билан бўлган нарса эмас. Маълумки, одатда, агар зарурат туғилса, адабий асарларни бўлим, боб ва қисмларга ажратилади. Ҳикоя эса ўз-ўзидан маълумки, алоҳида мустақил адабий асардир. Бироқ бу ерда гап форма ҳақида кетаётгани йўқ.

«Бу воқеанинг тарихи узоқ!» — деган эди бензин колонкасидаги аёл. Ҳақиқатан ҳам мен сўзлаб бермоқчи бўлган воқеа жуда узоқ ва эҳтимол, одатдаги ҳикояларга мутлақо ўхшамас. Мен бу ҳақда аллақачон автор тилидан кичкинагина қисса ҳам ёзгандим. Яъни, ташқаридан кузатиб туриб, воқеа-ҳодисалар ва кишилар ҳаракатларини чизиб бергандим. Шундай қилиб, тасвирланаётган ҳаёт қайновида автор сифатида ўзим ҳам қатнашгандим. Қиссани ўқиб чиқиш учун ўртоқларимга берарканман, бирданига устимга дўлдай таъна ва танбеҳлар ёғила бошлади. Айтилган фикрлар ҳеч бирига тўғри келмасди: баъзилар мени ҳақ, автор ўз қаҳрамонларига нисбатан шундай позицияда бўлиши керак, дейишса, баъзилар мени койишиб, ғазабланиб, автор ноҳақ, асарни бундай эмас, бошқачароқ ёзиш керак эди, дедилар. Айниқса, қиссанинг хотима қисми кўпчиликнинг аччиғини келтирганди. Хуллас, улар ҳар тўғрида баҳслашишарди. Ахлоқ ҳақида, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳақида тортишишиб, ё уларни қоралашар, ё маъқуллашарди. Аммо кишиларнинг ҳаётга нисбатан бу шахсий қарашлари билан боғлиқ бўлган барча эътирозлари менга, авторга қаратилган бўлиб, гўё буларнинг ҳаммаси менинг хоҳишим билан рўй бергандек эди.

Ўртоқларимдан қайси бирининг фикри қанчалик тўғри ёки нотўғри эканлигини муҳокама қилиб ўтиришни ўз зиммамга олмайман, таҳлил қилиш ниятим ҳам йўқ. Бироқ узоқ фикр юритишлардан сўнг шундай хулосага келдим, яъни қиссани ҳаётда қай тарзда эшитган бўлсам, жудди шу тарзда ёзишим керак. Мен бу қиссани икки кишидан эшитганман, шунинг учун ҳам қисса икки ҳикоядан ташкил топган. У икки кишининг бошидан кечирганларидир. Мен нимани эшитган бўлсам, шунигина ёзяман. Яхшиси, қаҳрамонларнинг ўзлари ҳикоя қилиб бера қолишсин.

...Буларнинг ҳаммаси ҳеч кутилмаганда юз берди. Уша кезларда мен моторлаштирилган қисмда ҳарбий хизматни ўтаб бўлиб, армиядан эндигина қайтиб келган эдим. Ҳарбий хизматга боргунимча ўн йилликни тамомлаб, шофёрлик қилардим. Ўзим болалар уйида тарбияланганман. Дўстим Алибек Жонтурин мендан бир йил олдин ҳарбий хизматдан бўшаб келиб, Рибачьедаги автобазада ишлаётган эди. Хизматни ўтаб бўлгач, мен ҳам тўппа-тўғри ўша автобазага келдим. Биз Алибек иккимиз Тянь-Шанда ёки Помирда ишлашни доим орзу қилиб юрардик. Автобазада мени яхши кутиб олишди. Ётоқхонага жойлаштиришди. Ҳатто бирор ери ҳам лат емаган яп-янги «ЗИЛ» машинасини беришди. Тўғриси айтсам, машинамни одамни севгандек севардим. Мотори жуда кучли, ажойиб машина эди. Шундай бўлса ҳам биз унчалик ортиқча юк билан юрмасдик. Тянь-Шань йўлини ўзингиз яхши биласиз— бу автотрасса дунёдаги энг баланд тоғли йўллардан бири, қанчадан-қанча даралар, доvonлар бор. Тоғда сув истаганча топилади, шунга қарамай, ҳаммавақт эҳтиётдан сув олиб юришга тўғри келарди. Эҳтимол, кузовнинг олди бурчагидаги устунчага осиб қўйилган сувли камерага кўзингиз тушган бўлса керак. Юк оз бўлса ҳам олис ва ўнқир-чўнқир йўлларда мотор тез қизиби, радиатор эриб кетиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун доим сув олиб юриш керак. Дастлаб мен ҳам қандай бўлмасин, машинага кўпроқ юк ортиш чораларини кўзлаб узоқ вақт бош қотирдим. Бироқ ҳеч нима чиқмади. Ҳар қалай, тоғ тоғлигини қилади.

Шундай бўлса ҳам ўз ишимдан кўнглим тўқ эди. Бу ернинг ўзи ҳам, табиати ҳам менга ёқарди. Автобазамиз шундайгина Иссиқкўлнинг қирғоғида жойлашган эди. Бу ерга чет эллик туристлар ҳам келиб туришарди. Улар кўл соҳилида сеҳрлангандек бир неча соатлаб томоша қилиб туриб қолишарди, ана шундай пайтларда мен ўзимча: «Қаранг, Иссиқкўлимиз қандай ажойиб! Бунчалик гўзал, бунчалик кўркам манзарани топа олиш мумкинми?...» — деб фахрланардим.

Дастлабки кунларда негадир бир оз сиқилиб юрдим. Баҳор, ишлар қайнаган пайт, сентябрь Пленумидан кейин дастлабки кунларданоқ колхозчилар қурилиш ишларини авж олдириб юборишган эди. Улар бутун вужуди билан ишга шўнғиб кетишди-ю, аммо техника

етишмасди. Шунинг учун ҳам автобазадаги машиналарнинг бир қисмини колхозларга ёрдамга юборишарди. Айниқса, ишга янги кирганларни, шу жумладан, мени ҳам нуқул ўша ёққа юборишарди. Трассага ўтиб, энди йўлга кўникдим деганда, яна у ердан олиб овулларга ҳайдашарди. Ишнинг қанчалик муҳим ва зарур эканлигини тушунардим. Аммо мен ҳар ҳолда шофёрман, машинага жоним ачирди-да. Машина эмас, балки мен ўзим ўнқир-чўнқирлардан сакраб отилиб, қишлоқ бўйлаб лой кечиб бораётгандек бўлардим. Йўллар шунақанги расвоки, бунақасини ҳатто тушингизда ҳам кўрмагансиз.

Кунлардан бирида янги молхона учун колхозга шифер олиб бораётгандим. Бу овул тоғ этагида жойлашган бўлиб, унга борадиган йўл ҳам худди ана шу тоғ ён бағридаги дашт бўйлаб ўтарди. Машина бемалол бораётган эди, йўл ҳам селгиб қолган экан. Бироқ овулга етай деб қолганимда, машинам бирдан қандайдир ариққа тикилиб қолди. Бу йўл баҳордан бери юрилавериб шунчалик ағдар-тўнтар қилиб ташланган эдики, ҳатто туя чўкиб кетса ҳам топиб олиш қийин эди. Ундай қилиб кўрдим, бундай қилиб кўрдим, машинани турли томонга ҳайдаб кўрдим— ҳеч нарса чиқмади. Лаънати лой уни қаърига шунчалик тортиб кетган эдики, худди қисқичда тутиб тургандек, ҳеч қаёққа қўзгатмасди. Бунинг устига рулни жаҳл билан қаттиқ буриб юборган эканман, машинанинг қаеридир шилқ этиб чиқиб кетди. Яна унинг остига киришга тўғри келди. Ҳаммаёгим лойга беланиб, қора терга тушиб, йўлни оғзимга келган сўзлар билан сўкиб ётган эдим, кимнингдир шу томон юриб келаётган оёқ шарпасини эшитиб қолдим. Ётган жойимдан менга фақат резина этиккина кўринарди. Этиклар яқинлашиб келиб, қаршимда қимир этмай тураверди. Жаҳлим чиқиб кетди. Нимани томоша қиладий, цирк борми бу ерда!..

— Қани, тепамда турма, йўлингга равона бўл! — деб қичқирдим машина остидан. Эскириб, гўнг тегиб ифлос бўлиб кетган кўйлак этагига кўзим тушиб қолди. Назаримда, аллақандай кампирга ўхшади, овулга олиб бориб қўяр, деб кутиб турган бўлса керак.

— Йўлингдан қолма, кампир!— дедим унга яна.— Бу ерда ҳали анча вақт айланишиб қоламан, кутавериб тоқатинг тоқ бўлади...

У бўлса:

— Мен кампир эмасман!— деди.

У бу сўзларни қандайдир ишончсизлик билан уялинқираб айтган эди.

— Қимсан бўлмаса?— дедим аччиғим чиқиб.

— Қиз боламан.

— Қиз боламан?— деб этикларига яна кўз қиримни ташладим. Жеркиб берганлигим учун хижолат тортиб, буёғини ҳазилга бурдим:

— Чиройлимисан?— деб сўрадим.

Этиклар кетишга ҳозирланиб, четга қараб одимлай бошлади. Шунда мен дарров машина остидан чиқдим.

Қарасам, ҳақиқатан ҳам қошлари жиддий чимирилган ва каттакон, кўринишидан отасиники бўлса керак, камзулини елкасига ташлаб олган қизил дуррачали, нозиккина бир қиз турибди. У менга жимгина термилиб турарди. Мен бўлсам ерда ўтирганимни ҳам, лой ва балчиққа беланганимни ҳам унутиб юбориб:

— Чакки эмас! Чиройли экансан-ку!— дея унинг бошидан-оёғигача назар ташлаб чиқар эканман, илжайиб қўйдим. У ҳақиқатан ҳам гўзал эди.— Шу оёқларингга туфличалар бўлсами!— деб ҳазиллашдим ўрнимдан тураканман.

Қиз тўсатдан шартта бурилди-да, орқасига қайрилиб ҳам қарамай, жадаллаганча кета бошлади.

Нима бўлди унга? Хафа бўлдими? Ҳазил-мутойиба қилиб ўтиришнинг вақти эмас! Эс-ҳушимни йиғиб олдим, ортидан югуриб етиб олмоқчи бўлдим, кейин яна орқага қайтиб, асбобларни тезда йиғиштириб олдимү кабинага ирғиб чиқдим ва машинани гоҳ олдинга, гоҳ орқага зарб билан ҳайдаб тебрата бошладим. Фақат биргина нарсани— унга етиб олишни ўйлардим, холос. Мотор эса зўр бериб тириллар, машина силкинар эди. Бироқ у жойидан бир қадам ҳам силжимасди. Қиз бўлса борган сари узоқлашиб борарди. Мен лойга ботиб, турган жойида дириллаб айланиб ётган гилдиракларнинг остига қараб:

— Қўйиб юбор! Қўйиб юбор деяпман! Эшитяпсанми?— деб бақирардим, кимга қичқираётганимни ўзим ҳам билмай.

Жонимнинг борича акселераторни сиқдим. Машина ўкириб секин-аста олға силжий бошлади ва қандайдир бир мўъжиза билан ботқоқдан отилиб чиқди. Узимда йўқ қувониб кетдим! Машинани йўлга чиқариб, рўмолча билан юзимдаги лойни артдим ва сочларимни силаб тартибга солдим. Қизга ёнма-ён келгач, машинага тормоз бердим, бунчалик журъат қаердан пайдо бўл-

ди менда, ўзим ҳам билмайман, ўриндиқда ўтирган еримда ёнбошлаганча абжирлик билан кабина эшигини шартта очдим-да :

— Марҳамат!— деб эҳтиром билан қўл узатдим.

Қиз тўхтамади. «Ана холос!»— дея бошимни қаший бошладим. Бояги жасорат ва эҳтиромдан асар ҳам қолмаганди. Мен унга яна етиб олдим. Бу гал узр сўраб, илтимос қила бошладим :

— Хафа бўлманг. Мен, ахир, шунчаки... Утиринг.

Аммо қиз лом-мим демади.

Шунда мен уни қувиб ўтиб, машинамни йўлга кўндаланг қилиб қўйдим-да, кабинадан сакраб тушиб, ўнг томонга югуриб ўтдим, эшикни очиб, уни ушлаб туравердим. У, оббо, мунча ёпишиб олди бу тентак, дегандек ҳадиксираб менга яқинлашди. Мен ҳеч нарса демадим, нима ҳам қила олардим. Бош эгиб кутиб туравердим. Менга раҳми келдими ёки шунчакими, ҳайтовур, бир бош чайқаб қўйди-да, индамай кабинага чиқиб ўтирди.

Биз йўлга тушдик.

Мен индамай ўтирардим, қандай гап бошлашни ўйлардим. Қизлар билан биринчи марта учрашаётганим йўқ, шундай бўлса ҳам ҳозир у билан гаплашишга юрагим дов бермай турарди. Нега шундай-а? Руль чамбаригини айлантирар эканман, унга зимдан қараб қўярдим.

Қоп-қора нозик ва майин сочлари қўнгироқ-қўнгироқ бўлиб бўйнига тушиб турарди. Камзули эса елкасидан сирғалиб тушиб кетди, уни тирсаги билан тутиб турарди, ўзи бўлса менга тегиб кетишдан қўрқиб, нарироқ сурилиб ўтирди. Қарашлари жиддий бўлса ҳам, умуман, қиёфасидан меҳрибонлик ва самимийлик сезилиб турарди. Юзлари ойдек, ранги тиниқ эди. Пешонасини тириштириб, чимирилмоқчи бўларди-ю, бироқ удалай олмасди ва йўл-йўлакай эҳтиёткорлик билан менга қараб-қараб қўярди. Кўзимиз кўзимизга тушиб қолди. У жилмайиб қўйди. Ана шундан кейин мен гап бошлашга қарор қилдим.

— Сиз уёқда, машина олдида нега тўхтаган эдингиз?— деб оғзимга келганини сўраб қўя қолдим.

— Сизга ёрдамлашмоқчи эдим.

— Ёрдамлашмоқчи?— деб кулиб юбордим.— Дарҳақиқат, ёрдамингиз тегди! Агар сиз бўлмаганингизда кечгача ўша ерда қолиб кетган бўлардим... Сиз доим шу йўлдан юрасизми?

— Ҳа. Фермада ишлайман.

— Жуда яхши!— деб қувониб кетдим, аммо дарров

Ўзимни ўнглаб олиб, сўзимни тўғрилаб қўйдим.— Йўл жуда яхши!

Худди шу пайт машина чуқурликка тушиб қаттиқ силкинган эди, елкаларимиз бир-бирига тегиб кетди. Мен томоқ қириб қўйдим, кўзларимни қаёққа яширишни билмай қип-қизариб кетдим. У эса кулиб юборди. Шунда мен ҳам ўзимни тутиб туролмай хохолаб кулиб юбордим.

— Мен бўлсам колхозга бормайман деб юрибман-а,— дедим кулги аралаш.— Агар йўлда сизга ўхшаган ёрдамчи учрашни билганимда эди, диспетчер билан ади-бади айтишиб ўтирмаган бўлардим... Эҳ, Илёс, Илёс!— дея ўзимни-ўзим койидим.— Бу менинг исмим,— деб тушунтирдим сўнг қизга.

— Менинг исмим Асал...

Биз овулга яқинлаша бошладик. Энди йўл анча текис эди. Мен машинани яна қичаброқ ҳайдадим. Шабада кабина деразасига урилиб, Асалнинг бошидаги дуррачасини юлқилар ва сочларини тўзитар эди. Биз чурқ этмасдик. Иккимиз ҳам илиқ ҳислар қучоғига чўмиб борардик. Тирсаги тирсагингга тегай-тегай деб ўтирган мана шу қиз ҳақида бундан бир соат илгари сен ҳеч нарса билмасдинг, энди бўлса нима учундир фақат унинг тўғрисида ўйлагинг келади. Шундай пайтларда машинани ҳайдаш ҳам жуда осон, жуда мароқли бўлар экан... Асалнинг кўнглида нималар кечаётганини билмасдим, аммо унинг кўзлари табассум билан порларди. Эҳтимол, у ҳам менга ўхшаб ҳеч қачон ажралмаслик учун узоқ ва тинимсиз юришни истаётгандир. Бу менинг орзу-хаёлларим, албатта. Шу чоғ машина овул кўчаларидан ўтиб бораётган эди. Шунда Асал машинада кетаётгани тўсатдан эсига тушиб қолгандек:

— Тўхтатинг, тушаман!— деди чўчинқираб.

Мен машинага тормоз бердим.

— Етиб келдик шекилли? Шу ерда турасизми?

— Йўқ,— деди у негадир ҳаяжонланиб, безовталашиб.— Яхшиси, шу ерда тушиб қўя қолай.

— Нега энди? Тўппа-тўғри уйингизга олиб бориб қўяман!— деб унинг эътироз билдиришига имкон бермай, машинани яна ҳайдаб кетдим.

— Шу ерда тушаман,— деди Асал ниҳоят.— Раҳмат!

— Марҳамат!— дедим аранг, сўнг:— Агар эртага машинам яна бояги ерда тиқилиб қолса, ёрдам бера-сизми?— дедим ҳазил аралаш жиддийлик билан.

У жавоб беришга улгуролмади. Яқиндаги ҳовлининг кўча эшиги очилиб, алланимадан ташвишланган кексагина аёл югуриб чиқди.

— Асал!— деб қичқирди у нимадандир огоҳлантирмоқчи бўлгандек, қўли билан оғзини беркитиб,— қаёқларда дайдиб юрибсан, худо кўтарсин сени! Бор, тезроқ кийимларингни алмаштир, совчилар келишди!

Асал уялиб кетди. Елкасидан камзулини ҳам тушириб юборди, сўнгра уни ердан олди-да, итоаткорона онаси орқасидан кетди. У эшик олдига борганда орқасига бир қайрилиб қаради, аммо шу заҳотиёқ эшик «тақ» этиб ёпилди.

Мен кўчадаги қозиқда боғлоғлиқ турган эгарланган ва узоқ йўл юриб терга ботиб келган отларни эндигина пайқабман. Утирган еримдан туриб, девор оша ҳовлига қарай бошладим. Учоқбошида хотин-халаж уймалашиб юришарди. Катта рух самовардан бурқсаб тутун чиқиб турарди. Икки киши айвонда янги сўйилган қўй терисини шилмоқда. Хуллас, совчиларни кўнгилдагидек кутиб олишаётган эдилар. Менинг бу ерда қиладиган ишим қолмаганди. Бориб юкларни туширишим керак эди.

Автобазага кеч кирганда қайтдим. Машинани ювиб, гаражга киритиб қўйдим. Бу ерда анча вақтгача ўралашиб юрдим, машинанинг уёқ-буёғини кўздан кечириб, тузатган бўлдим. Бугунги воқеани кўнглимга шунчалик яқин олганимни негадир ўзим ҳам тушунмасдим. Бутун йўл бўйи ўзимни-ўзим дам койирдим, дам юпатардим: «Хўш, сенга нима? Қанақа аҳмоқсан ўзинг? Ахир у сенинг киминг бўлади ўзи? Қайлигингни? Ё синглингни? Тасодифан йўлда учрашиб қолиб, уйига олиб бориб қўйибсан, хўш, нима бўпти? Гўё илгаридан бир-бирларингни севиб юргандек куюнишингни қара-ю! Эҳтимол, у сенинг ҳақингда ўйлашни ҳам истамас. Сенга жуда кўзи учиб тургани ҳам йўқдир! Ахир қизнинг айттириб қўйган куёви бўлса, сен унинг кими бўласан, ҳеч кими! Йўлда учраган бегона шофёр бўлсанг, сенга ўхшаган шофёрлар сон-саноқсиз-ку, ахир... Яна бировларнинг ишига аралашишга нима ҳаддинг бор: улар қуда-анда бўлишяпти, яқинда тўй қилишади, уларнинг ишига тумшуғингни суқиб нима қиласан? Ҳаммасига тупур. Сенинг ишинг нима? Яхшиси, рулингни айлантриб юравер!..»

Аммо бутун бало шунда эдики, ўзимни ҳар қанча аврасам ҳам у қизни ёдимдан чиқара олмасдим.

Машина олдида қиладиган ишим ҳам қолмади. Ётоқхонага борсам бўларди. У ерда шовқин-суронли, гавжум жой — қизил бурчак ҳам бор. Менинг уёққа боргим йўқ. Кўнглим ёлғиз бўлишни истарди. Қўлларимни бошим остига қўйиб, машина қанотига чалқанчасига ётдим. Ёнгинамда, машина остида Жонтой деган шофёр ивирсиб юрган эди. У чуқурдан бошини чиқарди-да:

— Сенга нима бўлди, чиройли йигит? Хаёл суряпсанми? — деди масхараомуз тўнғиллаб.

— Ҳа, пул ҳақида! — деб шартта кесдим гапини.

Мен уни ёқтирмасдим, У уччига чиққан хасис, айёр ва ҳасадгўй йигит эди. У бошқаларга ўхшаб ётоқхонада турмасди. Аллақандай бир аёлникида ижарага турарди. Айтишларича, унга уйланишга ваъда берганмиш, нима бўлса ҳам уй-жойли бўлиб олади-да.

Мен тескари ўгирилиб олдим. Ҳовлида, машиналар ювиладиган жойда йигитларимиз қий-чув кўтариб, ҳазил-ҳузул қилишяпти. Кимдир кабинага чиқиб олиб, навбат кутиб турган шофёрлар тўдасига қарата брендспойтдан вишиллашиб сув сепмоқда. Улар бутун автобазани бошларига кўтариб қаҳқаҳлашарди. Отилиб чиқаётган сув шунчалик кучли эдики, бориб урилган одамни бемалол гандираклатиб юборарди. Бояги йигитни кабина устидан туширишмоқчи бўлишар эди-ю, аммо у турган жойида ирғишлаб, гўё автоматдан ўқ ёғдираётгандек, кишиларнинг орқасига сув билан савалаб, бош кийимларини учириб юборар эди. Бирдан отилиб чиқаётган сув осмонга кўтарилди-ю, қуёш нурлари остида камалакка ўхшаб эгилиб туша бошлади. Қарасам, диспетчеримиз Хадича турибди. Сув эса унинг устидан учиб ўтмоқда. Бироқ у қимир этмасди. Хадича ўз қадрқимматини биларди, ҳамманинг ўзига суқланиб қарашини ҳам сезарди. У ўзини қандай тутишни яхши билар, унча-мунча одамни ўзига осонликча яқин йўлатмасди. Ҳозир ҳам у ишонч билан ҳеч нарсадан чўчимай, қани сепиб кўр-чи, ожизлик қиласан, дегандек, парвойи фалак турарди. Этикли оёқларини кериб, шпилькаларни оғзида тишлаб, кулимсираганча уни сочларига қадарди. Майда, кумушсимон сув заррачалари унинг боши узра тушаётган эди. Йигитлар қаҳқаҳлашиб, кабина устидаги йигитни гижгижлашарди.

— Хадичани чўмилтириб қўй!

- Бир бопла!
- Қўлидан келмайди!
- Қочиб қол, Хадича!

Йигит журъат эта олмай, отилиб чиқаётган сув оқимини юқорилатиб-пастлатиб ўйнарди. Унинг ўрнида мен бўлганимдами, бошидан-оёғигача сувга чўмилтирдим, шунда ҳам у менга ҳеч нарса демаган бўларди, куларди-қўярди, холос. Мен буни мақтанчоқлик қилиб айтаётганим йўқ. Хадичанинг бошқаларга қараганда менга қандайдир бошқача муносабатда эканини доим сезиб юрардим. У мен билан гаплашганда бошқачароқ: мулойим, сал тантиқроқ бўлиб қоларди. Ҳазиллашиб тегажаклик қилсам ҳам, бошини силасам ҳам унга ёқиб кетарди. Унинг доим мен билан баҳслашиб, жанжаллашиб қолиб, яна дарҳол, ҳатто ноҳақ бўлсамда, таслим бўлишини яхши кўрардим. Баъзан уни кинога олиб тушардим, уйи ётоқхона йўлида бўлгани учун кузатиб ҳам қўярдим. Унинг олдига, диспетчер хонасига тўппа-тўғри кириб бораверардим, бошқалар эса фақат туйнукча орқали мурожаат қилишарди.

Аммо ҳозир Хадича ҳам кўнглимга сиғмасди. Майли, у эркалигини қилаверсин.

Хадича сўнгги шпилькасини қадаб бўлди:

— Бас, етар энди шунча ўйнашганинг! — деди у амирона.

— Хўп бўлади, ўртоқ диспетчер! — деб кабина устидаги йигит қўлини чаккасига қўйиб честь берди-ю, ҳукми осонлик билан бажо келтирди. Атрофдагилар хохолашганича йигитни кабина устидан судраб туширдилар.

Хадича эса биз турган гаражга қараб келаверди. У Жонтойнинг машинаси ёнида тўхтаб, кимнидир излай бошлади. У хийла пайтгача мени пайқамади. Орамизда гаражни хона-хона қилиб ажратиб турувчи сим тўрлар бор эди. Жонтой чуқурдан бошини чиқариб:

— Салом, сулув қиз! — деб саломлашди.

— Э, Жонтой...

У кўзларини лўқ қилиб, Хадичанинг оёқларига тикилиб турарди. Хадича эса энсаси қотгандек елкасини қимтиб қўйди-да:

— Хўш, намунча тикиласан? — деб этикчасининг учи билан Жонтойнинг иягига сал туртиб қўйди.

Бошқа одам бўлганда, эҳтимол уни сўкиб берган ёки ранжиб қолган бўлармиди. Бу бўлса гўё бўса олгандек оғзи қулоғига етиб, чуқурга шўнғиб кетди.

Хадича тўсиққа яқинлашаркан, менга кўзи тушиб қолиб:

— Дам оляпсанми, Илёс? — деди.

— Ҳа, пар тўшакда ётгандек!

У юзини сим тўрга қадаб, менга тикилиб қаради ва секингина:

— Диспетчерхонага кир,— деди.

— Хўп.

Хадича кетди. Ўрнимдан туриб, кетишга ҳозирландим. Жонтой яна бошини чиқарди:

— Яхши нарса-я! — деди қўлларини ишқалаб, менга кўз қисиб.

— Аммо сенинг тенгинг эмас! — деб гапнинг пўскалласини айтдим-қўйдим.

Мен унинг жаҳли чиқар, мен билан уришиб кетар, деб ўйлаган эдим. Уриш-жанжал ишқибозларидан эмасману, аммо юрагим шу даража азоб чекаётган эдики, ўзимни қўярга жой топа олмай турган эдим. Бироқ Жонтой хафа бўлишни хаёлига ҳам келтирмади:

— Ҳечқиси йўқ! — деб тўнғиллади у. — Омон бўлсак, кўрармиз...

Диспетчер хонасида ҳеч ким йўқ эди. Нима бало? Қаёққа йўқ бўлди у: ичкари киришим билан эшик ёпилди. Орқага ўгирилдим у кўрагим Хадичанинг кўрагига қадалиб, тўқнашиб қолдик. У бошини орқага ташлаб, эшикка суяниб турарди. Кўзлари киприклари остида чақнарди. Қайноқ нафаси юзимга уриларди. У менинг қучоқлаб олишимни, ўпишимни кутиб тургандек эди. Ўзимни тута олмай қолдим. У томон интилдим у яна шу заҳотиёқ орқага тисландим. Бу гап қанчалик ғалати туюлмасин, мен ўша дақиқада ўзимни Асалимга хиёнат қилаётгандек ҳис этдим. Бундай фикрнинг жуда кулгили эканлиги хаёлимга ҳам келмади.

— Нега чақирдинг? — деб сўрадим норози оҳангда.

Хадича ҳамон менга жимгина боқиб турарди.

— Гапир, нима? — дедим тоқатим тоқ бўлиб.

— Наҳотки нимагалигини билмасанг? — деди у дили оғригандек. — Негадир қиё боқмайдиган бўлиб қолдинг. Ёки бошқа биронтаси топилиб қолдимми?

Мен довдираб қолдим. Нега мenden ўпкалаяпти? Қаёқдан била қолдийкин?

Шу пайтда туйнукчанинг зулфини шиқиллаб қолди.

Жонтой бошини тиқиб мўралади. У қисиқ кўзларини ўйнатиб тиржайиб турарди. Пойламоқчи бўлибди-да! Эҳ, кўнглимда нималар борлигини билганда эди, бундай қилмаган бўларди!

— Марҳамат, ўртоқ диспетчер! — деди у ичиқоралик билан Хадичага қандайдир қоғозни узатаркан.

Хадича жаҳл билан унга хўмрайиб қаради-ю, қоғозни олмади. Алам билан юзимга тўрсиллатиб гапира кетди:

— Сен учун йўлланмани ким олади? Алоҳида таклиф қилишларини кутиб юрибсанми?

Хадича қўли билан мени четлатиб, стол томон тез ўтди.

— Ма! — деб йўлланмани узатди.

Мен уни олдим. Эрталик йўлланма яна ўша колхозга берилган эди. Юрагим муз бўлиб кетди: Асалнинг қай аҳволдалигини била-кўра туриб, яна ўша ёққа бораманми... Нега ўзи доим мени колхозма-колхоз ҳайдашгани ҳайдашган?

Ғазабим қайнаб, қизишиб кетдим.

— Яна колхозгами? Яна гўнгу ғишт ташишгами? Бормайман! — деб йўлланмани столга улоқтирдим. — Бас, шунча лой кечганим етар. Бошқаларни ҳам юборишсин!

— Бақирма! Нарядинг бир ҳафталик! Лозим бўлса тагин юборишади! — деди Хадича менга.

Мен эса хотиржамлик билан:

— Бормайман! — дедим қатъий.

Ҳар галгидек ҳозир ҳам Хадича бирдан шаштидан тушиб қолди.

— Хўп, майли. Мен бошлиқлар билан гаплашиб кўраман, — деди.

У столдан йўлланмани олди.

«Демак бормайдиган бўлдимми? — дея ўйладим мен. — Энди Асални ҳам ҳеч қачон кўрмайманми?» Баттароқ қийнала бошладим. Негадир тезда ўз ҳукимдан қайтдим-да, яна уёққа боришга аҳд қилдим. Агар шундай қилмасам, кейин умр бўйи афсусланиб юришим менга аён бўлди. «Майли, нима бўлса бўлсин, аммо бораман!..»

— Майли, буёққа бер! — деб йўлланмани тортиб олдим.

Туйнукчадан мўралаб турган Жонтой пиқиллаб кулиб юборди-да:

— Овулдаги бувимга салом айтиб қўй! — деди.

Мен ҳеч нарса демадим. Тумшугига бошлаб туширсанг! Эшикни тарақлатиб ёпдим-да, ётоққа кетдим.

Эртаси йўлда кетаётиб чор тарафга назар ташлаб, кўзларим тўрт бўлди. Қани у? Қани энди унинг сарвнот қомати кўрина қолса. Қизил дуррачали сарвнотим! Эҳтимол, резина этик, отасининг камзулини кийиб олган дерсиз! Бекор гап! Мен унинг қанақа эканлигини ўз кўзим билан кўрганман! Унинг нимаси мени ром этди, қалбимни нега бунчалик ўртапти?

Теварак-атрофга назар ташлаб бормоқдаман. Йўқ, ҳеч қаерда кўринмайди. Бу сафар эмас, турган-битгани азоб бўлди. Қани у, уни қандай топсам экан? Овулга етдим, сўнгра қишлоқ кўчаси бўйлаб ҳайдадим, унинг ҳовлисига яқинлашарканман, машинани секинлатиб, охири тўхтадим. Эҳтимол, у уйидадир? Қандай чақираман, унга нима дейман? У билан яна учрашиш менга насиб этмас экан-да. Юкни олиб бориб ташлаш учун машинага газ бердим. Юкни туширишяпти-ю, кўнглимда ҳамон умид учқунлари ёнмоқда. Балки қайтишда учратиб қоларман? Бироқ қайтишда ҳам учратмадим. Шундан кейин машинани ферма томон бурдим. Уларнинг кўҳна фермаси анчагина чеккада, овулдан узоқда экан. У ерга етиб келиб, бир қиздан сўрадим. У, Асал йўқ, бугун ишга чиқмади, деди. «Демак, йўлда мен билан учрашмаслик учун атайин ишга чиқмаган», деб ўйладим-да, жуда хафа бўлиб кетдим. Автобазага гамгин бўлиб қайтдим.

Иккинчи куни яна йўлга чиқдим. Аммо энди уни учратишни хаёлимга ҳам келтирмасдим. Дарвоқе, менинг унга нима керагим бор? Агар қиз унаштирилган бўлса, уни безовта қилишдан нима фойда? Аммо негандир бундай бўлишига сира ишонгим келмасди. Ахир овулларимизда қанузгача қиз билан йигитни бир-бирига кўрсатмай, орқаворатдан фотиҳа қилиб юбораверадилар-ку! Бу ҳақда неча марта газеталарда ҳам ўқидим. Бироқ ёзган билан фойдаси қанча? Тўйдан кейин поғора чалишнинг фойдаси йўқ, фотиҳани бузиб бўлмайди. Унаштирилгандан кейин гап тамом. Фотиҳани бузиш — хайрли иш эмас, икки ёшнинг турмуши бузилди, деган гап... Мана шундай ўй-хаёллар миямда чувалашиб кетганди...

Уша кезлар айни баҳор чоғи эди. Тоғ этакларида лолалар товланарди. Болалигимданоқ мен бу чўгдек

қип-қизил гулларни севардим, яланг оёқ чопқиллаб юриб қучоқ-қучоқ лола терсангу унга келтириб берсанг! Аммо қани энди у, топиб кўр-чи...

Бир маҳал, қарасам, Асал. Кўзларимга ишонгим келмайди! Ўтган гал машинам тиқилиб қолган жойнинг нақ ўзгинасида бир четда, харсанг тош устида ўтирибди. Бировни кутиб ўтирганга ўхшайди. У чўчиб ўрнидан турди ва саросимага тушиб, бошидан дуррасини юлқиб олди-ю, қўлида ғижимлай бошлади. Асал бу сафар чиройли кўйлак ва туфли кийиб олган эди. Йўл шунчалик олис бўлса ҳам у пошнали туфли кийиб олибди. Машинани тўхтатишга шошилдим. Юрагим эса така-пука бўлиб ўйнади.

— Салом, Асал!

— Салом,— деди у секингина.

Мен кабинага ўтиришга ёрдамлашмоқчи бўлдим, у бурилиб, йўл бўйлаб аста юриб кетди. Демак, кабинага чиқишни хоҳламаяпти. Машинанинг эшигини очганимча у билан ёнма-ён секин ҳайдаб кетавердим. Шу зайлда, у йўл чеккасида, мен эса рулда жимгина борардик. Мен нима ҳақда гапиришни ҳам билмасдим, бир пайт у:

— Кеча фермага келган сизмидингиз? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, нима эди?

— Шунчаки ўзим. У ерга борманг.

— Сизни кўрмоқчи эдим.

У ҳеч нарса демади.

Миямдан эса ўша лаънати унашиш сира нари кетмасди. Нима бўлганини билгим келарди. Аммо сўрашга тилим бормасди. Юрагим дов бермасди. Унинг нима деб жавоб беришидан чўчирдим.

Асал менга қараб қўйди.

— Уша гап ростми?

У бош ирғади. Руль қўлимдан чиқиб кетаёзди.

— Тўй қачон? — деб сўрадим.

— Яқинда,— деди у оҳиста.

Машинани ғизиллатиб, бошим оққан томонга кетиб қолишимга сал қолди. Тезликни ошириш ўрнига аксинча қилиб қўйибман. Мотор бекорга гуриллаб айланарди. Асал чўчиб ўзини четга олди. Мен эса ҳатто ундан узр ҳам сўрамабман, ўша маҳал узр сўраш эсга келармиди.

— Энди бошқа учрашмас эканмиз-да? — дедим.

— Билмадим. Учрашмаганимиз маъқулроқ.

— Мен эса, мен бари бир... Истасангиз-истамасангиз доим сизни излайман!

Биз яна жим қолдик. Эҳтимол, иккимиз ҳам бир нарса ҳақида ўйлаётгандирмиз, аммо иккимиз икки йўлдан кетаётгандек, гўё ўртамизда менинг унга яқинлашишимга, унинг эса менинг кабинамга ўтиришига имкон бермайдиган қандайдир девор тургандек эди.

— Асал! — дедим. — Мендан ўзингизни тортманг. Сизга ҳеч ҳам халал бермайман. Сизни узоқдан кўриб юраман. Майлими?

— Билмадим, балки...

— Ўтиринг. Асал.

— Йўқ, майли, кетаверинг. Овулга яқинлашиб қолдик.

Шундан кейин ҳам биз учрашиб турдик, ҳар сафар учрашганимизда гўё тасодифан тўқнашиб қолгандек бўлардик. Юришимиз ҳам аввалгидек. У йўл четидан, мен эса кабинада борардим. Жуда алам қиларди, аммо нима қила олардим, бировни зўрлаб кабинага чиқариб бўлмайди-ку, ахир.

Куёви ҳақида оғиз очмасдим. Ноқулай аҳволда қолиши мумкин, қолаверса, сўрашни ҳам истамасдим. Аммо сўзларидан тушунишимча, Асал уни яхши билмас экан. У она томондан бир оз чатишган экан, ўзи эса узоқда, тоғдаги ўрмон хўжалигида яшармиш. Бу оилалар қадимдан бир-бирлари билан қиз беришиб, қиз олишиб, шу билан авлодма-авлод қариндош-уруғчилик алоқаларини сақлаб келишаркан. Бизда эса бундай уруғ-аймоқчилик жуда ҳурмат қилинади. Асалнинг ота-онаси уни бегонага беришни хаёлларига ҳам келтирмасди. Мен ҳақимда сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Мен ким бўлибман? Аллақандай келгинди, таг-зотининг тайини йўқ бечора бир шофёрман-да. Очигини айтганда, ўзим ҳам қиздан умидвор бўлиб оғиз очолмаган бўлардим.

Ўша кунлари Асал камгап бўлиб қолди. Ғам-ғусса чекиб, доим алланималар ҳақида ўйлаб юрарди. Менинг эса бутун умид ва ишончларим совурилган эди. Унинг тақдири ҳал бўлмоқда, учрашиш ҳам бефойда эди. Бироқ биз худди ёш болалардек, гапиришганда бу ҳақда сўз очмай, четлаб ўтардик ва у билан шу тахлитда учрашавердик, чунки учрашмасдан туролмас эдик. Иккаламизга ҳам бусиз яшаш мумкин эмасдек туюлар-

ди. Аммо бизни олдинда нималар кутаётганини тасав-
вур ҳам қила олмасдик.

Орадан беш кун ўтди. Шу кун эрталаб автобазада
йўлга тайёргарлик кўраётган эдим. Бир ўртоғим келиб,
сени диспетчерхонага чақиришяпти, деди. Чопиб кет-
дим.

— Суюнчи бер! — деди қувонч билан Хадича. —
Сени Синьцзян йўлига ўтказишди!

Мен турган еримда қотиб қолдим. Синьцзянга
мени биринчи марта юбораётганлари йўқ эди. Шун-
дай бўлиши турган гап эди, аммо кейинги кунларда
менга умрбод колхозга қатнашим шартдек бўлиб
қолганди.

Хитойга қатнаш кўп кунлик йўл, ким билсин, Асал-
ни кўришга вақт топа олармикинман. Уни хабардор
қилмасдан тўсатдан ғойиб бўлиб кетаманми?

— Сенга маъқул тушмади дейман-а? — деди Ха-
дича.

— Колхоз нима бўлади? — дедим ҳаяжонланиб. —
У ердаги ишлар ҳам тамом бўлгани йўқ-ку.

Хадича елкасини қисиб қўйди:

— Уёққа боришни илгари ўзинг истамаган эдинг-
ку.

«Оббо, қўлга туширди-ю!» — деб ўйладим мен ва
жаҳлим чиқиб:

— Илгари истамаган бўлсам истамагандирман-
да! — дедим.

Стулга ўтирдим, нима қилишимни билмай қолдим.

Жонтой югуриб кириб келди. Маълум бўлишича,
менинг ўрнимга уни колхозга юборишаётган экан. Мен
сергакланиб турдим. Жонтой бош тортса керак, чунки
қишлоққа қатнаганда норма камайиб кетар эди. Бу
эса қўлга оз пул тегади деган сўз. Аммо у, билмадим,
нима учундир, йўлланмани олди, яна бунинг устига
мамнун бўлиб:

— Хоҳлаган томонингга юборавер, Хадича, дунё-
нинг нариги чеккасига бўлса ҳам майли! Ҳозир овулда
қўйларнинг айна қўзилаётган пайти, сенга ҳам олиб
келайми? — деди. Кейин буёқда мен ўтирганимни кў-
риб: — Кечирасан, халақит бердим шекилли, — деб
қўйди.

— Йўқол бу ердан! — деб ўшқирдим бошимни кў-
тармасдан.

— Хўш, нега ўтирибсан, Илёс! — деб елкамга турт-
ди Хадича.

— Колхозга мен боришим керак, мени юбор, Хади-ча! — деб илтимос қилдим ундан.

— Ақлинг жойидами ўзи, иложим йўқ, наряд та-мом бўлган, — деди-да, менга ташвишланиб тикилди. — Намунча колхозга қатнагинг келиб қолди?

Мен ҳеч нарса демай, чиқиб кетдим. Гаражга кел-дим. Жонтой мени масхара қилгандек ёнимдан маши-насини физиллатиб ўтиб кетди, қаноти билан уриб ке-тишига сал қолди.

Машина ёнида алламаҳалгача ивирсиб юрдим, аммо бирон илож топа олмасдим. Юк ортиладиган станцияга бордим. У ерда бир тўда шофёрлар навбат кутиб туришган эди.

Уртоқларим папирос чекишамиз, деб чақирришди, аммо мен кабинадан чиқмай ўтиравердим. Кўзимни юмдиму Асалнинг йўлда мени беҳуда кутиб ўтиргани-ни кўз ўнгимга келтирдим. Бир кун кутар, икки кун, уч кун... Сўнг менинг ҳақимда нима деб ўйлаши мум-кин? Қўрқоқ, қочиб қолди, деб ўйласа-я!

Менинг навбатим эса яқинлашмоқда эди. Олдимда-ги машинага юк орта бошлашди. Кран қандайдир кат-та-катта яшиқларни кузовга туширмоқда. Яна бир оздан кейин кран остига менинг машинам туриши ке-рак. «Кечир мени, Асал! — деб ўйладим мен. — Кечир, мени, гўзалим, сарвқоматим! Сени огоҳлантиролма-дим!» Аммо шу пайт тўсатдан миямга оддийгина бир фикр келиб қолди: ахир мен уёққа аллақачоноқ бориб унга айтиб қайтишим мумкин эди-ку. Йўлга бир неча соат кечикиб чиқсам, осмон қулаб ерга тушмас? Авто-база бошлиғига кейинчалик тушунтирарман, балки ту-шунар, тушунмаса бир оз койир, ҳайфсан эълон қила қолар ёки жуда зўр келса — ишини олар. Аллақачон шундай қилишим керак эди! Кетдим!

Машинамни орқага юргизмоқчи бўлиб, дарҳол мо-торни юргиздим. Аммо ортимда машиналар тирбанд эди. Бу орада олдимдаги юк ортилган машина ўз жо-йини бўшатди. Навбат менга келди. Мен сал ҳаяллаб қолдим.

— Машинамни келтир! Ҳей, сен! — деб бақирди кранчи менга қараб.

Юк олиш учун машинамни олдинга силжитдим. Краннинг хартуми тепамга яқинлашиб келмоқда. Бўл-ди, иш тамом! Экспорт юки билан бирон ёққа жилиб кўр-чи. Нега ахир шуни илгарироқ ўйлаб кўрмабман-а? Сафарга жўнатувчи киши келиб, ҳужжатларга белги

қила бошлади. Мен кабинанинг орқа деразачасига қарадим. Терадан кузовга контейнер тебраниб тушмоқда эди. У борган сари кузовга яқинлашиб келаверди.

Ана шунда мен:

— Пўшт! — деб қичқирдим-да, машинани шиддат билан контейнер остидан олиб қочдим. Хайриятки, мотор ўчирилмаган эди. Орқадан қичқириқ, ҳуштак ва сўкиш овозлари эшитилди. Бироқ мен эътибор бермасдан машинани омборлар, тахлаб қўйилган ёғочлар ва кўмир уюмлари ёнидан ғизиллатиб борардим. Пастқам йўллар билан шаҳардан чиқиб олдим ва тоғ этагига, кимсасиз йўлга етиб келгач, рулга маҳкам ёпишиб олдим. Машина елиб борарди, «ЗИЛ» гоҳ у томон, гоҳ бу томон чайқалиб кетарди. Аммо биз бунга кўникиб қолган эдик.

Кўп ўтмай Жонтойни қувиб етдим. Олдинга ўтиб кетмоқчи бўлиб сигнал бердим. У кабинадан бошини чиқариб хўмрайиб қаради. Довдираб қолиб, кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди: мени таниди. Аблахни қаранг! Бировнинг шошилаётганини кўриб тургандан кейин унга йўл бериш керак-да. Аммо у-чи, йўл бергиси келмайди, бошимни айлантирмоқчи. Шунда мен машинани четга бурдим-да, уни тўғри пайкал билан қувиб боравардим. Жонтой ҳам машинасини қистай бошлади. Энди у йўлга чиқиб олишга имкон бермасди. Биладики, атрофда ҳаракат қоидаларини бузганлиги учун жавобгарликка тортадиган бирон кимса йўқ. Бунинг устига, ҳозир уни ҳеч нима қила олмаслигимни билади. Шу зайлда учиб борардик: у йўлда, мен пайкал ичи билан. Иккаламиз ҳам рулга ёпишиб олганмиз, йиртқичлардек бир-биримизга кўз олайтирамиз, сўкинамиз.

— Сен қаёққа? Нега? — деб бақирди у менга.

Мен унга мушт ўқталиб дўқ қилардим. Ҳар ҳолда менинг машинам юксиз эди. Уни қувиб ўтдим, орқамга қайрилиб қарасам, у энди шошмай, тинчгина келарди. Ҳа, иблис, менга деса баттар бўл.

Асални ҳеч қаерда учратолмадим. Овулга келиб, машинани уларнинг ҳовлиси олдида тўхтатдим. Худди пиёда чопиб келгандек нафасим бўғзимга тикила бошлади. Ҳовлида ҳам, кўчада ҳам ҳеч ким кўринмасди. Фақат эгарланган отгина қозикқа боғлоқлиқ турарди, холос. Нима қилсам экан? Кутишга аҳд қилдим. Машинани кўриб кўчага чиқар, деб ўйладим ўзимча. Гўё бир нарсани тузатаётгандек моторни очиб, уёқ-буёқ

гини қарай бошладим, аммо ўзим эшикдан кўзимни узмасдим. Унчалик узоқ кутмадим: эшик очилиб, ичкаридан Асалнинг онаси ва тўладан келган, қора соқолли, икки қават тўн кийган чол чиқди. Қўлида ажойиб қамчи. Афтидан, у ҳозиргина чой ичган бўлса керак, терлаб-пишиб, бўрсиб кетганди. Улар от боғланган қозиққа яқинлашдилар. Асалнинг онаси иззату икром билан узангини ушлаб туриб, чолнинг эгарга чиқиб олишига ёрдамлашди. Билсам у совчини кузатаётган экан.

— Биз сиздан хурсандмиз, қуда!— деди у.— Аммо биздан ҳам кўнглингиз тўқ бўлсин. Уз қизимиз учун ҳеч нарсани аямаймиз. Худога шукур, қўлимиз қуруқ эмас.

— Э-э, бойвучча, хафа бўлмаймиз,— деди у эгарга тузукроқ ўрнаша туриб.— Олло таоло ёшларга умр берсин. Яхшилик қилсак бегонага эмас, ўз фарзандларимизга қиламиз. Худога шукур, биринчи марта қудалашаётганимиз йўқ. Хўп, омон бўл, бойвучча. Шундай қилиб, жума кунига келишдик-а!

— Ҳа, жума куни кутамиз. Жума— улуг кун. Оқ йўл сизга. Қудамга салом айтинг!

«Нега улар жума куни ҳақида гапириб қолишди?»— деб ўйладим мен. «Бугун қанақа кун? Чоршанба... Наҳотки жума куни олиб кетишса? Эҳ, қачонгача эски урф-одатлар биз ёшларнинг ҳаётимизни поймол этади?»

Чол отини тоғ томон йўрттириб кетди. Асалнинг онаси отлиқ узоқлашиб кетгунча кутиб турди, сўнгра менга томон ўгирилиб, хўмрайиб қаради.

— Нега бу ерда пашшахўрда бўлиб қолдинг, хў такасалтанг?— деди у.— Бу ер сенга карвонсарой эмас! Туёғингни шиқиллатиб қол! Қани жўна, эшитяпсанми? Сенга айтяпман.

Демак, аллақачон сезиб қолибди.

— Машинам бузилиб қолди!— дедим ўжарлик билан пўнгиллаб ва белимгача капотнинг остига шўнғиб кетдим. Йўқ, уни кўрмагунимча ҳеч қаёққа кетмайман, дердим ўзимча.

Кампир жавраб-жавраб кириб кетди.

Мен капотнинг остидан чиқдим-да, машина зинасига ўтириб олиб, чека бошладим. Қаёқдандир кичкинагина қизча пайдо бўлиб қолди. У бир оёқлаб ҳақкалаб машина атрофидан гир айлана бошлади. Қизча сал Асалга ўхшарди. Унинг синглиси эмасмикин?

— Асал кетиб қолди,— деди у, ўзи эса ҳамон сакраб-сакраб ўйнарди.

— Қаёққа?— деб ушлаб олдим уни.— Қаёққа кетди?

— Мен қаёқдан билай! Қўйвор!— деб қўлимдан юлкиниб чиқди-да, қочиб кетаётди тилини кўрсатиб қўйди.

Капотни тақ этиб ёпиб, рулга ўтирдим. Қаёққа борай, уни қаердан излай? Вақт ўтиб кетяпти, қайтишим керак. Мен орқага қайтдим, даштга етиб келиб, ариқдан ўтиш жойида машинани тўхтатдим. Нима қилиш кераклигига сира ақлим етмасди. Кабинадан тушдим-да, ерга ағанаб ётдим. Юрагим сиқила бошлади. Асални ҳам топа олмадим, сафарни ҳам барбод қилдим. Орқага қайтишнинг фойдаси йўқ. Бўлар иш бўлди. Нима бўлса бўлар. Ўйга ботдим, кўзимга ҳеч нарса кўринмас, қулогимга ҳеч нарса эшитилмасди. Шу кўйда қанча вақт ётдим, билмайман. Ҳар қалай, анчагина ётган бўлсам керак. Кейин, нима учунлигини ҳали ҳам билмайман: бир маҳал бошимни кўтардим. Машинанинг нариги томонида туфлича кийган оёқлар тўхтади. Ўша! Дарров танидим. Шундай қувониб кетдимки, ўрнимдан туролмай, чўккалаганча ўтириб қолдим. Бу сафар ҳам биз ўша жойда— биринчи марта учрашган ерда кўришдик.

— Йўлингдан қолма, кампир!— дедим машина остидан «туфличалардан» кўз узмай.

— Ҳеч ҳам кампир эмасман-да!— деб ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарди Асал.

— Кимсан бўлмаса?

— Қиз боламан!

— Қиз боламан? Чиройлимисан?

— Қараб кўринг-чи!

Иккаламиз ҳам бараварига кулиб юбордик. Мен сакраб туриб, унга томон отилдим. У ҳам менга қараб югурди. Юзма-юз тўхтадик. Бахтиёр болалардек қувнаб кулардик.

— Гўзалларнинг гўзали!— дедим мен. Қўлтигида иккита китоб, эгнида калта англи кўйлак, юзлари гулгул ёниб, шабадада тебраниб турган нозиккина сарв дарахтига ўхшарди у.

— Менинг бу ердалигимни қаёқдан билдинг?

— Кутубхонадан келаётган эдим, қарасам, йўлда сизнинг машинангизнинг излари!

— Ростданми?

Мен учун бу «севаман» сўзидан ҳам азизроқ, қимматлироқ эди. У ҳам менинг ҳақимда ўйлар экан, ҳат-

то машинамининг изини ҳам таниркан, демак, мени севар экан-да. Орқадаги чап ғилдиракнинг покришқаси икки хил эди, қиз ана шундан хабардор экан.

— Мен изга кўзим тушиши биланоқ буёққа югурдим, кўнглимда сиз худди шу ерда кутиб тургандек бўлавердингиз!

Мен унинг қўлидан ушладим:

— Буёққа чиқ, Асал, бир оз айланамиз.

У жон деб рози бўлди. Энди у ҳам, мен ҳам гўё бутунлай бошқа одам эдик. Барча ташвишу ғам-ғуссалар унутилиб, улардан асар ҳам қолмаган эди. Кўзимизга самою ер ва иккимиздан бошқа ҳеч нарса кўринмасди, биз бахтиёр эдик. Кабина эшигини очиб, уни ўтқаздим, ўзим эса рулни тутдим.

Йўлга тушдик. Йўл бўйлаб боравердик, қаёққа ва нега— ўзимиз ҳам билмасдик. Аммо биз учун бунинг аҳамияти йўқ эди. Ёнма-ён ўтирсак, бир-биримизга кулиб қарасак, қўлга қўл тегиб турса, бунинг ўзгача гашти бор-да. Асал менинг солдатча шапкамини тўғри-лаб қўйди. Мен уни икки йилдан бери кийиб юрган эдим.

— Шундай кийсангиз ярашаркан!— деди у ва эркаланиб елкамга суйкала бошлади.

Машина даштда қушдек учиб борарди. Бутун борлиқ ҳаракатга келгандек эди. Тоғлар, даралар, довдарахтлар— ҳамма-ҳаммаси бизни қарши олишга ошиқарди. Қаршимиздан шамол урилар— биз олға қараб елиб борардик, қуёш бизга табассум билан боқарди, чунки биз қувнаб-кулиб борардик. Ҳаво ёвшан ва гул-лолаларнинг хушбўй ҳидини таратарди, чунки биз тўйиб-тўйиб нафас олаётган эдик.

Яккаю ёлғиз қабр устидаги кўҳна гумбаз харобаларида ўтирган чўл калхати кўтарилиб, қанотларини силкиб-силкиб машина билан биргама-бирга йўл бўйлаб ер бағирлаб учиб борарди.

Йўлда кетаётган икки чавандоз чўчиб кетиб, ўзларини четга олди. Кейин дағдаға билан қийқириб орқамиздан от қўйди.

— Ҳе-ей, тўхта! Тўхта!— деб қийқириб, ер ўпиб чошиб келаётган отларини қамчилашарди. Уларнинг ким эканлигини билмасдим. Балки Асалнинг овулидандир. Аммо биз уларни тез чанг-тўзонда қолдириб кетдик.

Олдинда қандайдир арава йўл четига бурилди. Аравада ўтирган йигит билан қиз ўринларидан қўзғалиб

чўккалашди-да, қўлларини бир-бировларининг елкасига ташлаганча иккинчи қўлларини силкиб қолишди.

— Раҳмат!— дея кабинадан қичқирдим уларга.

Дашт тамом бўлиб, катта йўлга чиқиб олдик. Ғилдираклар остида асфальт ғувиллай бошлади.

Машина бизни кўл томон элтарди. Мен уни шартта йўлдан четга бурдим-да, тўппа-тўғри қўриқ ерга солдим, ўт-ўланларни босиб-янчиб қирғоққа томон ҳайдадим. Тепаликда, наҳ сув тепасида тўхтадик.

У, Иссиқкўл, қирғиз диёрининг сўнмас қўшиғи! Бу денгиз ошиқ-маъшуқлар ҳақидаги афсона ва қўшиқлар диёри эканлигига ишонмай бўладими, ахир. У шу дамда мавжланиб, қатра ғуборсиз, ранг-баранг товланиб турарди.

Кўкимтир тўлқинлар ўркач-ўркач бўлиб, гўё қўл ушлашиб олишгандек, сарғимтир қирғоқлар сари елиб-югурарди. Тоғлар ортида қуёш ботмоқда, сувнинг этаклари кўзни қамаштириб, пуштиранг касб этган эди. Узоқларда осмон гумбазига бош урган қорли тоғларнинг оч бинафшаранг тизмалари кўзга чалинади. Бу тизмалар устида кулранг булутлар сузиб юрарди.

— Уни қара, Асал! Оққушлар!— деб қичқириб юбордим мен. Оққушлар Иссиқкўлга фақат кузда учиб келишиб, шу ерда қишлашади. Баҳорда эса бу ерга жуда камдан-кам келишади. Одамларнинг айтишича, булар шимолга кўчиб кетаётган жануб оққушлари эмиш. Уларнинг келиши яхшиликдан, бахтдан дарак берар эмиш...

Оққушлар галаси оқшомги кўл узра учиб юришарди. Қушлар гоҳ юқорига кўтарилар, гоҳ қанотларини ёйиб пастга сузишарди. Улар сувга қўнар, қанотлари билан шалоплатиб уриб, кўпириб турган сув томчиларини узоқларга сачратардилар-да, яна осмонга кўтаришарди. Сўнгра улар турнақатор тизилиб, бир текисда қанот қоқишиб, тунамоқ учун кўрфазнинг қумлоқ соҳиллари томон учиб кетишарди.

Биз кабинада ўтириб, кўлни жимгина томоша қилардик. Гўё ҳамма нарсани ҳал қилиб қўйгандек, шундай дедим:

— Ҳу-ув анови қирғоқдаги тунока томларни кўряпсанми, у бизнинг автобазамиз бўлади. Мана бу бўлса,— деб кабинани кўрсатдим,— бизнинг уйимиз!— дедим-да, бирдан кулиб юбордим. Уни қаёққа ҳам олиб борардим.

Асал кўзларимга тикилиб, ўзини кўксимга ташлади. У менинг пинжимга тиқиларкан, ҳам йиғлар, ҳам куларди.

— Жонгинам, азизим! Менга ҳовли-жойнинг кераги йўқ! Фақат ота-онам, кейинчалик бўлса ҳам қачон бўлмасин, мени тушуниб, гуноҳимни кечиришса бўлгани. Улар мендан умрбод хафа бўлишади, буни яхши биламан... Аммо айб мендами ахир...

Тезда қош қорая бошлади. Кўкни булутлар қоплаб олди, кўлга сокинлик чўкиб, энди қорайиб кўринарди. Тоғ тизмаларига гўё электр пайвандчи ўтириб олгандек, бирдан ўт чақнаб, кўзларни қамаштирар ва яна ўчар эди. Момақалди роқ босиб келаётган эди. Оққушларнинг йўлларини ўзгартганлари ҳам бежиз эмас. Тоғда ёгингарчиликка дуч келишларини олдиндан сезганлар.

Мана, момақалди роқ гумбурлади. Ёмғир шаррос қуя бошлади. Кўл чайқалиб, тўлқинланиб қирғоқларга урила кетди. Бу биринчи баҳор момақалди роғи эди.

Бу — бизнинг бирга ўтказган биринчи тунимиз эди. Кабина устидан, ойналардан ёмғир пақирлаб сув қўйгандек оқиб, сизиб тушарди. Олис-олисларга чўзилган оч яшил яшинлар қоп-қора кўлга сузиб тушарди. Биз эса бир-биримизнинг пинжимизга кириб, шивирлашиб гаплашардик. Асалнинг чўчиганиданми ё совуқ қотганиданми, сал титраётганини сезиб турардим. Уни камзулим билан ўраб, қаттиқроқ қучоқладим. Шунда ўзимга-ўзим жуда кучли, улкан одамдек бўлиб кўриндим. Ўзимда шунчалик меҳр ва муҳаббат борлигини ҳеч қачон сезмаган эдим, бировга меҳрибонлик ва ғамхўрлик қилиш шунчалик завқли эканини ҳам билмасдим. Унинг қулоғига: «Ҳеч кимга, ҳеч қачон сени хафа қилдириб қўймайман, қизил дуррачали сарвиқоматим!» — деб пичирладим.

Ана-мана дегунча ёмғир ҳам анча шаштидан тушиб қолди. Аммо чайқалиб ётган кўл ҳамон бешик-бешик бўлиб тўлқинланар, ёмғир шивалаб ёғарди.

Мен кабина тоқчасидаги сафарда олиб юриладиган радиоприёмникни олдим. Уша кезлардаги менинг топган-тутганим шу эди. Музыка тинглашни жуда яхши кўраман, шунинг учун ҳам приёмникни доим ўзим билан бирга олиб юрардим. Унинг уёқ-буёгини созлаб, керакли тўлқинни тутдим. Ҳозиргидек эсимда: Уша кеча театрдан «Чўлпон» балетини олиб эшиттиришмоқда эди. Балетда куйланаётган ёқимли ва кишини

Ўзига тортувчи қудратли музика садолари худди ўша ашулада куйланган чин севги каби тошлар оша, чўққилар оша кабинага оқиб келаётган эди. Бутун зал ҳаяжонга келган, гулдурос қарсақлар билан артистларни олқишлар, томошабинлар уларнинг номларини айтиб қичқиришар эди, эҳтимол раққос ва раққосаларнинг оёқлари остига гуллар отишаётгандир. Аммо, менимча, театрда ўтирганлардан биронтаси ҳам биз каби— тўлқинлар мавжланиб, шиддат билан қиргоққа урилаётган кўл соҳилида, шаррос ёмғир остида кабинада ўтирган ошиқ-маъшуқлар сингари завқ-шавққа тўлиб ҳаяжонланаётган бўлмаса керак. Бу бизнинг балетимиз, биринчи кечамиздаги илк балетимиз эди. Ўз бахтини излаб кетган қиз— Чўлпоннинг тақдири бизнинг қалбимизга нақадар яқин эди. Менинг Чўлпоним— тонг юлдузим мен билан бирга, ёнгинамда ўтирибди. Ярим кечага бориб у елкамга бошини қўйганча ухлаб қолди, мен эса алламаҳалгача ўзимни боса олмай, ширин хаёллар оғушига чўмдим. Унинг юз-кўзини, бетларини аста-секин силар, тиниб-тинчимас Иссиқкўлнинг қандай тўлғанаётганини, хўрсиниб чуқур нафас олаётганини тинглар, кузатар эдим.

Эрталаб биз автобазага етиб келдик. Яхшигина дакки едим. Аммо бундай қувончли воқеа муносабати билан кечирдилар. Кейинчалик менинг юк ортувчи кран остидан қандай қочиб қолганимни эслашиб, анчагача кулиб юрдик.

Мен сафарга— Хитойга жўнашим керак эди. Асални ҳам ўзим билан бирга олволдим. Уни йўлда дўстим Алибек Жонтуриннинг уйида қолдирмоқчи бўлдим. У оиласи билан бирга довондаги базада, Нориннинг шундай ёнгинасида яшарди. Бу жой чегарадан унча узоқ эмас эди. Бу йўлдан юрганда доим уникига тушиб ўтардим. Алибекнинг хотини яхши аёл эди, уни жуда ҳурмат қилардим.

Биз йўлга чиқдик. Биринчи навбатда йўл ёқасидаги магазиндан Асалга унча-мунча кийим-кечак олдик. Унинг эғнида биргина кўйлагича-ю, қўлида кутубхонадан олган икки дона китобидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ эди. Булардан ташқари, каттакон, гулдор шолрўмол ҳам сотиб олдик. Бу ишимиз жуда яхши бўлган экан. Йўлда биринчи учраган кишимиз кекса шофёр, оқсоқолимиз Ўрмат ака бўлди. У олисданоқ менга, тўхта, дебишора қилди. Машинага тормоз бериб тўхтатдим. Кабинадан тушиб, саломлашдик:

— Ассалому алайкум, Ўрмат ака!

— Ваалайкум ассалом, Илёс! Қўлингга бахт қуши қўнибди, худойим бахт берсин, ували-жували бўлинглар!— деб фотиҳа берган бўлди менга.

— Раҳмат! Қаёқдан била қолдингиз, Ўрмат ака?— деб таажжубландим мен.

— Э, ўғлим, хушxabарнинг садағаси кетай. Бутун трасса бўйлаб оғизма-оғиз кўчиб юрибди.

— Йўғ-э!— деб баттарроқ таажжубландим.

Йўл устида туриб гаплашардик, Ўрмат ака ҳатто машинага яқин ҳам келмади. Асалга кўз қирини ҳам ташламади. Яхшиямки, буни Асалнинг ўзи фаҳмлаб қолиб, бошига рўмолини ташлаб, юзини беркитди. Шунда Ўрмат ака мамнунлик билан жилмайди-да:

— Мана бу ишинг жойида!— деди у ва кабинага яқинлашиб келиб, Асалга боқди.— Раҳмат, қизим, ҳурмат қилганинг учун раҳмат. Бундан буён сен бизнинг келинимизсан, автобазадаги ҳамма оқсоқоллар келинсан, қизим. Ҳали улар йўлда учраб қолишади. Мана, Илёс, кўрмана. Келини қуруқдан-қуруққа кўрсатмайдилар,— деб у пул узатди. Мен қўлини қайтара олмадим, йўқса, хафа қилиб қўярдим.

Биз хайрлашдик. Асал ҳамон бошидан рўмолини олмасди. Одатдагича тагли-тахтли қирғиз оиласига тушган келиндек, у одамлар билан учрашганда уятчанлик билан юзини беркитарди. Узимиз ёлғиз қолганимизда эса ўзаро кулишардик, бошига рўмол ташлаб олган Асал менга янада гўзалроқ бўлиб кўринарди.

— Жонгинам, қани, бошингни кўтар, мени бир ўпиб қўй-чи,— дедим унга.

— Мумкин эмас, оқсоқоллар кўриб қолишади,— деди-ю, шу заҳотиёқ кулги аралаш, гўё биров кўриб қолмасин деяётгандек, эҳтиётлик билан чаккамдан ўпиб олди.

Йўлда борарканмиз, яна ҳам қизиқроқ ҳодисаларга дуч келдик. Автобазанинг трассадаги ҳамма шофёрлари учрашганда бизни қайта-қайта тўхтатишиб табриклашарди, бахт-саодат тилашарди. Уларнинг кўпчилиги йўл-йўлакай гул териб, гулдаста ясабгина қолмай, ҳатто совғалар тайёрлаб қўйишга ҳам улгуришибди. Билмадим, кимнинг ақлига келди экан бу. Бу фикрни ҳойнаҳой рус йигитларимиз ўйлаб топишган бўлса керак. Улар қишлоқда тўй бўлиб қолса, машинани боплаб безатадилар. Ҳозир ҳам улар машинамизга қизил,

кўк, яшил ленталар тақиб, шойи дурралар, гулдасталар ила бошладилар. Машинамиз турли-туман рангларга гарқ бўлиб, чўғдек товланардики, эҳтимол у ўнлаб километр наридан кўзга ташланиб турган бўлса керак. Асал иккимиз ғоятда бахтиёр эдик, мен дўстларимнинг бу илтифотидан қалбдан фахрланардим. Дўст кулфатда синалади, дейдилар. Менимча, улар бахтли дамларда ҳам синаладилар.

Йўлда энг яқин дўстим Алибек Жонтурин ҳам учради. У мендан икки ёш катта. У — калласи катта, норгул йигит эди, ўзи анча ёш бўлса ҳам сермулоҳаза, оғир, вазмин йигит бўлиб, ажойиб шофёр эди. Базада уни жуда ҳурмат қилишарди. Алибекни профком қилиб ҳам сайлашганди. Қани, у нима деркин, деб ўйлаб турибман.

Алибек машинамизга жимгина қаради-да, бош тебратиб қўйди, сўнгра Асалга яқин келиб, қўл бериб саломлашди ва уни табриклади.

— Қани, йўлланмангни буёққа бер-чи! — деди у. Мен бундай кутиб олар деб ўйламаган эдим. Ҳеч нарсага тушунмай, қоғозни жимгина узатдим. У авторучкасини олди-да, йўлланмага кўндалангига тўлдириб, бурчакма-бурчак қилиб йирик ҳарфлар билан ёза бошлади: «Тўй сафари, № 167!»

— Нима қиляпсан? — деб довдираб қолдим. — Ахир бу ҳужжат-ку!

— Тарихий бўлиб сақланиб қолади! — деб кулимсиради у. — Нима, бухгалтерияда ўтирганларни одам эмас деб ўйлаяпсанми? Энди қўлингни бер! — деб мени маҳкам қучоқлаб ўпди. Виз хохолаб кулиб юбордик. Кейин машиналаримизга қараб юра бошладик, аммо Алибек мени тўхтатиб:

— Қаерда турадиган бўлдинглар? — дўб сўраб қолди.

Мен елкамни қисиб қўйдим.

— Мана бизнинг уйимиз! — деб машинани кўрсатдим.

— Кабинадами? Эҳтимол, болаларингизни ҳам ўша ерда боқарсизлар?.. Менга қара, доводдаги уйимизга жойлашаверинглар, база бошлиқлари билан ўзим гаплашаман. Биз ўз уйимизга кўчиб ўтармиз.

— Уйинг ҳали битмаган-ку?

Алибек Рибачьеда, автобаза яқинида уй қурмоқда эди. Бўш вақтларимда мен ҳам унга ёрдамлашиб турардим.

— Ҳечқиси йўқ! Озгина иши қолган, аммо ундан ортиқроғини умид қилмай қўя қол, ўзинг биласан, уй-жой масаласи анча чатоқ.

— Ҳўп, раҳмат! Бизга шунинг ўзи ҳам кифоя.

— Хуллас, бизникига тушинглар, қайтишда эса мени кутиб тура тур. Мен етиб келаман, кейин хотинларимиз билан ҳамма нарсани ҳал этиб оламиз!— деб Асал томонга қараб кўз қисиб қўйди.

Ҳа, энди тузлик тўрва бўйинга илинди.

— Тўй сафарингиз хайрли бўлсин!— деб қичқириб қолди Алибек орқамиздан. Оббо хумпар-э! Сафаримиз тўй саёҳати эканига ўзимизнинг ҳам фаҳмимиз етмабди-я.

Ҳамма ишимиз ўнгидан келаётганига биз хурсанд эдик. Фақат бир учрашувгина кайфиятимни бир оз бузди.

Йўлда, муюлишлардан бирида тўсатдан олдимиздан Жонтойнинг машинаси чиқиб қолди. У қаёқдандир келаётган эди. У ёлғиз эмас эди. Кабинада Хадича ўтирарди. У менга қўл силкиб қўйди. Мен машинага шартта тормоз бердим. Машиналар борти бортига яқинлаб тўхтади. Жонтой деразадан калласини чиқариб:

— Намунча ясан-тусан қилиб олибсан, тўйми дейман?— деди.

— Тўй бўлганда қандоқ!— дедим мен.

— Йўғ-э?— деб ишонқирамай сўради у чўзиб ва Хадичага қараб қўйди.— Биз бўлсак сени излаб юрибмиз!— деган сўз оғзидан чиқиб кетди унинг.

Хадича қандай ўтирган бўлса, шундайича ҳангу манг бўлиб, ранги ўчиб, қотиб қолганди.

— Салом, Хадича!— дедим унга хушмуомалалик билан. У жимгина бош ирғаб қўйди.

— Ҳали ёнимдаги қайлигим дегин?— нима гаплигини эндигина англаган эди Жонтой.

— Йўқ, хотиним, — деб эътироз билдирдим-да, Асалнинг елкаларидан қучоқладим.

— Э, ҳали шунақа де?— деб Жонтой кўзларини баттарроқ олайтирди. У хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмасди.— Э-э, табриклайман, чин қалбимдан табриклайман...

— Раҳмат!

Жонтой разилонга тиржайиб:

— Жуда учар экансан! Қалинсиз қўлга туширган-дирсан-а?— деди.

— Аҳмоқ! — деб сўкдим уни машинани ҳайдаётиб. Аблаҳни қаранг-а! Шунақа одамлар ҳам бўлади-да, дунёда. Яна ҳам бошлаб сўкмоқчи бўлдим. Кабинадан бош чиқариб қарадим: олдинда йўл сўл томонга кескин бурилади-да, тепаликка кўтарилади. Шундай қарасам, Жонтой машина ёнида туриб, чаккасини қашлаб, Хадичага алланималар деб қичқириб, мушт ўқталиб дўқ урарди. Хадича бўлса йўлдан четга, дала томонга югуриб кетяпти. Чопиб-чопиб бориб, гуп этиб йиқилди-да, бошини қўллари билан бекитди. Ораларида нима гап бўлганини билмасам ҳам кўнглим ғаш бўлди, гўё бунга мен ҳам айбдордек, унга раҳмим келди, ичим ачиди. Асалга ҳеч нарса демадим. Унинг кайфиятини бузгим келмади.

Бир ҳафтадан кейин Алибек хотини билан яшаган доводдаги уйга жойлашиб олдик.

Уйчамиз унча катта эмас эди: икки хона ва бир даҳлиз. Бундай уйлардан у ерда бир нечта эди. Уларда шофёрлар оилалари билан ҳамда ёнилғи пунктининг ишчилари яшарди. Уйимиз тор бўлишига қарамай, яхши жой эди, йўлнинг шундай ёқасида, Норин дарёси ҳам жуда яқин эди. Ҳар қалай, область маркази-да. Кинога, магазинга бориб келиш жуда ўнғай, касалхона ҳам бор... Яна шу жиҳатдан ҳам қулай эдики, доводдаги бу база йўлнинг қоқ ўртасида эди. Биз асосан Рибачье билан Синьцзян ўртасида қатнардик. У томонга ўтганда ҳам, бу томонга ўтганда ҳам йўл-йўлакай уйга тушиб дам олиш, ҳатто тунаб қолиш ҳам мумкин эди. Мен деярли ҳар куни уйга кириб ўтардим. Мабодо йўлда тутилиб қолсам-да, бари бир ярим тунда бўлса ҳам уйга етиб келардим. Асал доим мени кутиб ўтирарди, хавотирланарди, то келгунимча мижжа қоқмасди.

Биз энди уй-рўзгор учун зарур унча-мунча буюмларни сотиб ола бошладик. Хуллас, турмушимиз аста-секин яхшиланиб бормоқда эди. Асал ҳам ишлаши керак, деган қарорга келдик. Унинг ўзи қаттиқ туриб олди: овулда туғилиб-ўсган эмасми, иш жон-дили эди. Аммо кутилмаганда янги бахтга эришдик: Асалнинг она бўлишига оз қолган эди. Негадир, биз буни ҳадеганда пайқамабмиз. Асалнинг кўзи ёриган куни мен Хитойдан қайтиб келаётган эдим. Жуда шошилиб, ҳаяжонланиб кетяпман. Асал Нориндаги туғруқхонада ётган эди. Келсам, ўғил туғибди.

Унинг олдига кирмоқчи бўлдим, бироқ ҳар қанча тушунтирсам ҳам қўйишмади. Лекин бари бир хурсанд

эдим. Машинага ўтирдим-да, тоғма-тоғ физиллатиб ҳайдаб кетдим. Узимни тута олмай, машинани тобора қаттиқроқ қувардим. Бу қишда бўлган эди. Теварак-атрофда фақат қорли қоялар. Атрофимдан оқ, қора ранг ғириллаб ўтаверганидан кўзларим жимирилашиб кетарди. Дўлан довинининг тепасига елдек учиб чиқдим. Осмонўпар улкан баландлик, булутлар ер бағирлаб сузиб юргандек эди, пастдаги азамат тоғлар ҳам унинг қаршисида пак-пакана бўлиб кўринарди. Мен кабинадан сакраб тушиб, дара ёқасига чопиб бордим ва соф ҳаводан ўпкамни тўлдириб нафас олдим-да, бутун олам эшитгудек қилиб қичқирдим:

— Э-й, тоғлар! Мен ўгил кўрдим!

Назаримда тоғлар ҳам ларзага келгандек бўлди. Улар менинг сўзларимни такрорлади ва дарадан дарага таралиб, узоқ вақтгача акси садо бериб янграб турди.

Ўгилчамизни Самад деб атадик. Унга мен шундай деб ном қўйдим. Самад бизнинг эрмагимиз бўлиб қолди: Самад, бизнинг Самад жилмайди, унинг тишчалари чиқиб қолди. Хуллас, ҳамма ёш ота-оналардек биз ҳам уни севиб ардоқлар эдик. Биз бир-биримизни севардик, аҳил ва иноқ яшардик, сўнгра эса... Сўнгра бахтсизлик юз берди...

Бу бахтсизликка қандай йўлиқиб қолганимни ҳозир қайтадан баён этиш анча мушкул. Ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, чигаллашиб кетди... Узим-ку, биламан-а, аммо бундан нима фойда...

Бу одам билан ҳеч қачон учрашмаган эдик. Унинг бу ишларга ҳеч қандай алоқаси ҳам йўқ эди. Мен бунини шунинг учун гапиряпманки, ҳақиқатан ҳам на у, на мен бир-биримизнинг бу ёруғ дунёда шундай яшаётганимизни билмас эдик. Бир куни йўлда тасодифан учрашиб қолдик ва бу бизнинг сўнгги учрашувимиз эмаслигига ўзимиз ҳам шубҳа қилмай ажралишган эдик. Бор гап шу...

Кеч кузда сафарга кетмоқда эдим. Ҳаво кишини зериқтирадиган тунд эди. Осмондан қорми, ёмғирми, қандайдир майда заррачалар ёғарди. Туман худди сумалак сингари тоғ ёнбағирлари бўйлаб чизилиб кетган эди. Бутун йўл бўйи кабина ойнасини артиб турадиган

чўткани муттасил ишлатиб қўйишга тўғри келди. Мен тоғ оралаб хийла ичкарига кириб бориб, Дўлан дово-нига яқинлашиб қолган эдим.

Эҳ, Дўлан, Дўлан, Тянь-Шаннинг баҳайбат бели! Умримнинг қанчадан-қанча саҳифалари у билан боғ-лиқ! Қатнов йўлимизнинг энг оғир, энг хавфли қисми ҳам шу ер эди. Йўл илон изи бўлиб, гоҳ уёққа бурилади, гоҳ буёққа. Чархпалакда учгандек тобора қиялаб юқо-рига кўтарилиб, булутларни ғилдирак билан янчиб ўтаётгандек бўласан. Гоҳ сени ўтирғичга сиқиб, орқага жипслаб қўяди, гоҳ рулга ёпишганинчга машина сени пастга олиб қочади. Бунинг устига қутурган туядек ҳа-восини айтмайсанми. Ёзми-қишми, Дўланда, бари бир. Бир зумда дўлми, ёмғирми савалаб кетади ёки бўлмаса, шунақаям қор бўрони туриб берадики, бир қадам нари-даги нарсани ҳам кўра олмайсан. Мана шундай бизнинг оқ сочли Дўлан!.. Аммо биз тяньшанликлар унга кўни-киб қолганмиз, кўпинча, тунда қатнардик... Мен булар-ни ҳозир ҳикоя қилиб беряпман, у ердан қатнаб юрган пайтларда эса бу ҳақда ўйлашга ҳам вақтинг бўл-масди.

Дўлан яқинидаги даралардан бирида юк машинаси-га қувиб етиб олдим. Бу «ГАЗ-51» машинаси эканлиги аниқ ёдимда. Тўғрироғи, қувиб етганим йўқ, унинг ўзи тўхтаб турган экан. Икки киши моторни текшириш би-лан овора эди. Улардан бири йўл ўртасига бамайлихо-тир чиқди-да, қўлини кўтарди. Йўлни тўсиб қўймаслик учун улардан ўтиброқ тўхтадим. Олдимга жиққа ҳўл брезент плаш кийган, бошига капюшон ёпинган киши келди. Ёши қирқларга бориб қолган, қўнғир мўйлови солдатчасига чўткасимон қилиб қирқилган, қовоғи со-лиқроқ, кўзлари эса мулойим тикиларди.

— Йўл участкасига элтиб қўй, йигит, — деди у мен-га. — Мотор ишламай қолди, трактор келтирамиз.

— Қайси участкага? — деб сўрадим. Чунки йўл тузатиш участкалари кўп эди, бундай участкалар деяр-ли ҳар ўн беш-йигирма километрда бўларди.

— Дўландаги метеостанцияга етмасдан бир оз бе-рироқдагисига.

Метеостанция довоннинг энг баланд ерида, йўл ту-затиш участкаси эса етти километрлар чамаси паст-да, йўлдан сал четроқда, бурилишда жойлашган эди.

— Утиринг, — дедим, — олиб бориб қўяман. Балки ўзимиз бирор иложини топармиз? — деб кабинадан чиқ-дим. Улар трактор деб то кеч киргунча сарсон бўлмасин

учун бир амаллаб ёрдам бергим келди. Йўл тузатувчиларга азбаройи ҳурматим туфайли шундай қилгим келарди: ахир улар албатта биз учун заҳмат чекаптилар-да.

— Нима ҳам қила олардинг, олов олмаётибди, — деди шофёр очиқ турган капотни бекитаркан, маъюслик билан. Бечора совуқ еб, жунжикиб, кўкариб кетибди. Бу ерлик шофёрлардан эмаслиги кўриниб турибди, пойтахтдан келаётган бўлса керак. У довдираб атрофга алангларди. Улар участкага Фрунзедан нимадир олиб келишаётган эди. Нима қилиш керак? Миямга бир қизиқ фикр келиб қолди. Аввал довонга бир қараб қўйдим. Уёқда ҳавонинг авзойи бузуқ, булутлар пастлаб сузарди. Ниҳоят бир қарорга келдим. Уйлаган фикрим жуда зўр бўлмаса ҳам мен учун ўша пайтда ғоят катта революцион воқеа бўлиб кўринган эди.

— Тормозинг жойидами? — деб сўрадим шофёрдан.

— Ана холос... тормозсиз юриб бўладими! Мотор ишламаяпти деяпмиз-ку сенга!..

— Троссинг борми?

— Хўш, бўлса-чи!

— Буёққа келтир, машинамга ула.

Иккаласи ҳам жойларидан жилмай, ишонқирамагандек менга тикилиб туришарди.

— Нима бало, ақлингдан оздингни? — деди шофёр секингина.

Характерим шунақа, билмадим, бу яхшими, ёмонми. Бироқ бундан қатъий назар, миямга бир фикр келдим, бўлди, куйиб-ёниб кетсам ҳам бари бир уни амалга оширмагунча қўймайман.

Мен шофёрга ялиниб-ёлвора бошладим.

— Жон дўстим, кел, улай қолайлик? Худо урсин, етказиб қўяман.

— Қўйсанг-чи! — деб қўл силтади у. — Нима, бу ерда шатакка олиш мумкин эмаслигини билмайсанми. Буни ўйламай ҳам қўя қол. Бор, йўқол, йўлингдан қолма!..

У гўё энг муҳим ва энг катта илтимосимни рад қилгандек, шунақаям алам қилдики менга.

— Эҳ, эш-шак, қўрқоқ! — деб машинамга қараб юрдим. — Қани юринг, кетдик! — деб чақирдим мўйловли кишини. Кейинроқ билсам, у йўл тузатадиган усталардан экан.

— Тура тур! — деб тўхтатди мени йўл тузатувчи ва юзимга бир тикилди-да, шофёрга қараб:

— Троссни келтир, — деди.

У каловлаб қолиб:

— Ўзингиз жавоб берасиз, — деди йўл тузатувчига. — Машина сизнинг ихтиёрингизда, Бойтемир ака.

— Ҳаммамиз жавобгармиз! — деди у қисқа қилиб.

Менга бу гап ёқиб қолди. Бундай кишиларга тезда ҳурматинг ортади.

Виз ҳалиги машинани шатакка олиб йўлга тушдик. Дастлаб дурустгина юриб боравердик. Сўнгра Дўланга яқинлашаверганимиз сари йўл ҳам тобора юқорига — тоққа томон кўтарилиб, гоҳ ёнбагирлар бўйлаб, гоҳ тик қиялик бўйлаб пастлаб борарди. Юриш қийинлашди. Мотор инграб, қулоқ остида фақат гувиллаган овозгина эшитиларди. Йўқ, қанчалик нолиш қилиб инграма, бари бир бор қувватингни ишга соламан. Дўланда юриш қанчалик мушкул бўлмасин, бари бир машиналарда озми-кўпми ортиқча қувват сақланиб қолишини илгаридан пайқаб юрардим. Йўлнинг ёмонлигини назарга олиб, ҳаммавақт нормадаги юкнинг етмиш процентини юклашар эди. Кўрсатма шундай эди. Лекин ўша пайт мен бу ҳақда ўйламагандим, албатта. Ўйлаб ўтиришнинг вақти ҳам эмасди-да. Кураш олдидан спортчиларда ғалабага зўр ишонч кучи пайдо бўлганидек, менда ҳам ҳозир худди шунингдек мўъжизакор куч жўш урарди. Ўйлаган фикримни синаб кўриш, мақсадга эришиш, машинани манзилга етказишда уларга ёрдамлашишдан бўлак мақсадни кўзламасдим. Аммо буни амалга ошириш осон иш эмас экан.

Остимдаги машина қалт-қалт титраб, зўриқиб, сўнги кучларини сарфламоқда эди. Нам ҳаво кабина ойналарига урилиб, уни хиралаштирар, тозалов чўтқаси зўрға артиб улгурарди. Қаёқдандир булутлар ёпирилиб келиб, нақ ғилдираклар остида ўрмаллашиб, йўл узра суза бошлади. Йўл ҳам муюлишларда тикка кўтарилиб кескин бурилиб кетарди. Қаёқдаги ишни бошлаб қўйганим учун ўзимни-ўзим койий бошладим: одамларга шикаст етказиб қўймасам эди. Машинадан кўра ўзим кўпроқ қийналиб кетдим. Уст-бошимни: шапка, фуфайка, камзул, тўр кўйлагимни — ҳаммасини ечиб ташладим. Биргина кўйлакда ўтирибману ҳаммаёғимдан худди ҳаммомда ўтиргандек буғ кўтариларди. Ҳазил ишми: шатакдаги машинанинг ўзи қанча-ю, устига-устак яна озмунча юки борми, яхшиямки, Бойтемир зинада турганди. Менга овоз билан орқадагига имо-ишора қилиб, ҳаракатни бошқариб борарди. Қинғир-қий-

шиқ, паст-баланд йўллар бўйлаб тирмашиб, ўрмалаб борарканмиз, ҳойнаҳой фалокатдан ўзини сақлаб қолиш учун сабр-тоқати чидамай, охири сакраб тушиб қолса керак, деб ўйлаган эдим. Аксинча, у қимир ҳам этмади. Тоғ тепасига қўнган бургутдек маҳкам ўрнашиб олиб, кабинага ёпишиб турарди. Унга қарадим: юзлари гўё тошдан йўнилгандек осойишта, сув томчилари бетларидан, мўйловидан сирқиб тушиб, кўнгли енгил тортаётгандек эди.

Биз яна бир катта қиямаликдан ошсак, маррага етардик. Шу пайт Бойтемир деразага энгашиб:

— Эҳтиёт бўл, олдинда машина келяпти! Унгроққа ол,— деди.

Мен машинани ўнгроққа олдим. Тоғ тепасидан юк машинаси тушиб келаётган эди. Жонтойники! Энди тамом, хавфсизлик инженери роса боплайдиган бўлди: Жонтой чақиб беради. У борган сари яқинлашиб келмоқда эди. Рулга ёпишиб олган, хўмрайганча пастга томон тушиб келарди.

Биз ёнма-ён келиб қолдик. Кабина деразалари рўбарў келганда Жонтой ўзини орқага олди ва малларанг тулки тумоқли бошини таънаомуз тебратиб қўйди. «Ҳе, иблис! Тилинг қичиган бўлса, оғзингга сиққунча гапиравер!»— деб ўйладим ичимда.

Тепаликка ҳам чиқиб олдик, йўл пастга томон жуда қиялаб кетарди, довондаги ана шу сўнгги маррани ҳам қўлга киритсак, йўл тузатиш участкаси ҳовлисига буриламиз. Машинани ўша томонга бурдим. Ҳар ҳолда судраб олиб келдим-ку! Моторни ўчирдим, қулоғимга ҳеч нарса кирмасди. Қулоғим битиб қолибди. Назаримда, мен эмас, балки бутун борлиқ чуқур уйқуга чўмгандек бўлди. Чурқ этган овоз йўқ, Бойтемир ерга сакраб тушгандагина қулоғим эшита бошлади. Кабинадан аранг судралиб чиқдим ва шу заҳотиёқ зинага ўтириб қолдим. Нафасим қисиларди, мадордан кетган эдим, бунинг устига довоннинг ҳавоси сийрак эди. Бойтемир югуриб келди-да, елкамга фуфайкани ташлаб, бошимга шапкани бостириб кийгизди. Нариги машинадан ранги оқариб, дами ичига тушиб кетган ҳалиги шофёр ҳам секингина оқсоқланиб келаварди. У олдимда чўққайиб ўтирди-да, сигарета узатди. Қўлларим қалтираб, сигаретани олдим. Ҳаммамиз чекиб олганимиздан сўнг ўзимизга келдик. Менда яна ўша лаънати ёввойи куч жўш уриб кетди.

— Ҳе-е, қалай!— дедим мен.— Кўрдингми!

Шофёрнинг елкасига бир туширгандим, у ўтириб қолди. Сўнг учовимиз ҳам ўрнимиздан сакраб турдик-да, бир-биримизнинг орқамизга, елкамизга тушира кетдик. Узимиз эса қаҳқаҳлаб кулиб, алланималар деб қувонч билан қичқириб, бақришиб тўполон кўтардик...

Ниҳоят тинчланиб, яна чека бошладик. Мен кийимларимни кийиб, соатимга қарадим у кетишим кераклиги «лоп» эгиб эсимга тушиб қолди.

— Хўп, мен борайин!— дедим.

Бойтемирнинг қовоғи осилди:

— Йўқ, уйга кирамиз, меҳмонимиз бўласан!— деди.

Менинг эса бирон дақиқа ҳам вақтим йўқ эди.

— Раҳмат!— деб миннатдорчилик билдирдим.— Иложим йўқ. Уйимга кириб ўтмоқчиман, хотиним кутиб ўтиргандир.

— Қола қолсанг нима бўларди? Бир шишани қоқиб ташлардик,— деди кўндирмоқчи бўлиб янги дўстим шофёр йигит.

— Қўй, зўрлама!— деб унинг сўзини бўлди Бойтемир.— Хотини кутаётган экан. Исминг нима сени?

— Илёс.

— Майли, боравер, Илёс. Раҳмат сенга, бизни қутқарганинг учун.

Бойтемир машина зинасида туриб мени то йўлгача кузатиб қўйди. У индамай қўлимни қисди-да, машинадан сакраб тушиб қолди.

Тог тепасига кўтарилаётиб, кабинадан бошимни чиқариб қарадим. Бойтемир ҳамон йўлда турарди. Қўлида шапкасини гижимлаб, калласини қуйи солганича алланималар ҳақида ўйларди.

Бор гап шу, ана шундай қилиб биз ажрашдик.

Аммо ўша кеча туни билан қийналиб чиқдим. Шамоллаб қолган эканман. Уйга келганимда ҳеч нарсани сезмаган эдим. Тезда овқатланиб олдим. Асалга воқеани батафсил гапириб ўтирмадим. Лекин йўлда одамларга ёрдамлашганим учун кечикиб қолганимни айтдим, холос. Мен ўз ҳаётимни қайлигимдан яширмадим. Аммо, менимча, бундай нарсаларнинг ҳаммасини айтавериш ҳам зарур эмас эди. У бусиз ҳам мендан доим хавотир олиб ўтирарди. Бундан ташқари, мен бундай ножўя ишларни такрорлаш ниятида ҳам эмас эдим. Ҳаётимда бундай воқеа бир бўлди, довон билан куч синашиб кўрдим, бас. Эҳтимол, йўлдан огриб қайт-

маганимда, буни эртасигаёқ унутган бўлар эдим. Уйга бир амаллаб етиб келдим ҳолдан тойиб йиқилдим. Нима бўлди, қандай бўлди, билмайман. Ҳадеб алаҳлардим, гўё машинани шатакка олиб, Дўланда келаётгандек бўлавердим. Кучли қор бўрони юзимга урилар, нафас ололмай қийналардим, баранка худди пахтадан ясалгандек, айлантирсам қўлларимга ёпишиб қоларди. Олдинда эса чеки чегараси йўқ доvon. Машина радиатори тинмай гувиллаб кўкка қараб тирмашиб борар ва яна баландликдан пастга томон шувиллаб тушиб кетар эди... Афтидан, бу касаллик доvони бўлса керак. Уни мен учинчи кун енгиб, енгил торта бошладим. Яна икки кун ётдим. Ўзимни яхши ҳис этардим, ўрнимдан турмоқчи ҳам бўлдим, аммо Асал ҳеч кўнмади. Тўшакда яна икки кун ётишга мажбур қилди. Унга қарарканман, ҳайратда қолдим. Мен касал бўлдимми ёки уми? Шунчалик қийналиб ташвиш тортибдики, киши таниб бўлмайди, кўзларининг ости кўкимтир ҳалқа-ҳалқа бўлиб, озиб кетибди, қаттиқроқ пуфласанг йиқилиб кетаётгандек, унинг устига, қўлида боласи. Йўқ, бунақаси кетмайди, деган қарорга келдим. Талтайиб ётишга ҳақим йўқ. У дам олиши керак. Урнимдан туриб, кийина бошладим.

— Асал!— деб чақирдим секин. Уғилчам ухлаб ётарди.— Қўшнилар билан гаплашиб кўр, кўнишса Самадни қолдириб, кинога бориб келамиз!

У каравот ёнига чолиб келди-да, мени яна ётқизиб қўйди. Худди биринчи марта кўраётгандек мендан кўзини узмасди. Кўз ёшларини тутишга уринарди-ю, аммо улар киприклари остида йилтираб, лаблари тиграрди. Асал кўксимга юзини қўйиб, йиглаб юборди.

— Сенга нима бўлди, Асал? Нима бўлди?— деб доvдираб қолдим мен.

— Сизнинг согайиб кетганингиздан ўзимда йўқ хурсандман.

— Ўзим ҳам хурсандман, аммо йиглашнинг нима кераги бор. Сал мазам қочса қочибди-да. Қайтага уйда сен билан бир неча кун бирга бўлдим, Самад билан ҳам ўйнаб хумордан чиқдик.— Уғлимнинг аллақачон эмаклай бошлаган, энди эса юришга шайланаётган энг яхши, энг ширин чоғлари эди.— Ростини айтсам, яна бир шундай касал бўлсам қанииди!— дедим ҳазиллашиб.

— Қўйсангиз-чи шунақа гапни, кераги йўқ!— деб жеркиб берди Асал.

Шу пайт каравотчада ухлаб ётган ўгилчам уйғо-
ниб қолди. Асал уни илиққиналигича кўтариб келди.
Учовимиз каравотга ағанаб, тўполон қилиб ҳазилла-
шардик, Самад эса айиқчадек уёқдан-буёққа ўрмалаб,
бизни тепкилар эди.

— Мана кўряпсанми, қандай яхши!— дедим
унга.— Сен бўлсанг... Тура тур ҳали, яқинда ота-онанг-
нинг олдига — овулга борамиз. Қани гуноҳимизни
кечирмай кўришсин-чи. Самадни кўрибоқ завқланиб
кетиб, ҳаммасини унутиб юборишади...

Ҳа, овулга кечирим сўраб бориш ниятида эдик.
Аммо аввало отпускаи олиш, сўнгра Асалнинг ота-она-
сидан тортиб барча қариндош-уруғларигача совға-са-
ломлар тайёрлаш лозим эди. Уёққа қуруқдан-қуруқ
боришни истамас эдим.

Бу орада қиш ҳам кириб қолди. Тянь-Шаннинг
қиши қаттиқ бўлади. Кучли довул, қор бўронлари ва
тоғдан қор кўчиш ҳодисалари тез-тез бўлиб турарди.
Бундай пайтларда шофёрларга ташвиш яна ортарди,
йўл тузатувчиларга эса яна ҳам қийинроқ бўларди.
Улар тоғлардан кўчиб турадиган қор уюмларига қар-
ши кураш олиб борар ва қор ўпирилиб тушиши мум-
кин бўлган хавfli ерларни олдинданок портлатишиб,
дарҳол йўлни тозалаб қўйишар эди. Тўғри, ўша йил-
ги қиш бир оз тинчроқ ўтган эди. Ёки менга шундай
кўрингандир, чунки иш шунчалик кўп эдики, унча-
мунча нарсаларга эътибор бермасдик. Ўша йили биз-
нинг автобазага кутилмаганда катта қўшимча топши-
риқ беришди. Аниқроғи, бундай катта топшириқни
олишга биз шофёрлар ўзимиз сабабчи бўлган эдик,
шахсан мен унинг ташаббускори эдим. Мен бунга ҳо-
зир ҳам афсусланмайман ва маъқул иш қилганман,
деб ҳисоблайман. Аммо, назаримда, менинг барча
мусибатларим худди шундан бошлангандек туюлади.
Воқеа бундай бўлган эди.

Бир куни кечқурун автобазага қайтиб келаётган
эдим. Асал мендан Алибек Жонтуриннинг хотинига
кичик бир тугунча бериб юборди. Мен машинани
уларнинг уйи томон буриб, сигнал бердим. Алибек-
нинг хотини чиқди. Унга ҳалиги тугунчани бераётиб:

— Алибек уйдами?— деб сўрадим.

— Йўқ, ҳали келганича йўқ.

— Қаёқда у, йўлдами?

— Йўғ-а, бугун йўлга чиққани йўқ, кейинроқ бо-
рармиш. Нимагадир уёқдан-буёққа зир югуриб юриб-

ди. Айтишича, хитойлик ишчилар автобазага телеграмма юборишган эмиш.

— Уёқда нима гап бўлибди?

— Завод учун асбоб-ускуналарни тезроқ етказиб беришни илтимос қилишибди.

— Қанақа асбоб-ускуна? Синьцзянда қурилаётган қишлоқ хўжалик машиналари заводи учунми?

— Билмадим, Илёс. Узинг эшитиб қоларсан.

— Ҳозир Алибек қаердайкин?

— Қаерда бўларди. Юк тушириш станциясида-да, ҳамма ўша ерда. Эшелонлар келганмиш.

Мен ҳам машинани ўша ёққа томон ҳайдадим. Нима гап ўзи, аниқлаб олай дедим-да. Мана, етиб ҳам келдим. Бизнинг юк тушириш станциямиз дарада, кўлдан сал берида жойлашган бўлиб, темир йўлнинг сўнгги станцияси эди. У ерда ғала-ғовур, ғира-шира қоронғи, ҳеч нарсани пайқаб бўлмасди. Дара томондан эсаётган кучли шамол симёғочлардаги чироқларни тебратар, шувиллаб шпалларни ялаб ўтарди. Вагонларни бир-бирига тиркаб юрган паровозлар уёқдан-буёққа қатнаб турарди. Энг чеккадаги йўлда турган кран илгакларини кўтариб, тебранганича, вагонлардаги сим ва тунука тасмачалар билан тангиб, михлаб ташланган яшикларни тушираётган эди. Янглишмабман. Бу Синьцзяндаги машинасозлик заводига юбориладиган транзит юклар эди. У ерда йирик иншоот қурилаётганди. Авваллари ҳам биз уёққа баъзи асбоб-ускуналарни олиб борган эдик.

Автобазамиз машиналаридан талайгинаси шу ерда экан. Бироқ ҳали уларнинг биронтаси ҳам юк ортмай турарди. Ҳамма шофёрлар ниманидир кутишаётгандек эди. Улар кабиналарда, машина зиналарида ўтиришарди. Баъзилар шамолдан паналаниб, яшикларга суяниб олишганди. Мен улар билан саломлашдим. Бирон кимса менга эътибор ҳам бермади. Папиросларини тутатишиб, сукут сақлаб туришарди. Четроқда ўтирган Алибекни кўриб қолдим. Унинг олдида бордим.

— Салом, Алибек!

— Салом!

— Нима қиляпсизлар? Телеграмма олибсизларми?

— Ҳа. Заводни муддатидан илгари ишга туширишмоқчи.

— Хўш, нима бўпти?

— Энди гап бизда қолди.

— Ростданми?

— Кўряпсанми, бутун йўл ёқалари юкка тўлиб кетибди. Ҳали яна келади. Буларни қачон ташиб улгурамиз? Бу ҳақда ўйлаяпсанми? Одамлар бизга ишониб, уёқда кутишмоқда!.. Уларга ҳар бир кун ганимат.

— Сен буларни нега менга гапиряпсан? Менинг бу ишларга нима даҳлим бор?

— Нима даҳлим бор?! Бу нима деганинг ё бошқа мамлакатдан келганмисан? Ёки бизга нақадар муҳим иш топширилганини тушунмайсанми?

— Азбаройи худо, ақлдан озибсан!— деб ажабланиб, ўзимни четга олдим.

Шу пайт яшиқлар орқасидан овозлар эшитилиб қолди. Автобазамиз бошлиғи Омонжўлов кўринди. У камзулининг этаги билан шамолни тўсиб, пана қилиб папирос тутатди-да, сўнгра индамай ҳаммамизга бир-бир назар ташлаб чиқди.

— Гап мана бундай, ўртоқлар,— деди у,— министрликка телефон қилиб кўраман, балки ёрдам беришар. Аммо бунга орқа қилиш керак эмас. Нима қилиш кераклигини ҳозирча ўзим ҳам билмай турибман.

— Буни удалаш қийин, ўртоқ Омонжўлов!— деди кимдир.— Юклар жуда оғир, қўпол, ортишга ҳам, жойлаштиришга ҳам ноқулай. Кузовга икки-учтадан ортиғи сиғмайди. Мабодо кечаю кундуз ишлаганимизда ҳам, худога шукур, кўкламгача етадиган иш бор.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Омонжўлов.— Аммо иложини топишимиз керак. Хўп, ҳозирча уй-уйимизга тарқалайлик. Сизлар ҳам ўзларингизча ўйлаб кўринг!

У «Газик»ка ўтириб, жўнаб кетди. Шофёрлардан биронтаси ҳам жойидан қўзғалмади. Улар негадир шошилмасдилар. Қоронғи бурчакда ўтирган аллақандай киши, ҳеч кимга мурожаат қилмай, ўзича дўриллаб гапирди:

— Бўлмагур иш! Икки оёқни бир этикка тикиб бўлмайди! Бу ҳақда илгарироқ ўйлаш керак эди!— деб ўрнидан туриб, папирос қолдиғини ўчирди-да, машинаси томон кетди.

Уни бошқа шофёр қувватлади:

— Бизда доим шу аҳвол, иш қисталанг келдими, бўлди, қутқаринглар, жон оғайнилар, деб дарҳол шофёрларга осилишгани осилишган.

Одамлар унга ўшқириб беришди:

— Бу халқаро иш-ку, Исмоил, сен бўлсанг бозорчи шаллақи хотинларга ўхшаб вайсаяпсан-а!

Мен мунозара-тортишувларга қўшилмай турардим. Аммо бирдан миямга бир фикр келиб қолди: довонда машинани қандай шатакка олганим ёдимга тушди. Чидаб тура олмадим-да, ҳар вақтдагидек қизишиб кетиб:

— Ўйлаб ўтиришинг нима кераги бор!— деб ўртага отилиб чиқдим.— Машиналарга прицеп улаш керак!

Ҳеч ким қимир этмасди. Баъзилар ҳатто менга қайрилиб қарамади ҳам. Бундай фикрни фақат телбаларгина айтиши мумкин эди.

Жонтой секингина ҳуштак чалиб қўйди:

— Кўрдингларми!

Мен унинг овозидан танидим. Турган еримда ҳар томонга аланглайман, бўлган ишни бирма-бир сўзлаб бергим келяпти. Аммо қандайдир сўлоқмондай йигит яшиқ устидан тушиб, қўлқопини ёнидаги шеригига берди-да, олдимга яқин келиб, ёқамдан ушлаб, ўзи томон тортиб:

— Қани. «уфф» де-чи!— деди.

— Уфф!— деб пуфладим мен.

— Кайфи йўқ!— деди у ёқамни бўшатаркан, ҳайрон бўлиб.

— Бўлмаса, жинни-минни бўлгандир-да,— деди ҳалиги йигитнинг шериги уни қувватлагандек ва иккаласи ҳам машиналарига ўтиришиб, жўнаб кетишди. Бошқалар ҳам кетишга ҳозирланиб, ўринларидан жимгина қўзғалишди. Ҳеч қачон бунчалик кулги, бунчалик мулзам бўлмаган эдим! Ер ёрилмади-ю, ерга кирмадим.

— Тўхтанглар! Қаёққа кетяпсизлар!— деб шофёрлар орасида аланглаб, уёқдан-буёққа югура бошладим.— Мен ҳазил қилаётганим йўқ, ҳақиқатан ҳам прицеплар улаш мумкин...

Кекса, оқсоқол шофёрлардан бири жаҳли чиқиб, олдимга келди-да:

— Мен бу ерда шофёрлик қила бошлаган пайтларимда сен ҳали иштончан юрган гўдак эдинг. Тянь-Шань танца майдони эмас, сенга жуда раҳмим келпти, халқ ўртасида масхарабозлик қилма!— деди.

Одамлар мени масхара қилишиб, машиналарига тарқала бошладилар. Шунда мен бутун станцияни бошимга кўтариб бақирдим:

— Сизлар шофёр эмас, хотинчалишларсиз!

Буни бекор қилган эканман, бошимга бало орттириб олдим.

Ҳамма тўхтаб, бараварига менга қараб ёпирилиб кела бошлади:

— Нима дединг, аблаҳ! Кўпчиликнинг ҳаёти билан ўйнашмоқчимисан!

— Новатор! Мукофот олмоқчи!— деб шовқин солди Жонтой. Ғала-говур зўрайиб кетди, одамлар мени исканжага олиб, яшиқларга қисиб қўйишди.

— Масхара қиляпсанми ҳали!

— Сол тумшуғига!

— Мишигингни артиб олсанг-чи!

Дўппослаб, дабдала қилиб ташлашса керак, деб ўйлаб, ердаги ётган тахтани қўлимга олдим.

— Қани, четроқ тур, йўл бер!— деб ҳуштак чалиб, кимдир ҳаммани итариб-суриб кела бошлади.

Бу Алибек эди.

— Жим!— деб бақирди у.— Сен, Илёс, тушунтириб гапир! Тезроқ сўзлай қол!

— Э, нимани гапираман!— дедим мен нафасим бўғзимга тиқилиб. Чунки ҳали оғиз очишга улгурмасданоқ юлиб-тортқилашиб, тугмамдан биронтасини ҳам қолдиришмай узиб юборишганди.— Мен довонда бир машинани юки билан шатакка олиб, йўл тузатувчилар участкасигача обориб қўйганман. Бор гап шу.

Йигитлар ишонмагандек жим бўлиб қолишди.

— Хўш, торта олдингми?— деб сўради кимдир шубҳаланиб.

— Ҳа, бутун Дўландан то участка ҳовлисигача тортиб бордим.

— Ҳо, жуда зўру!— деди кимдир ажабланиб.

— Узича валдираяпти-да!— деб эътироз билдирди иккинчи бири.

— Фақат муттаҳамларгина валдирайди. Буни Жонтой ҳам кўрган. Ҳой, Жонтой, қаёқдасан? Айт! Қандай учрашганимиз эсингдами?..

Аммо Жонтойнинг овози чиқмасди. У ер ёрилиб, ерга кириб кетгандек, ғойиб бўлди-қўйди. У аблаҳдан нафратланиб юрганим бежиз эмас эди. Ҳозир буни ўйлаб турадиган вақт эмасди. Одамлар баҳслашиб кетди. Мени қувватлаган одамлар ҳам бўлишди. Бироқ қандайдир бир шаккок чиқиб, бирданига уларни фикрларидан қайтарди-қўйди:

— Бекорчи гап сотишнинг нима кераги бор!— дея

тўнғиллай бошлади у.— Биров бир ишни бир марта қилса қилибди-да! Бундай ҳодисалар озми! Биз ёш болалар эмасмиз. Трассамизда прицеплар улаб юриш ман этилган. Бунга ҳеч ким рухсат ҳам бермайди. Меҳнат хавфсизлиги инженерларига шундай деб кўр-чи, нима деркин: шунақаям бопласинки, додингни худого айтгин. Сизларни деб жавобгарликка тортилишни хоҳламаса керак... Гапнинг ўғил боласи шу.

— Э, қўйсанг-чи!— деб гапга аралашди бошқа биров.—Рухсат бермайди деганинг нимаси! Мана, Иван Степанович ўттизинчи йилларда полуторка машинада довонни биринчи бўлиб очган. Унга ҳам ҳеч ким рухсат бермаган эди. У ўз билгича қилганди бу ишни. Мана ўзи, ҳали ўлганича йўқ...

— Ҳа, дарвоқе, шундай бўлган эди,— деб тасдиқлади Иван Степанович.— Аммо ҳозир шубҳаланиб турибман: ахир бу ердан ҳатто ёзда ҳам ҳеч ким прицеп билан ўтган эмас, ҳозир эса қиш...

Шу пайтгача индамай ўтирган Алибек гапга аралашди:

— Етар шунча тортишганимиз. Илёснинг таклифи ҳали синаб кўрилмаган нарса бўлса ҳам ўйлаб кўриш керак. Лекин сен айтганча эмас, Илёс, прицепни улаймизу кетавермаймиз. Бундай қилиш ярамайди, олдин бунга ҳозирлик кўриш, ҳаммасини жиддий ўйлаб чиқиш, маслаҳатлашиш ва синаб кўриш керак. Қуруқ сўз билан ҳеч нарсани исботлай олмайсан...

— Исботлайман!— дедим мен унга.— Сизлар ўйлаб, фол очиб бўлгунларингизча, мен исботлаб бераман! Ана ўшанда ишонч ҳосил қиласизлар!— деб бурилиб машина томон юрдим ва автобазага жўнаб кетдим.

Ҳар кимнинг ўз хулқи, феъл-атвори бор. Уларни бошқариб туриш керак, албатта, бироқ бунга ҳаммавақт ҳам муяссар бўлавермайди киши. Руль бошқариб бораётган бўлсам ҳам на остимдаги машинани, на йўлни ҳис этардим. Дард-алам, хафагарчилик ва асабийлик бутун вужудимни эгаллаб олганди. Бояги сўзлар борган сари иззат-нафсимга қаттиқ тегиб, юракни ўртаб, тутақтираётган эди. Йўқ, мен сизларга исботлаб берганим бўлсин! Одамнинг сўзига ишониш кераклигини исботлаб бераман, унинг устидан кулиш қандайлигини кўрсатиб қўяй, эҳтиёткорлик билан орқа-олдинга қараб иш кўриш қанақа бўлишини бир исботлаб берай! Алибекка ҳам қойилман: ўйлаб кўриш, тайёрланиш, синаб кўриш керакмиш! У ҳаммиша

шунақа ақлли, эхтиёткор! Аммо мен учун булар бир пул! Мен бу ишни хамирдан қил суғургандек бажариб, кимлигини кўрсатиб қўяман!

Машинани гаражга қўйганимдан кейин ҳам унинг атрофида анча вақтгача ўралашиб юрдим. Сиртдан қараганда тинчланиб қолганга ўхшасам ҳам кўнглим безовта эди. Мен фақат бир нарса ҳақида — ўзимнинг ҳақ эканлигимни қандай қилиб эртагаёқ исботласам экан, деб ўйлардим. Фикримни исботлаш, сўзлаб бериш учун бошлиқлар олдига боришни, уларнинг эътирозларини тинглашни энди ҳоҳламас эдим. Йўл битта: прицеп билан довонга қараб жўнаш. Мен буни қандай бўлмасин, бажаришим керак эди. Аммо прицепни менга ким берарди, уни автобазадан Тянь-Шань йўлига олиб чиқишга ким рухсат этарди?

Шундай ўй-хаёллар билан гараждан чиқиб, ҳовли бўйлаб секин юра бошладим. Кеч кириб қолган эди. Фақат диспетчерхонада чироқ ёниб турарди. Мен тўхтаб қолдим: э, диспетчер-чи. Диспетчер ҳаммасини тўғрилаб бериши мумкин-ку! Ҳамма иш унинг қўлида. Мен диспетчерхона томон шошилдим. Чамамда, бугун Хадича навбатчилик қилаётган бўлса керак. Шундай бўлса яна ҳам яхши. У менинг илтимосимни рад этмайди. Рад этиши ҳам мумкин эмас. Рад этган тақдирда ҳам ахир мен жиноят қилмоқчи эмасман-ку. Аксинча, у ҳамма учун фойдали, ҳамма учун муҳим бўлган ишни амалга оширишда менга ёрдам беради, холос.

Диспетчерхонага яқинлашар эканман, анчадан бери илгарилардагидек эшикдан тўғри кириб боравермаётганлигим ва туйнукча орқали мурожаат қилаётганлигим эсимга тушиб, иккиланиб қолдим. Шу пайт эшик очилди. Остонада Хадича турарди.

— Сенинг олдинга келаётган эдим, Хадича. Яхшиямки, шу ерда экансан!

— Мен кетяпман.

— Хўп, юр, уйинггача кузатиб қўяман.

Хадича таажжубланиб, менга шубҳаланиб қарадида, жилмайиб:

— Кетдик, — деди.

Биз ташқарига чиқиб, кўча бўйлаб кета бошладик. Кўча зим-зиё қоронғи эди. Кўл томондан тўлқинларнинг шовуллагани эшитилиб турар, изғирин шамол эсарди. Хадича қўлтигимдан ушлаб, совуқ шабададан паналаб пинжимга тиқила бошлади,

— Совқотяпсанми?— деб сўрадим.

— Сен билан бирга бўлсам совқотмайман!— деди у.

Хадича яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтладию, бироқ жим қолиб, яна кифтимга ишқалана бошлади. Вунга қадар ҳаяжонланиб турган эдим, энди бўлса негадир тинчланиб, ўзимни эркин сеза бошладим.

— Эртага қай маҳал навбатчилик қиласан, Хадича?

— Иккинчи сменада.

— Сенда бир ишим бор. Жуда муҳим. Бари сенга боғлиқ...

Йўлда унга ҳаммасини айтиб бердим. Аввалига гапимга қулоқ солгиси ҳам келмади, бироқ мен уни ҳамон ишонтиришга интилардим. Чироқ остида, муюлишда тўхтадик. Хадича бир қарорга келолмай турарди.

— Эҳ, Илёс!— деди у ташвиш билан кўзимга боқиб.— Бекор шундай қиляпсан!

Аммо мен нима десам ҳам унинг бажаришини тушуниб турардим. Унинг қўлтиғидан ушлаб:

— Бекорга эмаэ. Менга ишонавер! Ҳаммаси жойида бўлади. Хўш, келишдикми?— дедим.

У хўрсиниб қўйди.

— Сен айтганингдан кейин, нима ҳам қила олардим!— деди-да, хўп дегандек бош қимирлатди.

Мен беихтиёр унинг елкасидан қучоқлаб олдим.

— Асли йигит бўлиб туғилишинг керак экан-да, Хадича! Хўп, эртагача хайр!— деб қўлини қаттиқ қисдим.— Кечгача ҳамма қогозларни тўғрилаб қўй, хўпми?

— Намунча шошилмасанг!— деди у қўлимни бўшатмай туриб. Сўнгра бирдан ўзгариб қолди.— Майли, боравер... Етоқхонагами?

— Ҳа, Хадича.

— Хайрли тун,— деди у.

Эртасига бизда техника кўриги бўлди. Автобазадаги одамлар диққинафас бўла бошлади: инспекторлар доим бемаврид тиқилинч қилишади-да, нуқул бирон нарсдан айб топиб, акт тузишгани тузишган. Қанчалик дахмаза, қанчалик ташвиш. Аммо уларнинг ўзалари эса жуда оғир, совуққон одамлар. Планга мувофиқ автобазани техника кўригидан ўтказишлари керак эди, шунга кўра улар бамайлихотир ўз ишларини бажараётган эдилар.

Уз машинадан кўнглим тўқ эди, аммо ремонт қилаётган кишидек ўзимни четга тортиб туравердим. Хадича навбатчиликка ўтгунча вақтни чўзиб туриш керак эди. Ҳеч ким мен билан гаплашмас, ҳеч ким кечаги ҳодисани эслатмас эди. Одамлар буни хаёлига ҳам келтирмасди: ҳамма техник кўрикдан тезроқ ўтиб, йўлга тушишга ва бекор кетган вақтнинг ҳиссасини чиқаришга ошиқарди. Аммо бари бир кўнглимдаги доғ ёддан кўтарилмасди.

Техника кўригидан тушдан кейин ўтдим. Инспекторлар ҳам кетишди. Ҳаммаёқ бўшаб, ҳувиллаб қолган эди. Ҳовлининг ичкарасида очиқ ҳавода прицеплар турарди. Улардан баъзан текис йўлларда, ички қатновда фойдаланилар эди. Мен прицепларга қандай бориш қулайроқ эканини кўздан кечириб, улардан бирини — энг четкисини мўлжаллаб қўйдим. У оддийгина тўрт гилдиракли аравага ўхшарди. Унинг ҳамма ҳикмати мана шу. Аммо шуни деб қанчалик ҳаяжонга тушдим... Уша пайт мени нима кутаётганини битмас эдим. Шунинг учун ҳам яхшигина овқатланиб, бирор соат бўлса ҳам мизғиб олиш мақсадида хотиржамгина ётоқхонага кетдим. Йўл жуда хавфли эди. Бари бир ухлай олмадим. Вақтни илондек тўлганиб ўтказдим. Қош қорая бошлагач, автобазага бордим.

Хадича бўлса аллақачон келиб турган экан. Ҳамма нарса тахт эди. Мен уни беҳуда ташвишлантирмаслик учун ортиқча такаллуф қилиб ўтирмасдан йўлланмани олдим-да, гаражга шошилдим. Югуриб кетяпману хаёлимдан: «Тамом! Энди буёғини бир кўрсатиб қўяй сизларга!» — деган фикрни ўтказдим. Машинани бурдим ва тислаб бориб прицепга тўғриладим, сўнгра моторни секин юргизиб қўйдим-да, теварак-атрофни кўздан кечириш учун кабинадан чиқдим. Бирон кимса кўринмайди. Фақат ремонт устахонасидаги дастгоҳларнинг тақир-туқури-ю, кўл тўлқинларининг қиргоққа урилишидан кўтарилган шалоп-шулуп овозлари эшитилиб турарди. Осмон сукунат ичида тургандек туюлса ҳам биронта юлдуз кўринмасди. Ёнимда мотор секин тириллаб турарди, менинг юрагим ҳам гул-гул урарди. Чекмоқчи бўлдим, лекин папиросни шу заҳотиёқ четга отиб ташладим, кейин...

Дарвоза олдида мени қоровул тўхтатди:

— Тўхта, қаёққа! — деди у.

— Юк ортишга, оқсоқол, — дедим мен ўзимни бепарво кўрсатишга уриниб. — Мана чиқишга пропусса.

Чол қоғозга синчиклаб тикилди-ю, аммо фонус ёру-
ғида ҳеч нарса ўқиёлмади.

— Вақтимни олма, оқсоқол! — дедим сабрим чида-
май. — Иш қолиб кетяпти!

Юк ортиш тинчгина ўтди. Яхшигина юк ҳам олин-
ди: кузовга ҳам икки, прицепага ҳам икки бўлак юк
олиб йўлга чиқдим ва фақат шундан кейингина кўн-
глим жойига тушиб, чека бошладим. Сўнгра машинага
қулайроқ ўтириб олдим-да, чироқни ёқиб, тўла газ бер-
дим. Машина чироғидан таралаётган ёғду атрофни қоп-
лаб олган қоронғилик чокини сўкиб борарди. Йўл
бўм-бўш эди. Машинани энг юқори тезликка қўйиб
ҳайдашим мумкин эди. Орқада шарақлаб келаётган
прицеп енгилгина ва бир текисда елиб бораётган ма-
шинага деярли халал бермасди. Тўғри, бурилишларга
келганда машина йўл чеккасига сурилиб кетарди ва
рулни бошқариш ҳам анча қийинлашар эди. Аммо бу
одатланмаганликдан, кейинчалик кўникиб кетарман,
деб ўйлардим. «Дўланни забт этаман, Синьцзянга ҳам
бораман!» — деб қичқирдим ўзимга-ўзим ва от устида
энкайиб чопиб бораётгандек руль чамбарагига ёпишиб
олдим. Йўл равон келган ерлардан иложи борича тез-
роқ ҳайдаб ўтиш ва тун ярмида Дўланга ҳужум бош-
лаш ниятида эдим.

Баъзи вақтларда тезликни мўлжалимдагидан ҳам
ошириб ҳайдардим. Аммо тоғ бошлангандан кейин се-
кинроқ ва эҳтиёткорлик билан юришга тўғри келди. Бу
моторнинг қуввати етмаслигидан эмас, албатта. Тепа-
ликка чиқишга қараганда, пастликка тушиш анча қи-
йин эди. Прицеп нишабликдан ўқдай ғизиллаб келиб,
машинага зарб билан урилар ва унинг тинчгина туши-
шига халақит берар эди. Ҳар қадамда тормоз бериб, тез-
ликни камайтириш ва рулни зийраклик билан бошқа-
риб туришга тўғри келарди. Бошда ўзимни дадил тут-
дим, унча-мунча нарсага эътибор бермасликка ҳаракат
қилдим, лекин борган сари хавотирланиб, асабларим
бузила бошлади. Ҳали йўлда яна қанчадан-қанча тепа-
лик ва нишабликлар учрайди. Буларни санаб чиқиш
ҳеч кимнинг хаёлига келганмикин! Шундай бўлса-да,
руҳимни туширмадим. Бу ерда ҳолдан тойишдан бошқа
ҳеч нарса кўнглимга таҳдид солмасди. «Ҳечқиси йўқ, —
деб овулардим ўзимни-ўзим. — Довонга чиқиш олдидан
нафасимни ростлаб оламан. Довондан албатта ошиб
ўтаман!» Бироқ мен нега ўша кузда машинани шатак-

ка олганимдагига қараганда ҳозир кўпроқ қийналяпман, деб ўйлаб ўтирмадим.

Дўлан тобора яқинлашиб келмоқда. Чироқ нурлари қоп-қора тун қуйнига чўккан улкан даранинг қояларини сийпалаб ўта бошлади. Қорли қалпоқларини бостириб кийиб олган бу қоялар йўл устида осилиб турарди. Чироқ нурларида паға-паға қор парчалари ялтираб кўрина бошлади. «Юқоридан шамол учириб тушаётган бўлса керак», дедим ўзимча. Аммо қор парчалари кабина деразаларига ёпишиб, эриб, пастга сирқиб тушарди. Демак, қор ёғяпти. У сийрак ёғаётган бўлса ҳам нам қор эди. «Бунисига бало бормиди!..» — дедим гижиниб. Ойна тозалайдиган чўткаларни ишга солдим.

Довоннинг дастлабки баландликлари бошланди. Мотор одатдагидек ўзининг мунгли қўшиғини куйлай бошлади. Унинг зўриқиб бир оҳангда гувиллаши қоронгида ўрмалаб бораётган қўнғиз боласини эслатарди. Ниҳоят маррага етиб келдим. Энди олдинда пастга қараб қиялаб кетган олис йўл. Мотор овози пасайиб, машина қуйига қараб туша бошлади. Мана энди у ёнбу ёнга қараб тебраниб бормоқда. Мен прицепнинг орқада лапанглаб, йўл-йўлакай машинага шарақлаб келиб урилаётганини сезиб, ҳалқаларнинг туташган еридан гижирлаб чиқаётган металл овозларини эшитиб турардим. Бу гижирлаш овози гашимни келтириб, белимни, билакларимни сирқиратиб огритаётгандек бўларди. Ғилдираклар тормозга итоат қилмай, нам қор тўшамида сирғалиб боради, машина сирғалиб бир силкиниб кетган эди, рули қўлимдан чиқиб кетди-да, шақир-шуқур қилиб, йўл бўйлаб, қиялаб пастга томон физиллаганча тушиб кета бошлади. Шунда мен дарҳол рулни буриб, машинани тўхтатдим. Буёғига юриш амрмаҳол эди, оёқ-қўлимда жон қолмаганди. Машина чироғини ҳам, моторини ҳам ўчирдим. Таёқдек қотиб қолган қўлларим худди ясама қўлдек пастга шалоп этиб тушди. Мен ўриндиқ суянчиғига ўзимни ташлаб, тошдай қотиб ўтирар ва хириллаб нафас олаётганимни ўзим ҳам эшитиб турардим. Шу тахлитда бир неча минут ўтириб, нафасимни ростлаб олдим-да, папирос чека бошладим. Чор атрофим қоп-қоронғи зимистон, даҳшатли сукунат. Фақат кабина тешикчаларидан шамол гувиллаб кириб турарди. Олдинда нималар кутаётганини тасаввур қилишдан юрагим ваҳимага тушарди. Бу ердан юқорига қараб қиялик бўйлаб баланд-паст, қинғир-қийшиқ йўллар давом этар-

ди. Бу — мотор ва қўлларнинг азоби. Бу тоғ ёнбағирлари бўйлаб илон изи йўллар билан юқорига тинимсиз ўрмалаб чиқиш демакдир. Олдинга — юқорига — орқага, яна илгарига — олдинга — орқага, яна ва яна... Аммо ўйлаб ўтиришга вақт йўқ, қор гупиллаб уриб турибди.

Моторни юргиздим. Машина қаттиқ ўкириб, баландлик сари қўзғалди. Тишимни-тишимга қўйиб, тинимсиз равишда илон изи йўлларни аста-секин босиб ўтавердим. Ниҳоят, тепаликка ҳам чиқиб олдим. Энди тик қиямалик, йўл тузатувчилар участкасига бурилиб кетадиган муюлишга қадар бир текис нишаблик, ундан кейин эса довонга сўнгги ҳужум бошланди. Бир амаллаб пастга тушиб олдим ва тўрт километрча чўзилиб ётган тўғри йўлдан машинани елдек учуриб бориб, юқорига кўтарила бошладим. Мана, у олға интилиб тобора юқорилашиб бормоқда... Аммо бояги тезлаб келаётгани кўпга бормади, тезлик борган сари пасая борди. Моторни иккинчи, сўнгра биринчи тезликка қўйиб ҳайдадим. Рулни маҳкам ушлаганча, ўзимни орқага ташладим. Булут парчалари орасидан юлдузлар мўралашиб қарашарди. Машина жойидан қимир этмас ва уёғига тортолмасди. Ғилдираклар бир ерда ғириллаб айланиб, четга суриларди, мен акселераторни жон-жаҳдим билан босдим.

— Қани, яна! Яна озгина! Қимтиб юбор! — деб қичқириб юбордим.

Чўзиб-чўзиб инграётган мотор титраб-қалтираб дириллай бошлади-да, бирданига ўчди-қолди. Машина секингина орқага кета бошлади. Жон ҳолатда тормоз бердим, тўхтамади. Прицепнинг оғирлиги билан борган сари тезроқ сирғалиб, пастга томон ғилдираб тушаверди, ниҳоят, машина қояга урилиб, таққа тўхтади. Ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Кабина эшигини очиб, ташқарига қарадим. Худди ўйлаганимдек! Падарига лаънат! Прицеп йўл ёқасидаги ариқча тушиб кетган эди. Энди уни ҳеч қандай куч билан чиқариб бўлмасди. Ўзимни йўқотиб, довдираганимча, яна моторни юргиздим, зўр бериб машинани олдинга қараб ҳайдай бошладим. Ғилдираклар ўз ўрнидан қўзғалмай ғириллаб айланарди. Машина бор кучи билан илгарига қараб интилди, бутун танаси дириллаб кетди-ю, аммо жойидан силжимади. Мен машинадан сакраб тушдим-да, прицепга томон чопиб бордим.

Унинг гилдираклари ариққа чуқур ботиб кетган эди. Нима қилиш керак? Бошим қотиб қолган эди, газаб билан прицепга отилдим, унинг гилдирагини қўлларим ва бутун гавдам билан итара бошладим. Сўнгра кузовнинг остига кириб бошим сирқираб оғриб кетгунича йиртқич ҳайвон сингари бўкириб, прицепни елкам билан йўлга суриб чиқаришга уриниб кўрдим, аммо қаёқда дейсиз! Ҳолдан тойиб, йўлга ютубан йиқилдим ва қор аралаш лойни қучоқлаб алаямдан йиглаб юбордим. Кейин ўрнимдан турдим-да, ғандираклаганимча машина зинасига келиб ўтирдим.

Йироқдан моторнинг гувиллаган оёғи эшитилди. Икки чироқча баландликдан пастдаги тежис йўлга ёғду сочиб тушаётган эди. Бу шофёрнинг жимлигини ва ярим тунда тақдир уни қаёққа ва нима учун ҳайдаётганини билмасдим, аммо бу чироқлар гўё мени қувлаб етиб, ушлаб оладигандек сесканиб кетдим. Қароқчи сингари прицеп илгагига қараб югурдим, уни машина билан улаб турган металл ўқни сугўриб олиб, четга улоқтирдим ва кабинага ирғиб чиқиб, прицепни ариқда қолдирганимча, машинани юқорига қараб елдек учуриб кетдим.

Қандайдир тушуниб бўлмайдиган даҳшатли қўрқув таъқиб этарди мени. Орқамдан келаётган машина назаримда худди изма-из қувиб етиб келаётгандек туюларди. Машинани шунчалик тез ҳайдардимки, азбаройи йўлни ёд билганимдан бирон ерга уриб ҳам олмадим. Агар кўзларимни боғлаб қўйганларида ҳам худди шундай қилган бўлардим.

Тонготарда довондаги базага етиб келдим. Нима қилаётганимни ўзим ҳам англамай, ақлдан озган кишидек, эшикни мушт билан қоқа бошладим. Эшик ланг очилди, Асалга қарамай, бошдан-оёқ лойга беланганимча уйга кирдим. Энтикканимча аллақандай бир нам нарсанинг устига ўтирдим. Бу курси устига уйиб қўйилган кир уюми экан. Папирос олиш учун қўлимни чўнтагимга тикқан эдим, қўлимга машина калитлари илинди. Мен уни жаҳл устида кучим борича четга улоқтирдим ва бошим «шилқ» этиб тушди, уриб пўла қилиб ташлангандек, тинка-мадорим қуриб, шалпайганимча ўтирардим. Кўзларим полда. Стол ёнида Асал ўз оғирлигини яланг оёқларининг дам унисига, дам бунисига солиб турарди. Унга нима ҳам дея олардим? Асал полда ётган калитларни олиб, стол устига қўйди.

— Ювиниб оласизми? Кечқуруноқ сув иситиб қўйганман,— деди у секингина.

Мен бошимни секин кўтардим. Совқотган Асал нозиккина қўлларини кўксига қўйиб, тунги кўйлақда қаршимда турар эди. Унинг қўрқув босган кўзлари ташвиш ва ачиниш билан менга боқарди.

— Довонда прицепни ағдариб юбордим,— дедим бегона товуш билан.

— Қанақа прицеп?— деб сўради у тушунмасдан.

— Темирдан ясалган, яшил рангли, «02—38» номерли! Қанақа бўлса ҳам бари бир эмасми!— деб қичқирдим жаҳл билан.— Уғирлаб олгандим уни, тушунасанми? Уғирлаб олгандим.

Асал секингина «Вой!» деб юборди-да, каравотга ўтириб қолди.

— Нега?

— Нега бўларди?— унинг ҳадеганда гапга тушунавермагани менинг жигимга тегарди.— Довондан прицеп билан ўтмоқчи эдим! Тушундингми? Уз фикрини амалда исботламоқчи эдим... Мана энди уйим куйди!

Мен юзимни кафтларим орасига олганча ўтирдим. Иккаламиздан ҳам бирмунча вақт садо чиқмади. Асал шартта ирғиб турди-да, кийина бошлади.

— Нега ўтирибсиз энди?— деди у жиддий қиёфада.

— Нима қилишим керак?— деб гўлдирадим мен.

— Автобазага қайтиб боринг!

— Қандай бораман! Прицепсиз-а?

— У ерда ҳаммасини тушунтириб берасиз!

— Эсингни едингми!— Тарс ёрилиб кетгимга сал қолди. Хона бўйлаб уёқдан-буёққа тез-тез юра бошладим.— Қайси юз билан прицепни у ерга судраб бораман? Кечирасизлар мени, хато қилиб қўйдим, дейманми?! Оёқларига бош уриб ялиниб-ёлворгани бораманми? Йўқ, бормайман! Билганларини қилишсин! Ҳаммасига тупурдим!

Менинг бақирӣқ-чақирӣгимдан каравотда ётган ўғилчам уйғониб кетиб, йиғлаб юборди. Асал уни қўлига олган эди, бола баттарроқ қичқира бошлади.

— Қўрқоқсиз,— деди Асал секингина, лекин қатъий қилиб.

— Нима-а!— дея ғазабдан ўзимни тутолмай мушт ўқталганча унга ташландим, қўл кўтаришга кўтардим, аммо уришга журъат этолмадим. Унинг ҳайратданиб боқиб турган шаҳло кўзлари мени танг қолдир-

ди. Мен унинг чақнаб турган кўз қорачиқларида ўзимнинг даҳшатли ва буришиб-тиришиб кетган турқимни кўриб турардим.

Уни қўполлик билан бир четга силтаб юбориб, эшик томон шиддат билан бориб, уни тарақлатиб ёпганимча ташқарига чиқиб кетдим.

Ташқари аллақачон ёришиб қолган эди. Куннинг ёришиб кетгани менга қаттиқ таъсир қилди; кеча бўлиб ўтган ҳамма қилмиш-қидирмишларим менга янада мудҳиш, янада хунук бўлиб кўринар, ўзимни бир умр тузатиб бўлмайдиган хато қилиб қўйгандек ҳис қилардим. Ҳозирча биргина нажот йўли бор бўлиб, бу ҳам бўлса лоақал машинадаги юкни жойига элтиб қўймоқ зарур эди. Уёгига нима қилишни билмайман...

Орқага қайтишда уйга кириб ўтмадим. Асал билан жанжаллашиб қолганимдан эмас. Усиз ҳам мулзам эдим. Ҳеч кимга кўринмасликка ва ҳеч кимни кўрмасликка уринардим. Бошқаларни билмайману бундай ҳолларда ёлғиз бўлишни ва бошимга тушган ташвишни бошқаларга сездирмасликни истардим. Кимга кераги бор бунинг? Агар қўлингдан келса, ҳамма кулфатларинг адо бўлгунча сабр-тоқат қил, чида...

Кечаси йўловчилар тунайдиган уйда тунаб қолдим. Туни билан ухлаёлмай алаҳсираб чиқдим. Тушимда довонда прицеппни қидириб юрган эмишман. Унинг излари бормишу ўзи йўқ эмиш. Ҳар томонга зир югуриб, прицеп қаёққа ғойиб бўлди, ким олиб кетди, деб сўраб-суриштириб юрганмишман. Мен қайтаётганимда у ҳақиқатан ҳам ўша бехосият ерда — турган жойида йўқ эди. Факат излари бор эди, холос. Қайтариб олиб кетишибди. Кейин билсам, прицеппни автобазага Алибек судраб келган экан.

Прицеп орқасидан ўзим ҳам эрталаб автобазага етиб келдим. Шу кунлар ичида қорайиб кетибман, кабина ёнига қадаб қўйилган кузатув ойначасига қараб ўзимни-ўзим танимай қолдим.

Автобазада ҳаёт одатдагича эди. Фақат менгина, гўё бегона кишилардек, машинани дарвоза томон йиманибгина ҳайдаб келиб, секингина ҳовлига кириб бордим ва машинани гараждан нарироқда, бир чеккада тўхтатдим-да, кабинадан чиқмай ўтиравардим. Атрофга кўз югуртириб чиқдим. Одамлар ишларини йиғиштириб қўйишиб, ҳар томондан менга қараб тикилиб туришарди. Эҳ, қани энди лип этиб қайрилсангу бошинг оққан томонга қочиб қолсанг. Бироқ ҳеч ёққа

қочишнинг иложи йўқ эди. Кабинадан чиқишга тўғри келди. Бор жасоратимни тўплаб, ҳовлидан юриб, диспетчерхона томон йўл олдим. Ўзимни хотиржам тутишга, шахдам қадам ташлашга уринардим, аммо аслида эса саф тортиб турган кишилар олдидан ўтаётган гуноҳқор солдатдек юриб борардим. Ҳамманинг мени хўмрайиб кузатиб турганини сезиб турардим. Ҳеч ким мени чақирмади ҳам, мен билан саломлашмади ҳам. Уларнинг ўрнида бўлганимда, эҳтимол мен ҳам шундай қилган бўлардим.

Остонага қоқилиб кетдим. Гўё юрагим ҳам қоқилиб кетгандек бўлди: эҳ, Хадича ҳақида ўйламабману уни шарманда қилдим! Энди нима дейман унга?

Коридорда нафасимни ростлаб, пешонамдаги терни артдим. Бошимни кўтариб, уёқ-буёққа қарасам, рўпарамда деворий газетамиз «Чақмоқ» саҳифасидаги плакат менга тикилиб турарди. «Уят сенга!» деб йирик ҳарфлар билан ёзиб қўйилган сўзлар остида тоғ орасида қолдириб кетилган прицеп тасвирланган эди...

Мен тескари ўгирилдим. Юзларим шапалоқ егандек ловиллаб ёнарди. Диспетчерхонага кирдим. Хадича телефонда ниманидир гаплашаётган эди. Мени кўриб гапидан тўхтаб, трубкани жойига осиб қўйди.

— Ма!— деб бадбахт йўлланмани столга отдим.

Хадича ачинган қиёфада менга қаради. Фақат шаллақилик қилиб, йиғлаб юбормаса бўлгани деб ўйладим. «Ҳозир эмас, кейин, бўлак бирор ерда!»— деб ёлвордим ичимда. У ҳам мени тушунди, ҳеч нарса демади.

— Шовқин кўтаришдими?— деб сўрадим секин.

Хадича бош ирғаб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ!— дедим ғижиниб, унинг руҳини кўтариш учун.

— Сени катта йўлдан олишди,— деди у.

— Олишди? Бутунлайми?— дедим кулимсираган бўлиб.

— Бутунлай олишмоқчи эдилар — ремонтга... Аммо йигитларимиз сенинг ёнингни олишди. Ҳозирча ички рейсларга ўтказишди. Бошлиққа учра, сени чақиртиришган эди.

— Бормайман! Менсиз ўзлари ҳал қилишаверсин. Пушаймон қилмайман...

Мен хонадан чиқдим. Бошимни қуйи солганимча, коридордан аранг чиқиб кетдим. Кимдир менга пешвоз келарди. Мен унга йўл бериб, ўзимни четга олдим.

Бу Алибек эди. У мойга беланган қўлларини ҳам артмай гараждан келаётган экан. Мен унинг ёнбошидан ўтиб кетмоқчи эдим, аммо Алибек йўлимни тўсди.

— Йўқ, шошма!— деб мени бурчакка қисди. Кўзларимга тикилиб, ғазаб билан шивирлади:— Хўш, ишлар қалай, азамат? Исботладингми? Итфёьллигингни кўрсатдинг!

— Ишимиз жўнашиб кетсин девдим-да,— деб пўн-гилладим мен.

— Ёлғон!

— Нима ёлғон?

— Ёлғиз ўзинг шуҳрат қозонмоқчи бўлдинг! Ўзинг учун тиришдинг! Бироқ муҳим ишни барбод қилдинг. Мана энди, шулардан кейин ҳам прицеп билан юриш мумкинлигини исботлаб кўр-чи! Аҳмоқ! Шуҳратпараст!

Эҳтимол, бу сўзлар менинг ўрнимда бошқа одам бўлганида ақлини йиғиб олишга мажбур этармиди, аммо менга энди бари бир эди: ўз фикримни ҳали ҳам исботлаб, мақсадга эришишим мумкинми, йўқми, бунга бефарқ қарардим. Агар мен шу пайтгача ўзимча ич-этимни еб юрган бўлсам, энди шу дақиқадан бошлаб кишиларнинг аччиқ тазйиқларини ва менга нафрат билан қарашларини бутун вужудим билан ҳис қила бошладим. Мен гўё уларнинг кўзига ўзимнинг шон-шуҳратимни орттиришга уринувчи шуҳратпараст бир кимса бўлиб кўринаётган эдим. Ҳақиқатда эса бу мутлақо шундай эмасди. Аммо факт фактлигича қолади.

— Четроқ тур!— деб нарига итардим Алибекни.— Сенсиз ҳам юрагим сиқилиб турибди!

Эшикка чиқдим. Совуқ, изғирин шамол ҳовли саҳнидаги қорни учуриб ўйнади. Одамлар мен томонга кўз қирини ташлашиб, ёнимдан жимгина ўтиб кетишарди. Нима қилиш керак? Маҳкам тугилган муштаримни чўнтагимга тикиб, дарвоза томон юрдим. Музлаб қолган кўлмакчалар оёқ остида ойна сингари чирсиллаб синарди. Оёгимга тавот мойидан бўшаган банкача тўғри келиб қолди. Жоним борича уни дарвозадан кўча томон тепиб юбордим-да, ўзим ҳам ортидан боравердим.

Кун бўйи шаҳарча кўчалари бўйлаб дайдиб юрдим, кимсасиз ҳувиллаб ётган пристанда тентирадим. Иссиқкўлда пўртана қутуриб, қирғоққа боғлаб қўйилган баржалар сув бетида чайқалиб-қалқиб ётарди.

Бир маҳал қарасам, сув транспорти бошқармаси-

нинг чойхонасига келиб қолибман. Ёлғиз ўзим дераза ёнига бориб ўтирдим. Олдимда — стол устида оғзи очилган бир шиша ароқ билан тарелкада қандайдир газак турарди. Биринчи стаканни ичишим биланоқ кайфим тарақ бўлиб, оёғим остига анқов кишилардек термилиб ўтирдим. Менинг кўнглим ҳам зангори тутунга чўмиб, маст-аластларнинг палапартиш гапларига тўлган шу чойхона сингари хира ва ғаш эди.

— Нега ғамгин кўринасан, йигит? — бехосдан бошим узра кимнингдир ёқимли ва хиёл истеҳзоли овози эшитилди. Бошимни аранг кўтардим. Ёнимда Хадича турарди.

— Ҳа, бир ўзинг ича олмаяпсанми? — деб илжайиб ёнимга ўтирди у. — Қани, бирга ичайлик бўлмаса! Хадича стаканларга ароқ қуйиб, битгасини менга суриб қўйди.

— Ол! — деди у, гўё биз бу ерга анчайин ўтириш ва ичиш учун келгандек, ғурур билан ҳаёсизларча кўз қисиб.

— Сен нимага суюнжасан ўзи? — деб сўрадим норози оҳангда.

— Нима, йиғлайми бўлмаса? Сен турганда менга бошқа нарсанинг кераги йўқ, Илёс! Мен сени сабрли, чидамли деб ўйлаган эдим. Кел, нима бўлса бўлар! — деб секингина кулиб қўйди у ва ёнимга яқинроқ сурилди, қоп-қора нозли кўзларини сузиб, қўлидаги стаканни чўқиштирди.

Биз ичдик. Мен папирос тутатдим. Кўнглим бир оз ёришгандек бўлди: кунни бўйи биринчи марта жилмайишим эди.

— Қойилман сенга, Хадича! — дедим ва унинг қўлини қисдим.

Дарвоқе, Хадича ўша кеча жуда очилиб кетган эди.

Кейин кўчага чиқдик. Қош қорайиб қолган эди. Кўл тарафдан эсаётган шўх шамол дарахтларни ва чироқларни тебратиб ўйнарди. Оёқ остимиздаги ер ҳам унга таассуф қилгандек чайқаларди. Хадича қўлтигимдан тутиб, мени етаклаб борарди, у меҳрибонлик билан ёқамни кўтариб қўйди.

— Мен сенинг олдингда айблیمان, Хадича! — дедим ўз гуноҳим ва миннатдорчилигимни яшира олмай. — Аммо шуни билиб қўй, мен сени ҳеч кимга хафа қилдириб қўймайман... Ҳаммасига ўзим жавоб берман...

— Буларни унутиб юборасан, жонгинам!— деди у.— Узинг ҳам тиниб-тинчимагансан-да... Доим қаёқ-қадир елиб югурганинг югурган. Мен бўлсам сенга ачинаман. Узим ҳам илгари шунақа эдим. Ҳаётдан илгарилаб кета олмайсан, ундан насиб қилганини ол... Тақдир билан ўйнашиб нима қиласан...

— Бу ҳар кимнинг тушунчасига боғлиқ!— дея эътироз билдирдим, сўнгра ўйлаб кўриб:— Эҳтимол сен ҳақдирсан...— деб қўйдим.

Биз Хадича яшайдиган уйнинг шамолга тескари томонида тўхтадик.

— Мана, уйга ҳам етиб келдим!— деди у.

Мен кетмоқчи бўлардим, бироқ у ердан сира жи-лолмасдим. Энди иккимиз ўртамизда бир-биримизни боғлаб турувчи қандайдир бир нарса бор эди. Хадича-нинг самимийлиги, менга нисбатан ҳамдардлиги ва унинг олдида ўзимни қарздор кишидек сезаётганли-гим дарҳол кетишимга йўл бермаётган эди. Бунинг ус-тига, ҳозир ёлғиз қолиб, ётоқхонага боришдан ҳам чў-чиётган эдим. Ҳақиқатан у ҳозир жуда очилиб кетган бўлса ҳам баъзида шундай заҳар бўлиб қоладики, ун-дан ўзингни беихтиёр четга тортишга ҳаракат қиласан.

— Нега ўйланиб қолдинг, жонгинам?— деб сўради Хадича.— Чарчадингми, йўлинг олислик қиялтими?

— Ҳечқиси йўқ, бир амаллаб етиб оламан. Хайр.

У қўлимни ушлаб кўриб:

— Вуй-й, музлаб қолибсан-у! Тўхта, иситиб қўяй!— деди-да, қўлимни пальтоси остига яшириб, қаттиқ кўк-сига босди. Мен қўлимни тортиб олишга, қизнинг бу қайноқ меҳр-муҳаббатига қаршилиқ кўрсатишга журъат эта олмадим. Қўлим остида унинг юраги гўё кўпдан орзиқиб кутиб юрган ўз улушини талаб қила-ётгандек дукиллаб урарди. Ҳа, дарвоқе, мен маст эдим, аммо ҳеч нарсани тушунмайдиган, сезмайдиган дара-жада учиб қолган эмасдим, албатта. Мен секингина қўлимни тортиб олдим.

— Кетдингми?— деб сўради Хадича.

— Ҳа.

— Хўп, хайр!— деб Хадича хўрсинди-да, қайри-либ, эшик томон тез юриб кетди. Қоронғида эшикнинг «тақ» этиб ёпилгани эшитилди. Мен ҳам йўлга тушди-му, бироқ бир неча қадам юрганымдан сўнг тўхтадим. Бир маҳал қарасам, яна ўша эшикчанинг олдига ке-либ қолибман, бунинг қандай бўлганини ўзим ҳам билмайман. Эшикни итардим. Хадича мени шу ерда

кутиб турган экан. У бўйнимга ташлагди, лабларимдан ўпиб, маҳкам қучоқлаб олди.

— Охири қайтдинг-а!— деб пичирлади у, сўнгра қўлимдан ушлаб, уйига етаклади.

Ярим тунда уйғондим, анча вақтгача қаерда эканлигимни билолмай ётдим. Бошим қаттиқ оғрирди. Биз бир каравотда ёнма-ён ётардик. Бадани илиққина, ярим яланғоч Хадича пинжимга кириб олганди. У елкам узра бир маромда тинчгина нафас оларди. Мен ўрнимдан туриб, дарҳол бу ердан кетмоқчи бўлдим. Сал қимирлаб қўйдим. Хадича кўзлари юмуқлигича мени қучоқлаб олди. У силлиқ, юм-юмалоқ тиззасини кафтимга қўйди.

— Кетма!— деб шивирлади қулогимга. Сўнгра бошини кўтариб, қоронғида кўзларимга тикилди-да, энтикиб-энтикиб пичирлай бошлади:— Энди сенсиз яшай олмайман! Сен меникисан! Ҳар вақт ҳам меники эдинг! Бошқа ҳеч нарсани билмайман, билишни ҳам истамайман! Мени севсанг бўлгани, Илёс! Сендан бошқа нарса талаб қилмайман... Аммо сендан воз кеча олмайман, тушуняпсанми, ўз орзуларимдан воз кеча олмайман!..— деб йиғлаб юборди. Унинг кўз ёшлари юзимга юмалаб туша бошлади.

Мен қолдим. Тонгга яқин уйқуга кетдик. Қарасак роса ухлабмиз. Ташқарида кун ёришиб кетган эди. Тез кийиндим, ёқимсиз, ташвишли бир ҳис юрагимни сиқиб нохуш қиларди. Йўл-йўлакай калта пўстинимни кийиб, шошилиб ҳовлига чиқдим, пўстинимнинг тугмаларини қадарканман, ўзимни «лип» этиб кўча эшикка урдим. Теварак-атрофга назар ташладим, деворнинг муюлишдан малларанг тулки тумоқ кийган одам тўппа-тўғри мен томонга келаверди. Эҳ, уни кўргани кўзим, отгани ўқим йўқ-да! Жонтой ишга кетаётган эди, у бу ерга яқин жойда яшарди. Икковимиз ҳам бир лаҳза серрайиб қолдик. Мен ўзимни кўрмаганликка солдим. Шартта бурилдим-да, автобазага қараб кетавердим. Жонтой орқамдан маънодор йўталиб қўйди. У орқамдан қорни ғарч-ғурч босиб келмоқда эди. Унинг бу шиддатли ғарч-ғурч одимлашида қанчалик заҳархандалик, бировнинг бахтсизлигидан севиниш борлиги равшан англашилиб турарди. Биз то автобазага қадар шу тахлитда олдинма-кейин юриб келдик.

Мен автобазага кираверишдаги йўлакка келганда қадамимни тезлаштирдим ва гаражга бурилмай, тўғ-

ри идорага қараб кетдим. Коридорнинг бирор ерида тўхтаб, сал нафасимни ростлаб олишим керак эди.

Бош инженернинг кабинетидан одамларнинг гангир-гунгур овозлари хиёл эшитилиб турарди. Бу ерда одатдагидек эрталабки қисқа йиғин ўтмоқда эди. Агар прицеп воқеаси одамлар хаёлидан кўтарилиб кетган бўлса эди, ҳозир бу ерга жон деб кирган бўлардим. Қани энди мен ҳам кириб дераза тоқчасигами, бошқа ергами чиқиб олиб, оёқларимни чалиштирганча папиросимни чекиб, ҳузур қилиб ўтирсам, ёнимда ўтирган жамкасабаларим билан уёқ-буёқдан гаплашсам, эрталабки нарядни эшитсам, шофёрларнинг иш соҳасидаги бирор арзимаган нарса юзасидан беғараз сўкишларини ва тортишувларини тинглаб ўтирсам... Шу пайтгача булар инсон учун шунчалик зарур, шунчалик азиз эканини ҳеч тасаввур этмаган эканман. Гарчи шундай бўлса-да, шофёрларнинг кўзларига кўринишга журъат эта олмасдим. Қўрққанлигимдан эмас, йўқ, қўрқоқлик қилганим йўқ. Мени кўпроқ ўша муваффақиятсизликдан ғазабланиш, умидсизликка тушиш ва улар олдида беҳаёларча кўрсатган ботирлигим, ожиз қайсарлигим ташвишлантираётган, яна буларнинг устига-устак, Хадича билан тасодифан тунаб қолганим мени изтиробга солаётган эди. Одамлар ҳам менинг қилмишимни ҳали-бери унутмайдиганга ўхшайди. Ичкарида худди менинг ҳақимда сўз борарди. Аввал ичкаридан эшитилиб турган гапларга эътибор бермадим. Аммо бирдан кимнингдир ғазаб билан бақириб гапираётган товуши эшитила бошлади:

— Бу қандай бемазагарчилик! Уни судга бериш керак, сизлар бўлсангиз уни хаспўшлаб ўтирибсизлар! Тагин баъзилар уялмай-нетмай, тўғри ўйлабди, деб уни ҳимоя қилишяпти! Ахир, прицепни довоonga ташлаб келибди-ку!..

Уни бошқа овоз бўлди:

— Тўғри! Бунақаларнинг кўпини кўрганмиз. Ақл ўргатишга жуда уста. Шухрат орттирмоқчи бўлибди, кўнгли мукофот истаб қолибди. Қаранг, автобазага яхшилик қилмоқчи эмиш! Бироқ ҳаммаси чаппасидан кетди!

Одамлар тортиша бошлади. Ғовур-ғувур зўрайиб, ҳеч нарсани англаб бўлмай қолди. Мен нари кетдим, тирқишдан гап пойлашни ўзимга эп кўрмадим. Йўлланма олиш учун диспетчерхонага қараб йўналдим.

— Мен қаёққа бораман?— деб сўрадим ўша куни навбатчилик қилаётган қиздан.

Ҳозирча мени аввалги жойимда қолдиришибди. Афтидан, ҳали менинг масалам узил-кесил ҳал этилмаган кўринади.

Коридор бўйлаб орқага қайтдим. Шофёрларнинг хонадан гур этиб ташқарига чиқаётганларини эшитиб, қадамимни тезлатдим. Улар ҳамон вағир-вуғур гаплашишарди. Алибек йўл-йўлакай кимгадир қизишиб уқтирарди.

— Прицепга тормозларни ўзимизда ўрнатамиз. Компрессордан шлангни суғуриб ташлаб, ўрнига колдкани жойлаштириш унча қийин иш эмас-ку! Анови Илёмни? Илём. тўхта!— деб чақирди у мени.

Мен тўхтамай, гаражга қараб кетавердим. Алибек менга етиб олди-да, елкамдан ушлаб тортиди.

— Уҳ, сени қара-я! Тушуняпсанми, ахир ишонтирдим-да! Тайёргарлик қилавер, Илём! Шерик бўлиб борасанми? Синаб кўрамиз! Прицеп билан!

Менинг дилим ранжиди: мени ёмонотлиликдан қутқармоқчи бўлибди, омадсиз ўртоғини шатакка олар эмиш! Шерик эмиш! Мен унинг қўлини елкамдан силтаб ташладим:

— Прицепингдан ўргилдим!

— Намунча зарда қиласан! Ўзингдан кўр! Мен сенга шунчаки гапираётганим йўқ— биз унча-мунча нарсаларни ўйлаб қўйдик, одамлар билганларини айтишди, қолаверса, доводда ташлаб келган прицепингни ўзим тортиб келганман... Бирон иш чиқиб қолса керак..

— Қилсанг, ўзинг қилавер, мени ўз ҳолимга қўй, бор.

— Қўйсанг-чи, шунча жиннилик қилганинг етар. Ишни ярим йўлда ташлаб кетиш яхши эмас! Ҳа, ростданам, унутаёзибман. Володка Ширяев сенга ҳеч нарса демадимми?

— Йўқ, уни кўрганим йўқ. Нима эди?

— Ия, бу қанақаси бўлди! Қаёқларда юрибсан ўзинг? Асал йўлга чиқиб, ким кўрингандан сени сўрайди, хавотир олиб ўтирибди! Сен бўлсанг!..

Турган еримда оёқларим чалишиб кетди, юрак уришим худди тўхтаб қолаётгандек ўзимни шу қадар оғир сездимки, ҳатто ўлимимга ҳам минг марта рози бўлдим. Алибек бўлса енгимдан тортиб, ҳамон прицеплар учун ясаладиган қандайдир мосламалар ва яна алла-

нималар ҳақида тушунтирарди. Жонтой бир чеккада қулоқ солиб турарди.

— Ўз ҳолимга қўйсанг-чи!— деб қўлимни тортиб олдим.— Мендан нима керак сенларга? Судга бўлса судга беринглар! Шу ёғи ҳам етар! Ҳеч қандай прицепнинг кераги йўқ менга! Ҳеч кимга шерик ҳам бўлмайман! Тушундингми?

Алибекнинг қовоғи осилди, пешонаси тиришди:

— Ўзинг бошлаб, ўзинг ўт қалаб, энди биринчи бўлиб думингни хода қилиб қочмоқчимисан? Шунанамми?

— Қандай тушунсанг, шундай тушунавер!— дедимда, шартта бурилиб, гараж томон кетдим.

Машина олдига келдим, қўлларим қалтирарди, нима қилишни билмасдим. Нима учундир машина остидаги чуқурга сакраб тушдим-да, сал ўзимни босиб олиш учун териб қўйилган ғиштларга ёнбошладим.

— Менга қара, Илёс!— тепамдан шивирлаган овоз эшитилди.

Бошимни кўтариб қарадим: буниси яна ким бўлди! Тумоқ кийиб олган Жонтой менга айёрона тикилганча чуқур тепасида худди қўзиқориндек чўнқайиб ўтирарди.

— Уни жуда бопладинг-да, Илёс!— деди у.

— Кимни?

— Алибекни-да, активистни! Нақ нишонга урдинг! Дарров нафаси ўчди-қолди, бўлмаса бу новатор қулоқни батангга келтирарди.

— Хўш, сенинг қанчалик ишинг бор?

— Нима ишим борлигини ўзинг ҳам тушуниб турган бўлсанг керак. Биз шофёрларга прицеппнинг кераги йўқ. Унинг оқибати қандай бўлишини биламиз: бирортаси ишлаб чиқариш нормасини оширади, йўлни қисқартади, кейин ҳаммаларинг ўша илғор даражасига кўтарилинглар дейилади-ю, бироқ юк ташиш учун тўланадиган ҳақни кесиб қоладилар. Хўш, ким ўз чўнтагига зарар келтиришни истайди? Бир кунлик шуҳрат, обрў кимга керак? Биз сендан хафа бўлаётганимиз йўқ. Ҳа, кўнглинг тўқ бўлсин...

— Биз деганинг кимлар?— деб сўрадим ундан бамайлихотир бўлишга интилиб. Аммо бирдан босиб келган ғазабдан юрагим сиқилиб кетди: — Машинани шатка олиб кетаётганимда нега нафасингни чиқармай ўтиб кетганингни энди англадим! Олисни кўзлабсану, аммо тумшугинг остидан нарини кўролмабсан, сенинг-

ча, бошқалар ҳеч нарсани тушунмайди. Ҳазинча мени аҳмоқ деб ўйлаётсан шекилли! Биз деганинг сенми? — деб сўрадим яна.

— Фақат менгина эмас, — деди Жонтой кўзларини пирпиратиб.

— Ёлгон, мағзай, бит! Сени деб қасддан прицеп билан юрганим бўлсин! Танимда жоним бор экан, айтганимни қиламан. Сен билан ана ўшанда гаплашман. Қани, туёгингни шиқиллатиб қол-чи!

— Ҳай-ҳай, ҳаддингдан ошма! — деб ўдагайлади Жонтой. — Сенинг ҳам қанақалигингни яхши биламиз... Бироқ ўйлаб кўр... Ановига келсак, давринг келганда юриб қол...

— Ҳе сени!.. — деб жаҳл устида қичқириб юбордим-да, жони қаҳрим билан жағига туширдим.

У хандақ чеккасига қандай ўтирган бўлса, шундайча орқасига ағанаб тушди. Тумоғи ҳам учиб кетди. Мен хандақдан мушукдек сакраб чиқдим унга ташландим. Аммо Жонтой ўрнидан туриб олгани, у ўзини чеккага олиб қочиб, бутун ҳовлини бошига кўтариб додлай бошлади:

— Безори! Каззоб! Мушт билан қўрқита олмайсан мени! Сенинг ҳам адабингни бериб қўядиган куч топилар! Ҳаддингдан ошма, зараркунанда!..

Ҳар томондан одамлар югуриб кела бошладилар. Алибек ҳам чоғиб келди.

— Нима гап? Нега урдинг уни?

— Ҳақиқат учун! — дея баттароқ бақира бошлади Жонтой. — Ҳақ гапни юзига айтганим учун! Прицепни ўғирлаган ҳам ўзи, доводда ағдариб ташлаб кетиб, ишни барбод қилган ҳам ўзи, яна бошқалар виждонан унинг хатосини тузатмоқчи бўлишса, у тумшукқа солади! Энди бу ишдан манфаатдор эмас, чунки обрў ва шон-шухратни қўлдан бой бериб қўйди!..

Алибек мен томон юрди. Рангида қони йўқ, оппоқ оқариб кетган, ғазабдан тутилиб-тутилиб гапирарди.

— Аблах! — деб кўкрагимдан итариб юборди у. — Алам қилганидан довод учун қасд оляпсанми? Ўйлама, сенсиз, қаҳрамонларсиз ҳам ишлай оламиз!..

Мен индамай туравердим. Бирон нарсани тушунтириб берадиган ҳолим йўқ эди ҳозир. Жонтойнинг ҳаддан ташқари сурбетларча айтган ёлгон-яшиқ сўзларидан шунчалик изтиробга тушган эдимки, ҳатто бирон оғиз сўз айтолмай қолдим. Ўртоқларим менга

ўқрайиб туришарди. Жонтой бўлса лабидаги қонни тумоғи билан артиб, ҳамон ўкирарди.

Мен машинага сакраб чиқдим-да, автобазадан ташқарига ҳайдаб кетдим.

Йўлда ичиб олдим. Таъбим жуда хира эди. Ўзимга нисбатан бўлган қаҳру ғазабни бартараф эта олмас ва сўнгги кунларда бўлиб ўтган ҳамма қилмишларимни унута олмас эдим. Асални эсласам, виждон азобида яна қийналардим.

Дастлабки йўл бўйидаги магазинчалардан бирига кириб чиқдим, фойдаси бўлмади, сўнгра йўл-йўлакай яна бир тўхтаб, тўла стаканни паққос урдим. Шундан кейингина сал енгиллашдим. Кўприклар, йўл бўйидаги белгилар ва қаршидан келаётган машиналаргина кўз ўнгимдан лип-лип ўтиб борарди. Кўнглим анча ёришгандек бўлди. «Эҳ!— дея ўйларлим ўзимча.— Бўлганича бўлар. Сенга нима етишмайди, машинангни ҳайдаб юрибсан бўлди-да, Хадичанинг бу ишларга нима дахли бор, сенга у нима ёмонлик қилди, бошқалардан унинг қаери кам? Ёшгина, чиройли, дилбар аёл бўлса. Сени жон-дилидан яхши кўради. Сен учун ҳар нарсага тайёр, сен бўлсанг, у ҳақида бўлмағур турли хаёлларга бориб юрибсан. Ахир у билан ўтказган тунинг ёмон бўлдими. Яхшиликни билмаган аҳмоқ!»

Кечқурун уйга қайтиб келдим. Калта пўстинимни бир кифтимга кийиб олганимча, эшик олдида гандираклар турибман: мен баъзан рулни бошқариш осон бўлсин учун ўнг енгимни ечиб олардим. Бу болалигимдан одат бўлиб қолган, болалар билан тош отиб, кимўзар ўйнаганимизда ҳам шундай қилардим...

Асал кўзи тушиши билан менга отилди. Аммо қай ахволдалигимни кўриб, қўрқиб, ҳайрон бўлиб туриб қолди.

— Сизга нима бўлди, Илёс? — Сўнгра гап нимада эканлигини англади шекилли: — Вой, нега турибсиз? Чарчадингизми, совқотдингизми? Қани ечининг! — деди.

Асал ёрдамлашмоқчи бўлиб қўлини чўзди, бироқ чурқ этмасдан унинг қўлини ўзимдан нарига суриб қўйдим. Номус қилаётганимни қўполлик билан бекитишга тўғри келди. Қоқиниб-сурилиб борарканман, ниманидир тарақлатиб тепиб юбордим-да, ўзимни гурс этиб стулга ташладим.

— Бирор нарса бўлдими, Илёс? — деди Асал менга

яқинлашиб келаркан, маст-аласт кўзларимга ташвиш билан тикилиб.

— Нима, сен ҳали билмайсанми? — деб бошимни қуйи солдим; яхшиси, унинг юзига қарамайин. Мен, Асал ҳозир ўпкалаб, тақдирдан нолий бошлайди, деб кутиб турардим. Ўзимни оқламай, ҳар қанча койиса ҳам тинглашга тайёр эдим. Аммо у гуё уйда йўқдек чурқ этмасди. Мен секингина кўз қиримни ташладим. Асал орқасини ўгирганча дераза ёнида турарди. Гарчанд унинг юзини кўрмаётган бўлсам ҳам изтироб чекаётганини ва кўзларида ёш милтиллаб турганини сездим. Унга жуда раҳмим келиб кетди, юрагим эзила бошлади.

— Биласанми, Асал, мен сенга бир нарсани айтмоқчи эдим, — деб гап бошладим журъатсизлик билан. — Шунини айтмоқчиманки! — нафасим бўғзимга тиқилиб ортиқ сўзлай олмадим. Қилган гуноҳимга иқрор бўлишга юрагим дов бермади. Йўқ, у мендан буни ҳеч қачон кутмаган, айта олмайман. Унга раҳмим келганди, аммо бекор қилган эканман. Уша дақиқада ўзимни-ўзим енга олмадим. — Биз, эҳтимол, бу яқин-орада сизларникига, овулга бора олмасак керак, — деб гапни бошқа ёққа бурдим. — Кейинчалик вақт-соати билан борармиз... Ҳозир бундан кўра зарурроқ ишлар бор...

— Хўп, майли! Кейинроқ борармиз, шошадиган жойи йўқ! — деди Асал ва кўз ёшларини артиб, олдимга келди. — Ҳозир бу ҳақда ўйламай қўя қолинг, Илёс. Ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Яхшиси, ўзингизни ўйланг. Жуда ўзгариб қолдингиз. Сизни ҳеч тушуна олмай қолдим, Илёс...

— Хўп, бўпти! — деб унинг гапини бўлдим, юраксизлик қилиб қўйганимдан жаҳлим чиқиб. — Чарчаганман, уйқум келяпти.

Мен ёлгон-яшиқ сўзларни янада кўпроқ гапириб қўймаслик, орадаги соф севги кўзгусига доғ тушириб қўймаслик учун тезроқ ётиб ухлашим керак эди. Асал ҳам уни-муни сўраб бошимни қотириб ўтирмасди. Мен воқеани бир бошдан оқизмай-томизмай айтиб бермоқчи бўлиб, бир неча бор ҳазирландиму, бироқ орадан вақт ўтган сари иқрор бўлишдан узоқлаша бордим. Билсам, ҳаммасининг ўз мавриди — вақт-соати бор экан. Кайфим тарқалгач, бўлиб ўтган воқеаларни унга энди ҳеч қачон очиқчасига гапириб бера олмаслигимни тушундим. Нега бундайлигини ўзим ҳам билмасдим.

Орадан бир кун ўтгач, қайтишда довоннинг нариги

томонида Алибекни учратиб қолдым. У прицеп билан келаётган экан. Дўлан ишғол этилган эди.

Алибек мени кўра солиб, юриб келаётган ерида кабинанинг ўнг эшигидан сакраб тушди-да, қўл силкий бошлади. Мен тезликни камайтирдим. У йўлда беҳад хурсанд ва ғолибона турарди.

— Салом, Илёс! Буёққа чиқ, чекишамиз! — деб қичқирди у.

Мен унга яқинлашиб тормоз бердим. Алибекнинг кабиnasiда ёшгина йигитча — иккинчи шофёр ўтирарди. Машинанинг гилдиракларига занжирлар ўраб боғланган. Прицепларда пневматик тормоз. Буни мен дарҳол пайқаган эдим. Бироқ тўхтамадим. Менга жуда алам қилган эди. Уддасидан чиқибсан — қойил! Лекин мени тинч қўй.

— Тўхта, тўхта! — деб Алибек орқамдан югура бошлади. — Ишим бор, тўхта, Илёс! Эҳ, шайтон, сенга нима бўлди?.. Хўп, майли! Узинг биласан...

Мен машинани тезлатдим. Қичқирма. Бизнесинг бир-биримизда ҳеч қандай ишимиз йўқ. Менинг ишим аллақачон расво бўлган. Яхши қилмадим, энг яқин дўстим Алибекдан ажралдим. Ахир у ҳақ эди, ҳамма нарсада ҳақ эди, буни энди тушуниб етдим. Аммо ўша пайтда менинг қанчалик асабларимни бузган, қанчалик умримни сарфлаган нарсага у алам қиларли даражада жуда тез ва жуда оддий йўл билан эришганлигини кечира олмасдим.

Алибек чуқур мулоҳазали ва жиддий йигит эди. У ҳеч қачон довонга менга ўхшаб партизанлик қилиб бормасди ҳам. Бунақанги ҳаракатлар унинг табиатига ёт эди. Унинг куч-қуввати, эътибори ҳам худди мана шунда эди. У машинани шерик билан бирга ҳайдаб тўғри қилди. Улар машинани йўлда навбатма-навбат ҳайдашлари, довонни янги кучлар билан қўлга киритишлари мумкин эди. Довонда ҳал этувчи нарса — мотор, ирода ва инсон қўллари. Бунинг устига, Алибек билан шерикнинг манзилга бориб келишда бекор кетадиган вақти деярли икки марта қисқарар эди. Буларнинг ҳаммасини у ҳисобга олди, машина компрессоридан прицепга бир вақтда ҳаракат қила оладиган тормоз ўрнатди. У энг оддий нарсани — занжирларни ҳам унутмади, улар билан олдинги гилдиракларни тангиб қўйди. Хуллас, у фақат «ура» қичқириги билан эмас, балки шай бўлиб, тўла қуроолланган ҳолда довонга ҳужум қилди. Ана шу йўсинда Дўландан машиналар прицеплар билан ўтадиган бўлиб қолди.

Алибекдан кейин довондан бошқалар ҳам прицеплар билан юришга кириша бошлашди. Ҳаммаси эмас, албатта, аммо одатдагидек ҳар бир ишда ҳам асосий нарса унинг бошланишида-да, ахир. Бу орада машиналарнинг сони ҳам ортиб қолганди, қўшни автобазадан ёрдам юборишганди. Бир ярим ҳафта давомида кечаю кундуз Тянь-Шань трактида машиналарнинг гувиллаши тинмади. Хуллас, қанчалик оғир, қанчалик машаққатли бўлмасин, бизникилар хитойлик ишчиларнинг илтимосини белгиланган муддатда адо этишди, уларни уялтириб қўйишмади. Мен ҳам кўпчилик қатори ишладим. Буларни, энди ҳамма ишлар изига тушиб, орадан шунча йиллар ўтиб кетгандан кейингина айтяпман. Уша қизгин кунларда эса мен эгарда ҳали мустақкам ўтира олмас ва ҳаёт отини ҳам унчалик бошқара олмасдим...

Довон ортида Алибек билан учрашганимиздан сўнг автобазага келганимда, кеч кириб қолган эди. Ётоқхонага қараб йўл олдим, аммо йўл-йўлакай марказий кўча томон бурилдим. Яна чойхонага. Уша кунларда менинг ҳушдан кетгунча ичиб, ўлгудек маст бўлгим, лоақал бир лаҳза бўлса ҳам ҳамма-ҳаммасини унутиб, тошдек қотиб ухлагим келарди. Мен ўзимни зўрлаб бўлса ҳам жуда кўп ичдим, аммо ароқ менга деярли таъсир этмади. Мен чойхонадан баттар хафа бўлиб, ғазабим қайнаб чиқдим. Тун ярмида шаҳарчада дайдиб юрдим ва нима қилаётганимни ўйлаб-пўйлаб ўтирмасдан Береговая кўчасига, Хадичанинг уйига қараб қайрилдим. У ҳам мени кутиб ўтирган экан.

Кейин ҳам аҳвол ана шундай давом этаверди. Мен икки олов ўртасида қолгандим. Кундузлари ишда, автобазада қолган кечаларим эса дарров Хадичаникига югуриб қолардим. Оёгим уникига тортиб турарди, у билан ўзимни хотиржам ва эркинроқ ҳис қилардим. У ерда гўё ўзимдан, одамлардан ва ҳақиқатдан яширингандек бўлардим. Назаримда ёлғиз Хадичагина мени тушунадигандек ва севадигандек туюларди. Уйимга келганимда эса иложи борича тезроқ жўнаб қолишга ҳаракат қилардим. Асал, азиз Асалгинам! Агар у ўзининг оқкўнгиллилиги ва софдиллиги билан мени уйдан тобора узоқлаштираётганини билса эди. У шу фазилатлари билан мени тезроқ кетиш учун баҳона топишга мажбур қиларди, чунки унга муносиб эмаслигимни, мен учун у қилган барча нарсаларга ўзимнинг сазовор эмаслигимни кўра-била туриб бу ерда ортиқ тура олмас-

дим. Мен уйга бир неча бор маст бўлиб келдим. Аммо у бирор марта ҳам таъна қилмасди. Ҳали-ҳалигача унинг менга нисбатан шундай муносабатда бўлганини тушуна олмайман: бўшлиги, иродасизлигиданми ёки аксинча ўта бардошлилиги ва инсонга нисбатан ишончи туфайлими? Ҳа, у албатта менинг ўзимни қўлга олишимни, муваффақиятсизликлар устидан ғолиб келишимни ва яна аввалги ҳолимга қайтишимни кутар, бунга ишонар эди. Аммо ундан кўра мени койигани, бор ҳақиқатни виждонан айтиб беришга мажбур этгани яхшироқ эди. Эҳтимол, Асал менинг юрагимни ўртаб тирнаётган нарсалар фақат ишдаги кўнгилсизликларгина эмаслигини билганида, мендан жавоб талаб қилган бўлармиди?.. У шу кеча-кундузда менинг ҳаётимда нималар содир бўлаётганини тасаввур эта олмасди. Мен эса унга жуда ачинардим, юрак сирларимни очишни доим галга солардим. Натижада, шу тахлитда иш кўриб, унинг олдида, муҳаббатимиз олдида, оиламиз олдида бажаришим лозим бўлган бурчимни адо этишга улгура олмай қолдим.

Сўнги марта учрашувимизда Асал мени қувонч билан, шавқ-завқ билан кутиб олди. Юзлари гулгун очилаб, кўзлари табассумдан порлар эди. У калта пўстиним ва этигимни ечирмасданоқ тўғри ичкарига судради.

— Буни қаранг, Илёс! Самад энди типпа-тик турапти!

— Ростданми? Қани у?

— Ҳув ана — стол тагида!

— Полда эмаклаб юрибди-ку!

— Мана ҳозир кўрасиз! Қани, ўғлим, қандай туришингни даданга бир кўрсатиб қўй! Қани тур, тура қол, Самад!

Самад ундан нима истаётганликларини тушунгандек бўлди. У стол остидан қувониб эмаклаб чиқди-да, каравот ёнида тўхтади, уни ушлаб, зўрға тикка турди. У жилмайиб, нозик оёқларида бир оз каловланиб турди-да, кейин ўшандай жилмайганича «гуп» этиб полга ўтириб қолди. Чопиб бориб, уни қучоқлаб олдим-да, баданидан ёқимли сут ҳиди анқиб турган гўдакни бағримга босдим. Худди Асал каби нақадар қадрдон ва азиз эди бу ҳид.

— Секинроқ, Илёс, нафаси қайтиб кетади! — деб Асал қучоғимдан Самадни тортиб олди.— Хўш, энди нима дейсиз? Қани, энди ечининг. У тез кунда каттакон бўлиб қолади, шунда ойиси ҳам ишга боради. Ҳаммаси

Ўрнига тушади, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, шундай-масми, ўғилчам? Сиз-чи, — деб Асал кулимсираб, маъюс кўзлари билан менга боқди. Мен стулга ўтирдим. У ўзининг мана шу бир огиз сўзи билан сўнгги кунлар ичи айтмоқчи бўлиб юрган, лекин айтолмай юрагида сақлаб келаётган барча гапларини баён этганини пайқадим. Бу сўзларда илтижо ҳам, таъна ҳам, умид ҳам мужассамлашган эди. Мен ўша ондаёқ унга бор гапни сўзлаб беришим ёки тезроқ бу ердан чиқиб кетишим зарур эди. Яхшиси, кета қолай. У беҳад бахтиёр эди ва ҳеч нарсадан шубҳаланмасди. Мен ўрнимдан турдим.

— Мен кетдим, — дедим.

— Қаёққа? — дея сесканиб кетди Асал. — Бугун ҳам қолмайсизми? Лоақал чой ичиб олсангиз-чи.

— Иложим йўқ. Кетишим керак, — деб тўнғилладим мен. — Ўзинг биласан, ҳозир иш жуда қистов...

Йўқ, мени уйдан ҳайдаётган нарса асло иш эмас эди. Ваҳоланки, йўлга эрталаб чиқишим керак эди.

Қоронғида машина ёнига келиб, кабина ўриндигига ўзимни гурс этиб ташладим ва аламимдан инграб юбордим, моторни юргизиш учун калитни ўз ўрнига тушира олмай, анча вақтгача тимирскилаб ўтирдим. Сўнгра йўлга чиқдим, деразаларда милтиллаб турган чироқлар орқада қолиб, то кўздан ғойиб бўлгунча ҳайдаб бордим. Дарада, кўприкдан ўтишим биланоқ машинани йўлдан четга буриб, бутазорда тўхтатиб, чироқларини ўчирдим. Шу ерда тунашга аҳд қилдим. Чўнтагимдан папирос олдим. Гугурт қутисида биттагина гугурт чўпи қолган экан. У лов этиб ёнди-ю, ўчиб қолди. Папиросни ҳам қутичага қўшиб кабина ойнасидан улоқтириб юбордим, бошимга калта пўстинни тортиб, оёқларимни йиғиштирганимча ўриндиқда букчайиб ётиб қолдим.

Қоп-қоронғи ва баҳайбат тоғлар устида ой хирагина нур сочиб турарди. Дарада шамол ҳазин гувиллар, очилиб турган кабина эшигини уёқдан-буёққа тебратар эди. У шамолда оҳистагина ғижирларди. Кабинада ётар эканман, ўзимнинг бутунлай яккаю ёлғизлигимни, одамлардан, оиламдан ва автобазадаги ўртоқларимдан ажралиб қолганлигимни ҳали ҳеч қачон ҳозиргидек чуқурроқ сезмаган эдим. Бундан буён бу тахлитда ҳаёт кечириш мумкин эмас эди. Ўзимга-ўзим сўз бердим: сафардан автобазага қайтиб келишим биланоқ, Хадича билан гаплашаман, ундан мени кечиришини, иккови-миз ўртамизда бўлиб ўтган ҳамма нарсаларни унути-

шини илтимос қиламан. Шундай қилсам, виждонан ҳаққоний ва тўғри иш тутган бўламан.

Бироқ ҳаёт бу фикримни бошқачасига ҳал этди. Мен шундай бўлишини ҳеч қачон ўйламаган ва кутмаган эдим. Орадан бир кун ўтгач, эрталаб доводдаги базага етиб келганимда, уйда ҳеч ким йўқ эди. Эшик лангиллаб очилиб ётарди. Дастлаб, Асал бирон ёққа: сувгами, ўтингами чиққан бўлса керак, деб ўйладим. Уёқбуёққа қарадим. Хонада ҳамма нарса ивирсиб ётарди. Олов ёқилмаган, қора печкадан қандайдир ёқимсиз совуқ уриб турар, уй ҳувиллаб ётарди. Самаднинг каравоти ёнига бордим — бўм-бўш.

— Асал! — деб шивирладим даҳшат аралаш.

«Асал!» — деб шивирлаб акс садо берди деворлар. Мен эшикка ўқдек отилиб чиқдим.

— Асал! — деб қичқирдим ҳовлида туриб. Ҳеч ким жавоб қилмади. Қўни-қўшниларимизни кимга югурдим, бензинколонкага чопиб бордим, ҳеч кимдан аниқроқ жавоб ололмадим. Одамларнинг айтишича, кеча боласини танишлариникида қолдириб, ўзи кун бўйи қасққадир кетибди ва тунда қайтиб келибди. «У воқеадан хабар топиб кетиб қолган!» — деган даҳшатли хаёлдан чўчиб кетдим.

Умримда ҳали ҳеч қачон Тянь-Шань тоғларидан машинани ўша, мен учун бахтсиз бўлган кундагидек тез ҳайдамаган бўлсам керак. Мен нуқул қаердадир анови муюлишдан кейин ёки анови дарада, ёки яна қаердадир йўлда унга етиб оладигандек бўлавердим. Гўё бургутдек парвоз қилиб, кетиб бораётган машиналарни қувиб ётардим ва уларга ёнма-ён келиб машинага тормоз берардим-да, кабина ва кузовларга кўз югуртириб чиқиб шофёрларнинг сўкиш-койишлари остида машинани яна илгарилаб елдириб борардим. Мен шу вазиятда радиатордаги сув қайнаб кетмагунча уч соатлар чамаси машинани бетўхтов елдек учуриб ҳайдадим. Кабинадан сакраб тушдим-да, радиатор устига қор соча бошладим, сўнгра йўл ёқасидаги пастликдан сув олиб чиққани югурдим. Сувни дарҳол қуйдим. Радиатордан буғ кўтарилар, машина эса пойгадан чиққан отдек уфурарди. Рулга энди ўтирмоқчи ҳам эдимки, Алибекнинг қаршидан келаётган автоприцепига кўзим тушиб қолди. Қувониб кетдим. Гарчанд биз гаплашмай, саломлашмай юрган бўлсак ҳам мабодо Асал уларникида бўлса, бари бир у буни менга айтиши керак-ку. Мен йўлга югуриб чиқиб, қўлимни кўтардим-да :

— Тўхта, тўхта, Алибек! Тўхта! — деб қичқирдим.

Рулни бошқариб бораётган навбатчи йигит Алибекка савол назари билан қаради. Алибек эса хўмрайганича тескари бурилиб олди. Машина тўхтамасдан ўтиб кетди. Машина ғилдиракларидан кўтарилган қор тўзони орасида қолиб, анча вақтгача қўлимни кўтарганча туриб қолдим. Сўнгра юзимни артдим. Майли, олмоқнинг бермоғи бор-ку, ахир! Бироқ ҳозир ундан хафа бўладиган даражада эмас эдим. Демак, Асал уларникига бормапти. Бу кўнглимни баттарроқ гаш қила бошлади. У ўз овулига кетган бўлса керак, бошқа борадиган жойи йўқ. У ота-онаси олдига қайси юз билан бордийкин ва нима деди экан уларга?

Тезда овулга жўнашим керак.

Юкни туширгач, автобаза ҳовлисига кириб ўтирмадим. Машинани кўчада қолдириб, ҳужжатларни топшириш учун диспетчерхонага югуриб кетдим. Бораётиб йўлакда Жонтой билан тўқнашиб қолдим. Унинг ёнидан ўтиб кетдим, у бўлса ортимдан жирканч ва ҳаёсизларча тиржайиб қолди.

Ҳаллослаб диспетчерхонанинг туйнукчасига бошимни суқдим-да, Хадичанинг олдига йўлланмани ташладим. У менга ғалати қилиб бир қараб қўйди. Унинг кўзларидан қандайдир безовталиқ ва ўзини гуноҳкордек сезаётганлиги ногоҳ сезилиб кетди.

— Тезроқ олсанг-чи! — дедим мен.

— Бирон нима бўлдимми?

— Асал... уйда йўқ, кетиб қолибди!

— Ростданми? — деди ранглари оплоқ оқариб кетган Хадича ва ўрнидан турди-да, лабларини тишлаб: — Кечир, кечир мени, Илёс! Ҳаммасига мен, мен... — дея бошлади.

— Нимага мен-менлаб қолдинг! Тушунтириброқ гапирсанг-чи, қани, айт барини! — деб диспетчерхонанинг эшигига қараб отилдим.

— Буларнинг ҳаммаси қандай бўлганини ўзим ҳам билмай қолдим, гапларим рост, Илёс. Кеча йўлакда туврувчи қоровул туйнук эшикчасини тақиллатиб, бир қиз келиб, сени сўраяпти, деди. Қоровул уни бу ерга чақирди-да, ўзи чиқиб кетди. Мен уни дарҳол танидим. У жимгина менга тикилиб қаради: «Шулар ҳаммаси ростми?» — деб сўради. Мен, мен эса довдираб қолиб, қўққисдан: «Ҳа, рост. Ҳаммаси рост. У мен билан бирга!» — деб юборибман. У чўчиб кетиб, туйнукчадан бошини шартта тортиб олди. Мен эса бошимни столга

шилқ этиб ташлаганимча, жинниларга ўхшаб: «Меники у! Меники!» — деб ҳўнграб йиғлаб юбордим. У коридордан югуриб чиқиб кетди, кейин уни кўрмадим... Кечир мени...

— Шошма-шошма. У қаёқдан билдийкин?

— Жонтой айтган. Уша, у менга ҳам дўқ қилиб юрарди. Унинг аблаҳлигини билмайсанми ахир!

— Виламан. Бироқ у бу гал ҳақиқатни айтибди.

— Сен, Илёс, бор уни қидириб топ. Мен энди сизларга халақит бермайман. Вирон ёққа бош олиб кетаман...

Машина мени қишки чўл бағридан олиб борарди. Йўлни қалин, кўкимтир муз қоплаб ётарди. Шамол қор уюмларининг ёлларини тараб, ариқ бўйларидаги қорларни қуюн қилиб учуриб, ўзи билан олис-олисларга олиб кетарди. Узоқдаги тоғ этакларида шамолда нураган деворлар ва япроқлари тўкилиб шипшийдам бўлиб қолган овул боғлари элас-элас қорайиб турарди.

Колхозга кечқурун етиб келдим. Машинани менга таниш бўлган хонядон олдига келиб тўхтатдим, нафасимни ростлаб олиш учун папирос тутатдим, сўнг унинг қолдигини ўчириб ташладим-да, сигнал бера бошладим. Аммо Асал ўрнига елкасига пўстин ташлаб олган онаси чиқди. Мен кабина эшигини очиб, зинага тушдим ва секингина:

— Салом, опа! — дедим.

— Ҳа-а, сенмидинг! — деб ғазаб билан жавоб қилди у. — Қилар ишни қилиб қўйиб, тагин мени опа, дейишга қандай тилинг борди? Йўқол бу ердан, башаранг қурсин. Саёқ, муттаҳам, лўли! Боламнинг бош-кўзини айлантириб олиб қочибди-да, яна уялмай-нетмай бурнини тортиб келганини қара-я! Беномус! Эл-юрт олдида шармандан шармисор қилдинг...

Кампир оғиз очиргани қўймасди. У мени оғзига келган аччиқ сўзлар билан тинмай қарғар эди. Унинг бақир-чақирини эшитиб, қўшни ҳовлилардан эркак-аёллар ва болалар тўплана бошладилар.

— Халойиқни чақирмасимдан, бу ердан туёгингни шиқиллатиб қол! Башаранг қурсин, турқингни сира кўрмайин! — ғазабга тўлган она пўстинини ерга улоқтириб ташлади-да, менга томон хезлаб кела бошлади.

— Ҳой, яхшиликча жўнаб қол бу ердан! — деди аллақандай бир киши йўлга томон қўлини ишора қилиб дағдаға билан.

Йўлга тушишдан бошқа илож қолмаган эди. Ахир мени Асал ҳатто кўришни ҳам истамагандан кейин, ке-

тиш керак эди-да. Машинамга тош ва таёқлар отила бошлади. Болалар мени овулдан ана шундай ҳайдаб қолишди. Нега шундай қилишди экан? Эҳтимол, улар мени бу кампирни ҳақорат қилиб, хафа қилган деб ўйлашдимикин? Ёки бирон каллакесар деб ўйлашган бўлса керак...

Уша туни кўл бўйида узоқ дайдиб юрдим. Ой нурида жилоланаётган кўл тўлқин уриб, ўзини қўйишга жой топа олмасди. У, Иссиқкўл, мангу қайноқ кўл! Уша тун муздек совуқ эдинг, илтифотсизлик билан қарши олган эдинг. Мен тўнтарилиб ётган қайиқ устида ўтирардим. Қирғоқдаги саёзликлар сари ўркач-ўркач бўлиб ёпирилиб келаётган тўлқинлар зарб билан этикларимнинг қўнжиги урилар ва пишқириб яна орқага қайтар эдилар.

Сўнг аллаким менга яқинлашиб келди-да, елкамга секингина қўлини қўйди. Бу Хадича эди.

* * *

Бир неча кундан кейин биз бирга Фрунзе шаҳрига жўнаб кетдик, Анорхой дашти яйловларини ўзлаштириш бўйича қидирув ишлари олиб бораётган экспедицияга мен шофёр, Хадича ишчи бўлиб ўрнашдик. Мана шундай қилиб янги ҳаёт бошланди.

Экспедиция билан биргаликда Анорхой чўлининг ичкарасига, нақ Балхаш бўйларигача етиб бордик. Агарда ундан ҳам олисларга бориб қолганимизда ҳам бари бир, орқага қайтмаган бўлардим. Утмиш билан алоқани узадиган бўлгандан кейин, бир умрга узмоқ керак.

Дастлабки пайтларда дард-аламимни иш билан енгдим. Иш эса истаганча топиларди. Уч йилдан ортиқроқ вақт ичида бутун Анорхой даштини кезиб чиқдик, қудуқлар қазидик, йўллар ўтказдик, йўл устида базалар қурдик. Хуллас, ҳозирги Анорхой баланд-паст адирлардан иборат бўлиб ёвшан билан қопланиб ётган ва ҳатто киши куппа-кундузи адашиб, боши ва оёғи қаёқда эканлигини топа олмай ҳафталаб, ойлаб тентираб юрадиган илгариги ёввойи дашт эмас. Ҳозир у ерлар маданий дам олиш жойлари, уйлар ва қўшарлари бўлган чорвадорлар ўлкасига айланган. Дон экишади, ҳатто чорва учун пичан тайёрлашади. Тўғри, ҳали Анорхойда қўл урилмаган ишлар кўп, биз шофёрларни бўлса қўяверинг, уларнинг иши ҳаммавақт бошидан ортиб ётади. Бироқ мен у ердан қайтиб келдим. Ҳали кўп ер-

лари нообод, одамлар кам яшайдиган даштда яшаш оғирлигидан ёки бўронли қишда, йўлсиз чўлда тентираб юриш қийин бўлганлиги учун эмас. Бу қийинчиликларнинг бари вақтинчалик нарса, албатта. Агар инсон мустақкам ўрнашиб олса, чўлни ўзига бўйсундира олади, у ерга ўзи ҳам кўникиб қолади, чўлни ҳам ўзига мослаштира олади. Хадича иккимиз қийинчиликлардан қўрқмасдик, турмушимиз ҳам ёмон эмас эди, бир-биримизни ҳурмат қилардик. Аммо ҳурмат бошқа-ю, муҳаббат бошқа. Агар бири севиб, иккинчиси севмаса, унда бу ҳам, менимча, кўнгилдагидек ҳақиқий турмуш бўлмайди. Ё инсон ўзи шундай тузилганми, ё фақат мен табиатан шунақаманми, билолмадим, ҳар қалай, менга доимо бир нарса етишмасди, унинг ўрнини иш билан ҳам, дўстлик билан ҳам, сени севгувчи аёлга нисбатан эътибор ва ғамхўрлигининг билан ҳам алмаштириб ёки ўрнини тўлдириб бўлмасди. Мен Асалнинг олдига боришга яна бир бор уриниб кўрмай, шошмашошарлик қилиб кетиб қолганим учун кўпдан бери ич-ичимдан ўкиниб юрардим. Анорхойда ўтказган кейинги ярим йил мобайнида бўлса Асал ва ўғилчамни соғиниб юракбағрим эзилиб кетди. Тунлари ухлай олмай чиқардим. Самаднинг кулиб, нозик оёқчаларида зўрға тик тургани кўзимга кўринаверарди. Унинг илиқ тафти ва гўдакларга хос майин ҳидини гўё бутун умрга сингдириб олгандайман. Қадрдон Тянь-Шань тоғлари, мавжланиб ётган мовий Иссиқкўл, илк ва сўнгги муҳаббатимни топган тоғ этакларидаги жонажон даштлар мени ўзига тортарди. Хадича буларнинг ҳаммасини биларди, бироқ мен уни ҳеч нарсада айбламаганимдек, у ҳам мени бирон нарсада айбламас эди. Нега ҳам айблардик? Биз бирга яшай олмаслигимизни ниҳоят тушунган эдик.

Уша йили Анорхойга баҳор эрта келди. Адирларни қоплаб ётган қорлар тезда эриб, кунлар исиб, ўт-ўланлар кўкара бошлади. Даштга жон кира борди, у иссиқлик ва намликни эмиб буғланиб ётарди. Тунлари ҳаво шишадек мусаффо бўлар, осмонда юлдузлар чарақларди.

Биз пармалаш вишкеси ёнидаги чодирда ётган эдик. Ҳар вақтдагидек уйқу келмасди. Кутилмаганда аллақайёқлардан паровознинг қичқирган овози зўр-базўр эшитилиб, чўл сукунатини бузди. Унинг бу томонларга қай тарзда етиб келганини айтиш қийин. Қозоқ темир йўли биздан дашт бўйлаб ярим кунлик йўл нарида. Ёки менга бу товуш шунчаки эшитилгандек бўлдими, билол-

майман. Бироқ юрагим «жиз» этиб кетди. У мени йўлга чорларди. Шунда мен :

— Бу ердан кетаман, Хадича, — дедим.

— Тўғри, Илёс. Ажралишимиз керак, — деди у.

Биз ажралишдик. Хадича Шимолий Қозоғистонга, қўриқ ерларга жўнаб кетди. Эҳ, худо, унинг бахтиёр бўлишини чин юракдан истардим. Мен Хадичанинг кўнглидаги одамани топишига, балки ўзи ҳам сезмай-билмай туриб уни излаб юрган йигит билан учрашишига ишонгим келарди. У биринчи эридан ёлчимади. Унга кўнглисиз бўлиб, ажралишиб кетди. Шунингдек, мен билан ҳам ўз бахтини тополмади. Агар мен ҳақиқий, чинакам севги нима эканлигини, севиш ва севилишнинг маъносини тўла англаб етмаганимда, эхтимол, у билан турмуш қуриб кетган бўлар эдимми?.. Дарвоқе бу шунақанги нарсаки, унинг нега бундай бўлиши керагу унга ўзгача бўлиши мумкин эмаслигини изоҳлашга ожизлик қилиб қоласан киши.

Хадичани станциягача олиб бориб, поездга ўтказиб юбордим ва то орқада қолиб кетмагунимча вагон билан ёнма-ён чопиб боравердим. «Сафаринг хайрли бўлсин. Хадича, орамизда ўтган яхши-ёмонни унут!» — деб ширлаб қолдим сўнгги марта.

Турналар Анорхой осмонидан жанубга томон учиб борарди, мен эса шимолга, Тянь-Шань томон борардим...

* * *

Манзилга етиб келдимۇ ҳеч қаерда тўхтамасдан, тўппа-тўғри овулга жўнадим. Чамадонимни район меҳмонхонасида қолдирдим. Йўловчи машина ҳам жуда қулай келиб қолди: у тоққа, геолог-разведкачилар ҳузурига кетаётган экан. Мен кузовда борар эканман, ҳеч нарса ҳақида ўйламасликка уриндим, бутун вужудимни бир вақтда ҳам қўрқинч, ҳам қувонч чулғаб олган эди. Биз тоғ этагидаги дашт йўлидан, Асал билан учрашган ўша қадрдон йўлдан кетаётган эдик. Аммо у энди илгариги торгина қишлоқ йўли эмас, балки шағал ётқизилган, бетон кўприклари ва йўл белгиларига эга бўлган кенг ва теп-текис кўча бўлиб кетибди. Мен ҳатто аввалги оддий йўлдан асар қолмаганига бир оз ачингандек ҳам бўлдим. Машинам тиқилиб қолган ариқни, Асал ўтирган ўша харсанг тошни ҳам таниёлмай қолдим.

Овулга етмасданоқ кабина тепасини қоқа бошладим.

— Нима гап?— деб бошини чиқариб сўради шофёр.

— Тўхтат, тушаман.

— Урта йўлда-я? Ҳозир етамиз-ку.

— Раҳмат! Яқин қолди,— деб машинадан ерга сакраб тушдим.— Буёғига пиёда бора қоларман.— У менинг қаёққа ва нега келаётганимни қаёқдан билсин. Пул узатдим.

— Қўй!— деди у.— Шофёрлардан, ҳамкасабалардан олмаймиз.

— Ушла бунни, шофёрлигим пешонамга ёзиб қўйилгани йўқ-ку.

— Юриш-туришингдан сезиб турибман.

— Хўп, майли, кетавер бўлмаса, саломат бўл!

Машина йўлга тушди, у ҳовлилар ортидаги кўчага кириб кўздан ғойиб бўлди. Мен эса эс-ҳушимни йиғиштиролмай ҳамон йўл устида турардим. Шамолга чап бериб сигарета тутатдим. Сигаретани лабимга келтирар эканман, бармоқларим дир-дир титрарди. Бир неча бор босиб-босиб, ичимга тортдим-да, сўнгра, ғилдирак изига ташлаб топтаб, йўлга равона бўлдим. «Мана, етиб ҳам келдим», деб ғўлдираддим ўз-ўзимга. Бошқа айтадиган гапим ҳам йўқ эди. Юрагим фикр-хаёлларимни босиб кетмоқчидек гурс-гурс урар, гўё бир нарсани болғалаётгандек қулоғим шанғилларди.

Овул ажабтовур ўзгариб, хийла кенгайиб қолибди, янгидан солинган кўпгина шифер томли бинолар пайдо бўлибди. Кўчаларга симёғочлар ўрнатилиб, симлар тортилибди, колхоз бошқармаси биноси олдидаги симёғочда радио гапирарди. Болалар мактабга чопқиллаб кетишяпти. Улардан сал каттароқ болалар эса университетни битирган ёш ўқитувчилари билан (бу кўкрагидаги значогидан кўриниб турарди) бир гала бўлишиб, алланималар ҳақида ўзаро гаплашиб боришарди. Эҳтимол, уларнинг орасида менга тош ва таёқлар отиб қолган болалар ҳам бордир. Майли, ҳечқиси йўқ, ўша кезларда ҳали улар ёш бола эмасмиди.

Гарчанд мени бу ерда ҳеч ким танимаса ҳам, биров сезиб қолмасин деб кўчанинг бир чеккасидан шошиб бордим.

Мана ўша самбиттолли ва пахса деворли ҳовли. Тўхтаб, нафасимни ростладим. Қўрқув ва ташвишдан баданим музлаб, кўча эшиги томон қатъиятсизлик билан юриб боравердим. Тақиллатдим. Қўлида портфель кў-

тарган қиз чопиб чиқди. Бу— менга тилини кўрсатиб қочган ўша қизча эди. Энди у мактабга борадиган бўлиб қолибди. Қиз шошилиб турарди. У менга ҳайрон бўлиб қаради-да :

— Уйимизда ҳеч ким йўқ!— деди.

— Ҳеч ким йўқ?

— Ҳа, ойим лесхозга меҳмон бўлиб кетди... Дадам тракторларга сув ташияпти.

— Асал-чи, қаерда у?— деб қўрқа-писа сўрадим у шу заҳотиёқ оғзим қақраб кетаётганини сездим.

— Асал?— деб ажабланди қиз.— Асал аллақачон кетиб қолган...

— Кейин ҳеч келмадими?

— Ҳар йили поччам билан бирга келади. Ойим уни жуда яхши киши деб мақтайди.

Қиздан бўлак ҳеч нарса ҳақида суриштириб ўтирмадим. У мактабига чопиб кетди, мен эса орқага қайтдим.

Бу янгилик мени шу қадар ранжитдики, унинг кимга ва қачон турмушга чиққани энди менга бари бир эди. Билиб нима ҳам қилдим? Бироқ ўтган йиллар орасида нима учундир Асал бошқа бировга турмушга чиқиб кетгандир, деган фикр ҳеч қачон хаёлимга ҳам келмаган эди. Ахир шундай бўлиши ҳам мумкин эди-ку. Ҳеч қандай дом-дараксиз бир неча йиллар қорамни кўрсатмай кетганимдан кейин, ҳаммани қўйиб мени кутиб ўтирармиди...

Овулдан чиқибоқ, ҳеч қандай машинани кутиб ўтирмасдан, тўғри йўл ёқалаб кетавердим. Агар бирор машина қувиб етганида ҳам уни тўхтатмас эдим. Ҳар қалай, бирон ёққа юришим керак эди, қаёққа бўлса ҳам— дунёнинг нариги чеккасига бўлса ҳам менга бари бир эди энди.

Мен бир вақтлар Асални олиб кетган йўлдан борардим. Аммо йўл бурунгича эмас— яхшилаб шиббаланиб, шағал ётқизилганди. Фақат даштгина илгаригисича: атрофда қоп-қора шудгору ўриб олингандан кейин қолган сарғиш поялар кўзга ташланарди. Бепоеъ дашт Ис-сиққўлнинг нурли ҳошиядек ажралиб турган узоқ қирғоқларини ёриб кириб, тоғ ёнбағирларидан тортиб то уфққа қадар ястаниб ётарди. Қорлар эриб, яланғочланиб қолган ер намга тўйиб кўпчиб ётарди. Аллақаёқларда тракторлар тариллаб, баҳорги шудгорлаш бошлаб юборилганидан дарак берарди.

Роса хуфтонда районга етиб келдим, тунни меҳмон-

хонада бир амаллаб ўтказдим-да, эрталаб автобазага боришга аҳд қилдим.

Қаёққадир, ўзга ўлкаларга кетишдан энди фойда йўқ эди. Ҳамма орзу-истакларим барбод бўлиб, ҳаммасидан маҳрум бўлган эдим. Энди шунчаки яшашу иш-лашдан ўзга илож қолмаган эди— уёғи нима бўлишини ким билсин.

Тянь-Шань трактидан машиналар одатдагидек турнақатор тизилишиб уёқдан-буёққа қатнаб турарди, бироқ мен ўзимизнинг автобаза машиналаридан биронтасида кетишни маъқул кўрдим. Мана таниш машиналардан бири яқинлашиб келмоқда. Қўл кўтардим.

Кабинада ўтирган шофёр ҳадеганда мени пайқамай қолди. Катта тезлик билан келаётган машина ғизиллаб ўтиб кетди-ю, бироқ шу заҳотиёқ таққа тўхтади. Мен чамадонимни қўлга олдим. Шофёр кабинадан чиқди. Мундай қарасам, полкдошим Эрмак, у стажировкани армияда менинг қўлимда ўтаган эди. Эрмак ўша кезларда ҳали ёшгина йигитча эди. У менга қараб жимгина жилмайиб турарди.

— Танимаяпсанми?

— Сержант... Илёс! Илёс Алибоев!— Ниҳоят эслади у.

— Худди ўзи!— деб илжайдиму, аммо ўзимга жуда алам қилиб кетди, одамлар зўр-базўр танигандан кейин, жуда ўзгариб кетибман-да.

Биз йўлга тушдик. Уёқдан-буёқдан гаплашиб бордик, армияда хизмат қилган йилларимизни эсладик. Ишқилиб, менинг турмушим ҳақида гап очиб, суриштириб қолмаса бўлгани, деб чўчиб турардим. Аммо Эрмак, афтидан, ҳеч нарсадан хабарсиздек кўрinarди. Мен бир оз тинчландим.

— Уйга қачон қайтинг?— деб сўрадим мен.

— Ишлаётганимга мана икки йил бўлди.

— Алибек Жонтурин қаерда?

— Билмадим. Мен келсам, у кетиб қолган экан. Айтишларича, Помирнинг аллақасеридаги автобазада бош механик бўлиб ишлаётган эмиш.

«Қойилман, Алибек! Қойилман сенга, дўстим! Пухта йигитсан!»— деб ундан беҳад хурсанд бўлдим. Демак, охири ўз мақсадига эришибди-да, у армияда хизмат қилиб юрган кезларидаёқ автомобиль ва йўл техникумида сиртдан ўқиб юрган эди. У институтни ҳам сиртдан тугатишни орзу қилиб юарди.

— Бошлиқларинг Омонжўловми?

— Йўқ, янги одам. Омонжўлов министрликка кўтарилиб кетди.

— Сенингча, қалай, мени ишга олишармикин?

— Нега энди олишмасакан, олишади албатта. Биринчи класс шофёрсан, ахир армияда ҳам яхшилар қаторида эдинг-ку.

— Қачонлардир шундай эдим,— деб тўнғилладим мен.— Жонтойни-чи, биласанми уни?

— Бизда унақа одам йўқ. Ҳеч қачон эшитмаганман ҳам.

«Ҳа, автобазада озмунча ўзгаришлар бўлмапти...» — деб хаёлимдан ўтказдим. Кейин сўрадим:

— Прицеплар билан ишлаш қалай? Довондан олиб ўтясизларми?

— Ҳа, бемалол ўтиб юрибмиз,— деди у эътиборсизгина.— Юкнинг қанақалигига боғлиқ. Зарур бўлса тиркаб олишади-ю, кетишаверади. Ҳозир машиналар жуда бақувват эмасми...

Бу прицеплар менга нақадар қимматга тушганини у билмасди. Анорхой даштида ишлаб юрган кезларимда ҳам бу ҳодиса ҳақида кўп бош қотирардим. Бу ишда биргина мен айбдорманми ёки яна қандайдир бўлак сабаблар ҳам бормикин? Агар бундай ўйлаб қаралса, бу жуда оддий, унча бош қотириб ўтирадиган иш эмас эди. Қанчалик оғир ва қанчалик қийин бўлмасин, Дўландан прицеп улаб ўтиш мумкин эканлиги охири исботланди-ку, эндиликда, агар зарурият туғилиб қолса, бемалол олиб ўтиляпти-ку. Аммо бари бало шундаки, бирор янгилик ўзининг ишда қўлланилишини талаб этаётгандек, эшигининг қоқиб турган тақдирда ҳам ўз вақтида сезиб ололмаймиз. Нега одамлар менинг таклифимга шунчалик ишончсизлик билан қарашди? Бу таклифни тоғ шароитида амалга ошириш ҳақиқатан ҳам қийинлигидан ташқари, яна бизнинг трассада машиналардан фойдаланиш ва юк ташиниш қонун-қоидалари инструкцияси ҳам бор эди, унда доводан прицеп улаб ўтиш ман этилганди. Худо билади, бу инструкция қачон ишлаб чиқилган экан. Эҳтимол урушдан аввал полуторкаларга мослаб тузилгандир. Бу бечора полуторка прицеп уёқда турсин, ҳатто ўзи теп-текис йўлдан аранг юрарди. Эндиликда ҳеч қандай инструкциянинг ҳожати йўқ эди. Янги маркали, жуда бақувват замонавий юк машиналари вужудга келди-ю, аммо қоғоздаги нарсалар эса то

ҳаётнинг ўзи ўчириб ташламагунча эскилигича сақла-
ниб келаверди. Майли, бу кичкина ва алоҳида бир
масала, дейлик, бироқ шунга ўхшаш нарсалар бошқа,
янада муҳимроқ ва янада каттароқ ишларда юз бериб
қолиши мумкин-ку, ахир. Энди-ку, ўртоқларимнинг юк
ортиш станциясидаги беодоблигим учун салкам дўп-
посламоқчи бўлганларидан хафа эмасман-а. Лекин
ўша вақтда худди ана шу нарса менинг жаҳлим чи-
қиб кетишига ва қизиқ устида ҳеч нарсани ўйлаб
ўтирмай, прицепни довонга олиб кетишимга сабаб
бўлган эди-да...

Хуллас, ўзимнинг қадрдон автобазамга қайтдим.
Биринчи куни Эрмак ўз уйига таклиф қилди. Яхши-
гина кутиб олди. Учрашганлигимиз шарафига бир оз
ичамиз, деди. Аммо мен ичмадим, кўпдан бери ичмас-
дим, ичиш ниятим ҳам йўқ эди.

Автобазада ҳам яхшигина кутиб олишди. Ишга
қабул қилишди, ётоқхонада яшай бошладим. Мени та-
нийдиган ошна-оғайниларимнинг жигимга тегиб, уни-
буни сўраб-суриштиравермаганларидан жуда хурсанд
бўлдим. Кўриб турибдиларки, бир кимса қаёқлардадир
тентираб юриб, яна ўз ўртоқлари ҳузурига қайтиб ке-
либ, виждонан ҳалол ишляпти — жуда яхши. Утган
ишни қўзғашнинг нима ҳожати бор? Ўзим ҳам ҳам-
масини унутишга, бир умрга унутишга ҳаракат қилар-
дим. Мен бир вақтлар оилам билан яшаб турган ўша
довондаги база олдидан ўтиб бораётиб, атрофга назар
ташламай, ҳатто бензинколонкадан бензин ҳам олмай,
ғизиллаганимча ўтиб кетардим. У ерда бир дақиқа
бўлса ҳам ушланиб қолмаслик учун тўхтамасдан чет-
лаб ўтардим. Аммо бари бир мени ҳеч нарса қутқара
олмади, ўзимни-ўзим алдай олмадим.

Автобазага қайтганимга ҳам анча вақт бўлди.
Трасса мени ўзига жалб этиб олди, унга яна кўникиб
қолдим. Машинани ҳар оҳангга солиб ҳайдардим, мо-
торни барча тезликларда ва баландликларга чиқишда
синаб кўрдим. Қисқаси, ўз ишимни билардим ва унга
шўнғиб кетдим.

Ўша куни Хитойдан қайтиб келаётган эдим. Ба-
майлихотир, ҳеч нарсани ўйламай папирос чекиб,
руль чамбарагини айлантирганча, ҳар томонга назар
ташлаб келардим. Айни баҳор, теварак-атроф кишини
ўзига мафтун этарди. У ер-бу ерга ўтовлар тикилаёт-
ган эди: чорвадорлар баҳорги яйловларга чиқишаёт-
ган эдилар. Ўтовлар узра кўтарилган кўкиш тутунлар

кўкка бўй чўзишарди. Шамол безовталаниб кишнаётган от овозини олиб келди. Қўй-қўзилар йўл ёқасида ўтлаб юришарди. Болалик чоғларим эсимга тушиб кетди, кўнглим хиёл ғаш тортди... Кўлга яқинлашиб қолганимни биламан, бирдан чўчиб, сесканиб кетдим: оққушлар!

Шу билан ҳаётимда иккинчи марта Иссиқкўлда баҳорги оққушларни кўришим эди. Кўм-кўк Иссиқкўл узра оппоқ қушлар гир айланишиб парвоз қилишарди. Тўғри бораётиб, нимагалигини ўзим ҳам билмай, машинани йўлдан кескин бурдим-да, худди ўтган сафаргидек, қўриқ ерни кесиб, кўлга томон ҳайдай бошладим.

Ў, Иссиқкўл, Иссиқкўл, қирғиз диёрининг сўнмас кўшиғи! Нега мен яна ўша кунни, Асал билан сув бўйида, тепаликда тўхтаган кунни эсладим-а! Ҳа, ҳозир ҳам ҳаммаси аввалгидек: оқ-кўкиш тўлқинлар гўё қўл ушлашиб олгандай саф тортишиб ўркач-ўркач бўлиб, сарғиш қирғоқларга мингашар эдилар. Ётоғига йўл олган қуёш тоғлар ортига аста-секин ботиб бормоқда, этакдаги сувлар эса қонталашгандек қизғиш тусда товланарди. Оққушлар тантанавор чағирлашиб чарх уришарди. Улар бирдан қанот қоқиб юқорига парвоз қилардилару яна қанотларини ёзиб чувиллаб пастга сузиб тушар, сувга тўш уриб, қат-қат ҳалқачалар ҳосил қилардилар. Ҳа, ҳамма-ҳаммаси айни ўша манзаранинг ўзи-ю, аммо ёнимда Асал йўқ эди, холос.

Ҳозир қаерларда юрибсан, қизил дуррачали сарвқоматим?

Кўл бўйида алламаҳалгача қолиб кетдим. Кейин автобазага қайтиб келдим, ундан чиқиб, сабр-тоқатим тугаб, кайфиятим тағин бузила бошлади. Юрагимда қўзғалган дард-аламларни босиш учун яна чойхонага бордим. Чойхонадан жуда кеч қайтдим. Атроф қопқоронғи, осмонни булут қоплаган эди. Қувурдан отилиб чиқаётгандек дарадан гувиллаб эсаётган кучли шамол қутуриб дарахтлар қаддини эгиб-букар, сим-сғочлардаги симларга урилиб чувиллар ва майда тошларни киши юзига келтириб урар эди. Кўл эса чайқалиб тўлганарди. Мен ётоқхонага зўр-базўр етиб олдим у ечиниб ўтирмасдан ўзимни каравотга ташладим.

Эрталаб бошимни кўтара олмасдим, сирқираб оғрирди. Ташқарида юракни сиқувчи қор аралаш ёмғир шивалаб ёғарди. Ишга боришга ҳафсалам келмай, уч соатлар чамаси ағанаб ётдим. Бундай ҳодиса, яъни

ҳаттоки, ишнинг ҳам кўнглимга хуш келмаётганлиги ҳаётимда биринчи марта содир бўлаётган эди. Аммо кейин ўзимдан-ўзим уялиб кетдим уйўлга чиқдим.

Машина мажоли қуригандек имиллаб борарди, тўғ-рироғи, ўзимнинг табиатим хира эди. Бунинг устига, ҳаво ҳам айнаган эди. Қаршимдан кабиналари ва бортлари қорга ботган машиналар чиқиб турарди. Де-мак, доводда қор ёғаётган экан. Майли, ёғса ёғавер-син, менга нима, бўрон туриб бермайдими, менга бари бир, нимадан қўрқаман, нима бўлса бўлар...

Авзойим жуда бузуқ эди. Тепамда турган кўзгуча-га қараб кўнглим айнаб кетди: соқол-мўйловим ўсиб кетган, худди касалдан тургандек юзларим сўлгин, қовоғим шишган эди. Йўлда бир оз тамадди қилиб олсам бўларди, эрталабдан бери туз тотганим йўқ, аммо овқатга иштаҳам йўқ бўлса ҳам ичишдан қочмас-дим. Ўзингга бир марта эрк бердингми, бас, кейин тўхтатиб олиш қийин. Биринчи стакандан сўнг анча тетикланиб, ўзимга келдим. Машина ҳам енгил юриб бораётгандек бўлди. Кейин яна йўлда югуриб кириб юз грамм ичиб чиқдим, кейинроқ бунинг устига яна озроқ отиб олдим. Йўл ғириллаб ортда қолиб борар, ойна тозаловчи чўткалар уёқдан-буёққа бориб келар-ди. Машина билан жангга кириб бораётгандек эгилиб олиб, оғзимдаги сигаретани чайнардим. Қаршидан келиб, кабина ойналарига кўлмак сувларни сачратиб, физиллаб ўтиб кетаётган машиналарнигина кўрардим. холос. Мен ҳам тезликни ошира бордим, кеч кириб қолган, тоққа келганимда зим-зиё тун эди. Мана шу ерга келганимда ароқ ўз кучини кўрсата бошлади. Мадорим қуриб, кўзим тиниб, йўлни кўриш тобора қийинлаша борди. Кабина ичида димиқиб кетдим, кўн-глим айний бошлади. Ҳали ҳеч қачон бунчалик маст бўлмаган эдим. Юзимдан шаррос тер қуйиларди. Ўзим-ни машинада эмас, гўё олға томон шиддат билан тун бағрини ёриб бораётган иккала чироқ нурлари ўртаси-да ўтириб кетаётгандек ҳис қилардим. Нурлар билан биргама-бирга мен ҳам гоҳ ёруғлик тушиб турган чу-қурликка зарб билан отилиб тушар, гоҳ титраб-қалти-раб қоялар устида ўрмаловчи нурларга тирмашиб юқо-рига кўтарилар, гоҳ нурлар кетидан қувлаб уёқдан-буёққа югураётгандек бўлардим. Ҳар дақиқа сайин ҳолдан тойиб боравардим. Бироқ ҳар қанча оғир бўл-са ҳам тўхтамасдим, чунки рулдан қўлимни уздим-ми, бас, машинани энди бошқара олмаслигимга ақлим

етиб турарди. Уша пайтда довоининг қаерида бораётганимни аниқ эслаёлмайман. Оҳ, Дўлан, Дўлан, Тянь-Шаннинг ҳайбатли бели! Сенда юриш мунчалар мушкул! Айниқса тунда, яна мен сингари кайфи ошган шофёр учун!

Машина аллақандай баландликка зўр-базўр кўтарилды-ю, бирданига пастликка, тоғ этагига қараб шўнғиди. Кўз ўнгимда тун гир-гир айланиб, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Қўлларим энди менга итоат қилмай қўйганди, руль чамбарагидан сирғалиб тушар, тезлик ричагини тута олмас эди. Борган сари машинанинг тезлиги ошиб, пастга томон учиб борарди. Сўнг алланимага урилди шекилли, тарақа-туруқ, шарақлаган овозлар эшитилди. Чироқлар ўчиб, кўз ўнгимни зим-зиё қоронғилик босди. Қалбимнинг аллақаерида: «Мана, аварияга ҳам учрадинг!»— деган фикр ялт этиб кетди.

Шу кўйда қанча вақт ётганлигимни билмайман. Бир пайт қулоғимга пахта тиқиб қўйилгандек бир овоз аранг эшитилди. «Қани ёрит-чи!» Кимнингдир қўллари елкамни, бошимни ва кўкрагимни пайпаслаб кўрди. «Тирик, аммо ўлардек маст», деди ўша овоз. Бошқаси эса: «Йўлни бўшатиш керак», деди унга.

— Қани, дўстим, сал сурил-чи, рулни менга бер, машинани четга олайлик!— ҳалиги қўл елкамга секингина туртарди.

Мен инграб, рулдан зўрга бошимни кўтардим. Пешонамдан қон оқарди. Кўкрагим эзилиб шикастланган экан, қаддимни кўтаришга йўл қўймасди. Тепамдаги киши гугурт чақиб, юзимга қаради. Сўнгра яна иккинчи марта гугурт чақиб, яна тикилди-да, қўнғир мўйловлари остидан ҳайратланиб жилмайди.

— Дўстим, сенга нима бўлди! Бу қанақаси?— дерди у хафаланиб ғамгин оҳангда қоронғилик орасидан.

— Машина... қаттиқ шикастланибдими?— дедим хириллаб қон аралаш туфлаб.

— Йўқ, унчалик эмас. Фақат бораётиб зарб билан сурилиб кетгану кўндаланг бўлиб қолган, холос.

— Ундай бўлса ҳозир жўнаб кетаман, йўлда турмайман!— деб ўзимга итоат қилмай қўйган қалтироқ қўлларим билан моторни юргизмоқчи бўлиб стартёрни босишга уриндим.

— Тўхта!— деб у мени маҳкам қучоқлаб олди.— Майнабозчилик етар. Чиқ буёққа. Тонг отгунча ухлаб ол-чи, эртага уёгини яна кўрармиз...

У мени кабинадан тортиб чиқарди.

— Камол, сен йўл тирбанд бўлиб қолмасдан машинани чеккага чиқариб қўй, кейин нима бўлганини аниқлармиз!— деди у ҳамроҳига, ўзи бўлса қўлларимни бўйнига солиб, қоронгида қаёққадир етаклади. Биз узоқ юрдик, у одам мени жимгина етаклаб борарди, мен иложи борича ўзим юришга ҳаракат қилардим, бироқ тезда толиқиб қолавердим, шунда у одам яна қўлтигимга кириб етаклашда давом этарди. Шу йўсинда биз аллақандай хонадонга етиб келдик. Бояги киши қўлтигимдан тутиб туриб, уйга киришимга ёрдамлашди. Кираверишдаги хонада керосинчироқ ёниб турарди. У киши мени табуреткага ўтказиб, устимдан калта пўстинимни еча бошлади. Шундагина мен унинг юзига қарадим. Уни танидим. Бу йўл тузатувчи уста, довонда машинани шатакка олганимда учрашган ўша Бойтемир эди. Мен жуда уялиб кетдим, лекин шунга қарамай, севиндим ҳам, энди узр сўраб, ташаккур изҳор этмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган ҳам эдимки, шу пайт полга бир нима тарақлаб тушди. Мен қайрилиб қарадим ва елкаларимдан улкан тош босиб тургандек ўрнимдан хиёл кўтарилдим. Остонада, сочилиб ётган ўтинлар олдида тошдек серрайиб қотиб қолган Асал турарди.

— Бу нимаси?— деб пичирлади у. «Асал!»— деб қичқириб юборишимга сал қолди, аммо унинг яқинлашмай, бегона қиёфада тикилиб турганидан оғиз очолмай қолдим. Уят ва номусдан ўт бўлиб ёниб, бошимни қуйи солдим. Хонага бир зум юракни ёриб юборгудек оғир сукунат чўкди. Агар Бойтемир бўлмаганида, билмадим, нима бўларди. У ҳеч нарса бўлмаганидек бамайлихотир мени ўрнимга ўтказди.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, Асал,— деди у хотиржамгина.— Шофёр бир озгина шикастланибди, тузалиб кетади... Сен, яхшиси, йод берсанг бўларди бизга...

— Йод?— энди унинг овози ўз ҳолига қайтган, майинлашган ва ташвишли эди.— Йодни қўшнилар олиб кетишган эди... Ҳозир олиб чиқаман!— дея Асал эҳшини йигиб олди-да, югуриб ташқарига чиқиб кетди.

Мен кимир этмай, лабларимни тишлаганимча ўтирардим. Кайфим тарқаб, бир зумда ҳушимга келиб қолдим... Энди чакка томирларим лўқиллаб ура бошлади.

— Аввал ювиш керак,— деди Бойтемир пешонам-

даги шилинган жойларни кўздан кечираркан, кейин челақни кўтариб ташқарига чиқиб кетди. Қўшни хонадан кўйлақчан, яланг оёқ, беш ёшлар чамасидаги бир бола мўралаб қарарди. У ётган жойидан туриб келган бўлса керак, катта-катта синчков кўзлари бири билан менга термилиб боқарди. Мен уни дарҳол танидим. Қандай таниганимни ўзим ҳам билмайман, ҳар қалай, ўғлим эканини сездим, қалбим сизди буни.

— Самад!— деб шивирладим кутилмаган учрашувдан овозим бўғилиб ва унга қараб интилдим. Шу пайт остонада Бойтемир пайдо бўлди, мен уни кўриб, негадир бир чўчиб тушдим. Чамаси, ўғлимнинг отини атаб чақирганимни эшитиб қолган бўлса керак. Худди ўғирлик устида қўлга тушгандек, ўзимни жуда ноқулай сеза бошладим. Хижолат тортаётганимни сездирмасликка интилиб, пешонамдаги шилинган ерни қўлим билан бекитганимча:

— Бу сизнинг ўғлингизми?— деб сўрадим. Нега шунақа деб савол бердим-а? Бу хатоим учун ўзимни ҳозиргача кечира олмайман.

— Менинг ўғлим!— деди мезбонга хос хушмуомалалик билан Бойтемир. У қўлидаги челақни полга қўйди-да, Самадни кўтариб олди.— Менинг ўғлим, албатта, ўз ўғлим, шундай эмасми, Самад!— дерди у ўғлини ўпиб ва мўйлови билан унинг бўйинларини қитиқлаб эркалаб. Бойтемирнинг овозида ва ўзини тутишида сохталикдан асар ҳам йўқ эди. Унинг барча хатти-ҳаракатлари шунчалик табиий эдики, гўё менинг ўрнимда менинг ролимни адо этаётгандек эди.— Ҳа, тойчоғим, нега ухламаялсан? Ҳамма нарсадан хабардор бўлсанг-а, қани, ўрнингта чопқилла-чи!

— Ойим қани?— деб сўради Самад.

— Ҳозир келади. Ана келяпти. Бор энди, ўғлим, ухла.

Асал жимгина югуриб кирди ва бизга сергаклик билан тезгина назар ташлаб чиқди-да, йодли шишачани Бойтемирга бериб, ўғлини олиб кетди.

Бойтемир намланган сочиқ билан юзимдаги қонни артди.

— Бирпас чидайсан энди!— деб ҳазиллашди у шилинган жойларимга йод сураркан ва жиддий суратда:— Бу ишинг учун сени ўтда куйдирса ҳам бўларди-ю, майли, энди, меҳмонимизсан-да... Мана тамом, қутулдинг, битиб кетади. Асал, бизга чой қўйиб юборсанг бўларди.

— Ҳозир! — деди Асал ўғлини аллалай туриб.

Бойтемир полга ёйилган кигиз устига икки қават кўрпача солиб, ёстиқ қўйди.

— Буёққа ўтиб ўтир, — деди у менга. — Ёнбошла, бир оз дамингни ол...

— Ҳечқиси йўқ, раҳмат! — деб гўлдирадидим мен.

— Утир ўтиравер, ўз уйингдек бемалол ўтиравер! — деб қаттиқ туриб олди у.

Буларнинг ҳаммаси гўё тушимда бўлаётгандек эди. Мана ҳозир ҳаммаси ошкор бўлади, қани энди ер ёрилса-ю, ерга кириб кетсанг, деган қўрқув ва ташвишдан юрагим тарс ёрилиб кетаёзгандек эди. Чунки мен бу ерга нақадар аянчли аҳволда: маст, ифлос ва қонга бўялган ҳолда келганимни пайқаган эдим. Уф, онам нега туққан экан мени-я!

Асал бизга қарамасликка ҳаракат қилиб, самоварни олди-да, ташқарига олиб чиқиб кетди.

— Мен ҳозир сенга ёрдамлашиб юбораман, Асал! — деди Бойтемир унинг орқасидан. У Асалнинг кетидан энди чиқмоқчи бўлиб турган эди, Самад яна ўрнидан ирғиб турди. Унинг мутлақо ухлагиси йўқ эди.

— Сенга нима бўлди, Самад! — деб меҳрибонлик билан бош чайқади Бойтемир.

— Амаки, сиз тўппа-тўғри кинодан чиқдингизми? — деб сўради ўғлим жиддий, олдимга яқинроқ келиб.

Мен унинг нима ҳақда гапираётганини тушунмадим, Бойтемир бўлса хохолаб кулиб юборди.

— Вой, тентаг-эй, — деб куларди Бойтемир бола-нинг ёнига чўккалаб ўтирганича. — Тоза ичакларни уздинг-ку. Биз қонга кино кўргани бориб турамыз! — деди у менга мурожаат қилиб. — У ҳам биз билан бирга боради.

— Ҳа, мен кинодан чиқдим! — деб умумий кулгига қўшилдим.

Аммо Самад қовоғини солиб олди-да:

— Ёлғон! — деди.

— Нега энди ёлғон бўларкан?

— Бўлмаса, анов уришадиган қиличингиз қани?

— Уйга ташлаб келдим...

— Менга кўрсатасизми, амаки? Эртага кўрсатасизми?

— Хўп, хўп, кўрсатаман. Қани, буёққа кел-чи, сенинг отинг нима, Самад-а, тўғрими?

— Самад. Сизнинг отингиз нима, амаки?

— Меникими...— дея нафасим ичимга тушиб кетди.— Менинг отим Илёс амаки,— дедим зўр-базўр.

Бойтемир шошиб қолди:

— Сизлар бу ерда гаплашиб ўтира туринглар, биз ҳозир чой қайнатиб келамиз.— У остонада тўхтади.— Сен, Самад, бориб ёт, кеч бўлиб қолди.

— Дада, яна озгина ўтира қолай!— деб ёлворди Самад.

— Ҳа, майли!— деб рози бўлди Бойтемир.

Самад олдимга келди. Мен унинг қўлларини силадим: у менга ўхшарди, жуда ўхшарди. Ҳатто қўллари ҳам, кулгиси ҳам худди меникига ўхшарди.

— Катта бўлганингда ким бўласан?— деб сўрадим мен қандай бўлмасин, ўғлимни гапга солмоқчи бўлиб.

— Шофёр бўламан.

— Машинада юришни яхши кўрасанми?

— Жудаям... Қўл кўтарсам, ҳеч ким мени машинасига чиқармайди...

— Эртага мен сени ўйнатиб келаман. Бўптими?

— Бўпти. Мен сизга ўзимнинг ошиқларимни бераман!— У ошиқларни олиб келиш учун нариги хомага чолиб кириб кетди.

Дераза ортида самовар карнайидан ўт чиқиб турарди. Асал билан Бойтемир алланималар ҳақида гаплашишарди. «Самадимизнинг нима деганини эшитганингдами, ичагинг узиларди», деди Бойтемир қувонч билан тараша ёраётди. Қизиқ, Асал ҳам айтарли бирон нарса бўлмагандек хотиржамгина жавоб берди: «Ҳа! У шунақа, нимани кўрса, шуни гапираверади!»

Самад архар терисидан ясалган халтачадаги ошиқларини пишиллаб кўтариб келди-да, олдимга сочиб ташлади:

— Танлаб олинг, амаки!— деб у ранг-баранг бўёқларга бўялган ўз бойлигини намойиш қила бошлади.

Мен эсдалик учун биттасини олмоқчи бўлдим, аммо журъат эта олмадим. Эшик очилиб, қайнаган самоварни кўтариб Бойтемир кирди. Унинг кетидан Асал кўринди. У чой дамлагунча, Бойтемир бизнинг олдимизга юмалоқ хонтахтани келтириб қўйди-да, дастурхон ёзди. Биз Самад билан ошиқларни йиғиштириб, уларни яна халтачага солиб қўйдик.

— Ўз бисотини кўз-кўз қиляпти, аҳ, мақтанчоқ!—

деб севиб тортқилади Бойтемир Самаднинг қулоғидан.

Орадан сал ўтмай биз самовар атрофида ўтириб чой ича бошладик. Биз бир-биримизни гўё ҳеч қачон кўрмагандек ва билмайдигандек ўтирардик. Шунинг учун бўлса керак, ўзимизни хотиржам тутишга, камроқ гаплашишга тиришардик. Фақат Самадгина ўзини эркин тутарди. У Бойтемирнинг тиззасига чиқиб олиб, пинжига тиқилганича бошини сарак-сарак қилиб ўйнарди.

— У-ух, доим мўйловингиз одамни қитиқлайди-я, дада!— деб типирчиларди у ва ўзи унга ёпишиб чаккасини мўйловига тегизар эди.

— Эҳтиёт бўл, чойга куйиб қоласан!— деб огоҳлантирди Бойтемир.

Ҳали бу гўдак атрофида ўтирган биз катталарнинг ҳар биримиз ҳозир ўз ўй-хаёлларимиз билан банд эканлигимизни фаҳмламас эди. Бизнинг тақдиримиз бугун фавқулодда тўқнашиб қолиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз. Буларнинг ҳаммаси нима билан тугалланар экан?..

Бошқа одамни «дада», деб эркаланаётган ўз ўғлим билан ёнма-ён ўтириш менга осон дейсизми? Висолида қанчалар азоб ва изтироб чекканим Асал, менинг азиз Асалим рўпарамда ўтирган бўлса-ю, кўзларига тик қарашга журъат эта олмасам. Қандай қилиб бу ерга келиб қолдйкин у. Севиб қолиб турмушга чиқдимикин? Гўё мен унга мутлақо бегона, мутлақо нотаниш кишидек, у ўзини танимасликка солаётган бўлса, мен бунга қаёқдан билайин ахир? Наҳотки у менадан шу қадар нафратланган бўлса? Бойтемир-чи? Наҳотки у менинг аслида ким эканлигимни пайқамаётган бўлса? Самад иккимиз бир-биримизга ўхшашимизни наҳотки сезмаётган бўлса? Нега у доводда машинани шатакка олганимиздаги учрашувимизни ҳатто эсламади ҳам? Ё унутдимикин?..

Уйқуга ётганимизда мен ўзимни янада оғирроқ сездим. Менга шу ернинг ўзига, кигиз устига ўрин солиб беришди. Мен деворга қараб ётардим, чироқ пилиги хиёл пасайтирилган. Асал бўлса идиш-товоқларни йиғиштирмоқда эди.

— Асал!— деб чақирди Бойтемир секингина қўшни хонанинг қия очиқ турган эшигидан.

Асал унинг олдига борди.

— Кўйлагини ювиб қўйсанг бўларди,— деди у.

Асал стулдан қонга беланган катак-катак кўйлагимни олди-да, юва бошлади. Бироқ шу заҳотиёқ ювишдан тўхтади. Бойтемир томонга ўтгани эшитилди.

— Радиаторнинг сувини тўкиб қўйдиларингми?— деб сўради у шивирлаб.— Тагин музлаб қолмасин...

— Тўкилган, Камол тўкиб ташлади!— деди Бойтемир ҳам шивирлаб.— Машина деярли лат емаган... Эрталаб ёрдамлашамиз...

Мен эса машина ҳақида ўйламабман ҳам: на радантор ва на мотор кўринарди кўзимга.

Асал кўйлакни ювиб бўлиб, уни печка тепасига ёяр экан, чуқур хўрсиниб қўйди ва чироқни ўчириб, чиқиб кетди.

Уйни қоронғилик қоплади. Ҳаммамизнинг ҳам ухламай ётганимизни сезиб ётардим. Ҳар биримиз ўзимизча ёлғиз ўй-хаёлларимиз билан эдик. Бойтемир ўғли билан бир каравотда ётибди. У нималардир деб Самадни эркалар, уйқусида типирчилаб тепкиланса, кўрпани устига тортиб ёпиб қўярди. Асал гоҳо-гоҳо оғир хўрсиниб қўярди. Унинг қоронғида худди ёмғирда қолган тошдек йилтираётган кўзлари менга кўришиб турарди... Улар, балки ёш билан тўладир. Нима ҳақда, ким ҳақида ўйлаётганикин? Энди у бир эмас, уч киши ҳақида қайғуриши керак эди... Эҳтимол, у ҳам худди мен сингари бир-биримизга боғлаб турувчи ўша ўтмиш кунларни, лаззатли ва изтиробли дамларни хотиридан бир-бир ўтказаетгандир. Аммо энди унинг висолига етолмайман, шунингдек, унинг ўй-фикрларини ҳам билолмайман. Кейинги йиллар ичида Асалнинг ўзи ҳам, кўзлари ҳам ўзгариб кетган эди... Энди бу кўзлар аввалги, ишонч билан боқиб, меҳр, соддадиллик билан порлаб турувчи ғуборсиз кўзлар эмас эди. Улар вазмин ва жиддийлашган эди. Бироқ Асал мен учун ҳамон ўша дашт қучоғида яйраб ўсган сарвқоматлигича қолган эди. Унинг ҳар бир хислат, хусусият ва хатти-ҳаракатлари мен учун таниш ва қадрдон эди. Бу эса бир аламимни икки қилиб, қалбимни ўртаб тирнарди. Аламимдан ёстиқ бурчагини тишлаганимча гинг демай ётардим. Тонггача мижжа қоқмадим.

Деразадан кўкда сузиб юрган ой булутлар орасидан ёғду сочар, дам-бадам ўз жамолини кўрсатиб қўярди.

Эрта тонгда Асал билан Бойтемир хўжалик ишлари

билан ҳовлига чиқиб кетганларида мен ҳам ўрнимдан турдим. Жўнаш керак эди. Секин одимлаб бориб Самадни ўпдим-да, тезда хонадан чиқиб кетдим.

Асал ҳовлида тош ўчоққа ўрнатилган катта қозонда сув иситмоқда эди. Бойтемир ўтин ёрарди. Биз у билан бирга машина томон кетдик. Жимгина папирос чекишиб борардик.

Машина кечаси йўл чеккасидаги бетонли устунчаларга урилган экан. Улардан иккитаси таг-туғи билан қўпорилиб ётарди. Машинанинг чироғи синган, қаноти ва олдинги қисми пачақланган, ғилдираги бир томонга хиёл қийшайиб кетганди. Биз буларнинг ҳаммасини лом ва болга билан озми-кўпми тузатдик. Сўнг моторни юргизолмай узоқ вақт азоб чекдик. Мотор довонда музлаб қолган эди. Картерни машъал ёқиб қиздирдик, кейин икки кишилашиб ручкани айлантира бошладик. Елкаларимиз тўқнашиб, кафтимиз ручка дастасини айлантиравериш қизиш кетди, бир-биримизнинг юзимизга илиқ нафасимиз уриларди, иккаламиз ҳам бир ишни бажарар эдик, эҳтимол, ўй-хаёлларимиз ҳам бир ердан чиқар.

Моторнинг ўт олиши жуда қийин бўлди. Иккаламиз ҳам ҳансирай бошладик. Шу орада Асал икки челақ иссиқ сув келтирди ва уларни жимгина олдимга қўйди-да, ўзини четга олиб турди. Сувни радиаторга қуйдим. Сўнгра яна Бойтемир билан биргаликда ручкани бир-икки айлантириб юборган эдик, ниҳоят мотор ишлаб кетди. Мен кабинага ўтирдим. Мотор нотекис, узилиб-узилиб ишларди. Свечаларни текшириш учун Бойтемир капот остига кирди. Шу чоғ пальточасининг тугмалари қадалмаган Самад ҳансираганича чопқиллаб келиб қолди ва машина атрофидан ғизиллаб чопа бошлади. Чунки у машинага миниб сайр қилиш иштиёқида эди. Асал уни тутиб олди-да, қўлидан маҳкам ушлаб олганча, кабинанинг ёнига ўтиб турди. У менга таъна қилгандек, шунақа ҳам алам ва ачиниш билан термилдики, ўз гуноҳимни ювиш ва уларни яна ўзимга қайтариш учун шу дамда лозим бўлса ҳар нарса қилишга тайёр эдим. Мен кабинанинг очиқ эшигидан энгашиб қарадим:

— Асал! Уғлимизни олиб ўтир! Утган галгидек машинага ўтқазиб олиб кетаман, бир умрга олиб кетаман! Утир!— деб мотор шовқини остида ёлворардим унга.

Асал ҳеч нима демади, жиққа ёшга тўлган кўз-

ларини жимгина четга буриб, «йўқ», дегандек бош чайқади.

— Утирайлик, ойи!— дея унинг қўлидан тортқилади Самад.— Ҳайнаб келамиз!

У ўглини силтаб ташлади ва уни қўлидан қўймай нарига етаклаб кетди. У бошини қуйи солганча атрофга назар ташламай борарди. Самад эса орқага тортқилар, кетгиси келмасди.

— Тайёр!— деб қичқирди Бойтемир капотни ёпиб, кейин, асбоб-ускуналарни менга узатди.

Йўлга тушдим. Яна қўлим рулда, яна йўл, тоғтошлар, машина мени учираб олиб кетмоқда, унинг мен билан қанчалик иши бор...

Асал билан ўғлимни довонда ана шу йўсинда топдим, биз шу хилда учрашдик ва ажрашдик. Чегарага бора-боргунча ва қайтишда бутун йўл бўйлаб ўйлаб ўйимга ета олмадим. Чеки чегараси йўқ ўй-хаёллардан чарчаб кетдим... Энди бу ерлардан бошим оққан томонга қараб бош олиб кетишим керак эди, бу ерда қолишим мумкин эмас эди.

Бунга мен қатъий қарор қилдим, шу хаёллар билан орқага қайтдим. Довондан ошиб ўтдим ва йўл участкасидан ўтиб кета туриб Самадни кўриб қолдим. У йўл ёқасида бир ўғил бола ва ўзидан бир оз каттароқ бир қиз бола билан ўйнаб юрган эди. Улар тошқўрғон ўйнашарди, яъни тошлардан ҳовличалар ва моллар учун қўралар қуришмоқда эди. Эҳтимол, илгарилари ҳам уларни йўл ёқасида кўргандирману, аммо таний олмагандирман. Демак, деярли ҳар куни ўғилчамнинг ёнгинасидан ўтиб-қайтиб юрганимни ўзим пайқамай юрган эканман. Машинани тўхтатдим.

— Самад!— деб чақирдим мен тойчоғимни. Кўргим келиб кетди. Болалар менга қараб чопқиллаб келишди.

— Амаки, бизни машинада ўйнатгани келдингизми?— деб олдимга чопиб келди Самад.

— Ҳа, озгина сайр қилдирмоқчиман сизларни!— дедим мен.

Болалар чувиллашиб, ҳаммаси бирданига кабинага чиқишди.

— Бу бизнинг таниш амакимиз,— деб мақтанарди Самад ўртоқларига.

Мен уларни бир оз сайр қилдиргандек бўлдим. Аммо шу билан ўзимни шу қадар қувноқ ва шу қадар бахтиёр ҳис қилар эдимки, болаларнинг ўзлари ҳам

бунчалик ҳузур қилмаган бўлсалар керак. Сўнгра уларни машинадан туширдим.

— Қани энди уйлариңга чопинглар!— болалар чопқиллаб кетишди. Мен ўғлимни тўхтатдим:

— Шошмай тур, Самад, сенга озроқ гапим бор!— деб уни қўлимга олиб, бошим узра юқорига кўтардим, юзига узоқ тикилиб турдим, сўнгра кўксимга босиб, ўпиб-ўпиб олдим-да, пастга туширдим.

— Қилич қани, олиб келдингизми, амаки?— деди Самад эсига тушиб қолиб.

— Э, ёдимдан кўтарилиб кетибди-ку, ўғлим, энди келаси сафар олиб келаман!— деб ваъда бердим унга.

— Энди эсингиздан чиқармайсиз-а, амаки? Биз бояги жойда ўйнаб юрамиз.

— Яхши, қани энди тезроқ чоп!

Автобазада дурадгорлик устахонасида ёғочдан учта ўйинчоқ қилич ясаб, ўзим билан бирга олиб юрдим.

Болалар ҳақиқатан ҳам мени кутиб туришган экан. Мен уларни машинада яна бир оз айлантирдим. Ўғлим ва унинг ўртоқлари билан дўстлигимиз ана шундай бошланди. Улар менга тез кўникиб қолишди. Узоқдан кўзлари тушиши биланоқ бир-биридан ўзишиб чопиб қолишарди.

— Машина, машинамиз келяпти!— деб қичқиршарди.

Менга яна жон кириб, одамбашара бўлиб қолдим. Йўлда кетаётиб руҳим тетик, димоғим чоғ кетар ва ўзим билан бирга қандайдир ноёб ҳис-туйғуларни элтиб борардим. Йўл ёқасида мени ўғлим кутиб турганини билардим. Лоақал бир-икки минут бўлса-да, у билан ёнма-ён ўтириш мен учун катта бахт-ку. Энди бутун фикру хаёлим қандай бўлса ҳам ўғлимнинг олди-га ўз вақтида етиб бориш ташвиши билан банд эди. Мен ҳаммавақт довондан кундузи ўтишни мўлжаллардим. Илиқ баҳор кунлари эди, болалар доим очиқ далада ўйнаб юришарди. Шунинг учун ҳам мен уларни кўпинча йўл ёқасида учратардим. Азбаройи шу учунгина яшаётгандек ва ишлаётгандек туюларди менга: ўзимда йўқ бахтиёр эдим... Аммо баъзан юрагим қўрқувдан орқасига тортиб кетарди. Уёқда йўл участкасидагилар болаларни машинада ўйнатиб юрганлигини билишадими-йўқми, билмадиму, аммо ўғлимнинг мен билан учрашишнинг ман этишлари, уни йўл ёқасига чиқармай қўйишлари мумкин эди. Мен бундан жуда қўрқардим, Асал билан Бойтемирдан бундай қил-

масликларини лоақал мана шу оний учрашувлардан мени маҳрум этмасликларини дилимдан ялиниб-ёлвориб сўрардим. Аммо бир куни худди шундай бўлди...

Биринчи Май байрами яқинлашиб келмоқда эди, ўғлимга совға қилмоқчи бўлиб, унга ўзиюрар машина—худди меникига ўхшаш юк машиначаси сотиб олдим.

Уша куни автобазада ўралашиб қолиб, йўлга кечроқ чиққаним учун жуда шошилардим. Эҳтимол, шунинг учун ҳамми, кўнглим алланарсани олдиндан сезаётгандек ғаш тортаётган эди, бекордан-бекор ҳаяжонланиб, хавотирланардим. Йўл участкасига яқинлашиб борар эканман, Самаднинг қанчалик хурсанд бўлишини кўз олдимга келтириб, ўроғлиқ ўйинчоқ машинани ёнимга солиб қўйдим. Гарчи унинг бундан кўра яхшироқ ўйинчоқлари бўлса ҳам, бу алоҳида совға—шофёр бўлишни орзу қилиб юрган жажжигина болага йўловчи таниш шофёрнинг совғаси эди. Аммо бу гал Самадни учратолмадим. Болалар усиз чопиб келишди... Мен кабинадан чиқдим:

— Самад қани?

— Уйда, касал бўлиб қолди,— деди бир бола.

— Касал бўлиб қолди? Боши оғрияптими ёки бошқа ерими?

— Йўқ, у касал эмас!— деди билагонлик билан қизча.— Ойиси буёққа юбормаяпти!

— Нега?

— Билмайман. Борма, деяпти.

Тарвузим қўлтиғимдан тушиб, кайфиятим бузилди. Мана шу билан тамом, вассалом!

— Ма, олиб бориб бер,— деб ўроғлиқ ўйинчоқни ҳалиги болага узатдим, бироқ шу заҳотиёқ фикримдан қайтдим.— Йўқ, қўя қол.— Ўйинчоқни қайтиб олиб, бошимни қўйи солганимча машина томон кетдим.

— Нега амакимиз бизни машинага чиқармади?— деб сўради бола опасидан.

— Касал бўлиб қолди,— деди опаси қовоғини солиб.

Ҳа, қизча тўғри топганди. Бу хабар мен учун ҳар қандай касалликдан ҳам ортиқ эди. Бутун йўл давомида ўйланиб бордим... Наҳотки, Асал мендан шу даража кўнгли қолган бўлса, наҳотки у менга нисбатан шу қадар бағритошлик қилса? Мен қанчалик ёмон бўлмай, наҳотки унинг заррача ичи ачимаса! Йўқ, ишонгим келмасди... Асалнинг шу даражага бориши мум-

кин эмас, бу ерда бошқа бир гап бор... Хўш, нима бор? Мен қаёқдан билай... Шу чоғ, ўртоғи айтганидек, ўғлимнинг бир оз тоби қочиб қолган бўлса керак, деб ўзимни-ўзим ишонтиришга уриндим. Нега унга ишонмаслигим керак экан? Ахир, ҳақиқатан ҳам шундай бўлиши мумкин-ку. Мен бунга ўзимни шу даражада ишонтириб қўйган эдимки, кейин бу фикримдан ўзим ҳам чўчиб кетдим. Ўғлимнинг иситмалаб ва алаҳсираб, илондек тўлғаниб ётгани бир-бир кўз олдимдан ўтаверди... Балки бирон ёрдам зарур бўлиб қолар, дори-дармон келтириш ёки касалхонага олиб бориш керак бўлиб қолар. Ахир улар шаҳарда эмас, доводда яшашади! Жуда қийналиб кетдим. Орқага қайтишга шошилдим, қандай тадбир-чора қўллаш мумкин эканлигини тасаввур эта олмасдим, бироқ хаёлимдан биргина нарса ўтарди: тезроқ етиб боришу, агар, ўғлим соғ-саломат бўлса, кўриб кўнгилни жойига тушириш. Мен уни учратишимга ишонардим, буни қалбим айтиб турган эди. Худди қасддан қилгандек, бақда ёнилғи тамом бўлиб қолди, машинани доводдаги бензоколонка олдида тўхтатишга тўғри келди.

* * *

Ҳикоясининг шу ерига келганда ҳамроҳим Илёс жимиб қолди. Қизиб кетган юзларини кафти билан ишқалаб, чуқур хўрсиниб қўйди-да, қия очилиб турган вагон деразасини охиригача суриб, билмадим, нечанчи марта экан, яна чека бошлади.

Вақт ярим кечадан ошган эди. Виздан бошқа йўловчиларнинг ҳаммаси ухлаб қолишган бўлса керак. Ғилдирақлар рельсларга «тақ-тақ» урилиб, ўзларининг туганмас қўшигини куйлаб борарди. Деразалар ортидан ёзги тун пардаси ғизиллаб ўтиб турар, станцияларнинг ер бағирлаб ёниб турган чироқлари милт-милт этиб ўтарди. Паровоз елиб бораётиб қаттиқ чинқирди.

— Худди мана шу пайтда сиз менга учраган эдингиз, ога, мен эса сизнинг илтимосингизни бажо келтиролмаган эдим. Энди сизга ҳаммаси аён бўлган бўлса керак,— деб ҳикоясини давом эттираркан, хомушгина жилмайиб қўйди қўшним.— Сиз бензоколонка олдида қолган эдингиз, сўнг «Победа»да мендан ўзиб кетдинглар. Буни кўрган эдим. Айни шу пайт довод этагига ёмғир ёғиб ўтганди...

Ҳа, машинани қаттиқ ҳаяжон ичида ҳайдаб борар-

дим. Ниҳоят қалб сезгиларим мени алдамаган эди. Самад йўл ёқасида кутиб турарди. У машинани кўриши биланоқ йўлни кесиб чопқиллаб қолди:

— Амаки! Шофёр амаки!..

Демак, ўғилчам соғ-саломат! Эҳ, ўзимда йўқ суюниб кетдим, қувончим ичимга сиғмасди!

Мен машинани шартта тўхтатиб, кабинадан сакраб тушиб, ўғлимга пешвоз югурдим.

— Нима бўлди, оғайни, касал бўлиб қолдингми?

— Йўқ, ойим юбормади. Унинг машинасига чиқмагин, дейди. Мен йиғладим,— деб арз қиларди Самад.

— Хўш, ҳозир қандай қилиб келдинг?

— Дадам, агар биров болаларни машинада ўйнатаман деса, қўявер, ўйнатаверсин, деди.

— Ростданми?

— Мен шофёр бўламан, дедим...

— Албатта шофёр бўласан, бўлганда ҳам қандай де! Виласанми, мен сенга нима олиб келдим?— Мен ўйинчоқ машинани олдим.— Бунга қара, ўзиюрар «ЗИЛ»ча, кичкинтой шофёрларга жуда боп машинада бу!

Бола оғзи қулоғига етиб жилмайди.

— Мен доим, ҳар доим сиз билан бирга машинада юраман-а, амаки?— деб ёлворувчи кўзлари билан термилди менга. Кўнглим бузилиб кетди.

— Албатта, ҳар доим!— деб ишонтирдим уни.— Истасанг, Биринчи Май байрамида шаҳарга бирга борамиз, машинани байроқчалар билан ясатамиз, кейин сени яна олиб келиб қўяман. — Нега мен унга бу сўзларни айтганлигимни, бунга қанчалик ҳақим борлигини ва айниқса ўз сўзларимга нега бирдан ўзим ҳам ишониб қолганлигимни ҳозир тушунтириш қийин эди. Бу ҳам етмагандек, яна сўзларимга эрк бериб гапиравердим. — Агар ёқса бутунлай меникида қоласан! — дедим ўғлимга жуда жиддий суратда. — Биз кабинада яшаймиз, мен сени доим ўзим билан бирга олиб юраман. Бўптими?

— Бўпти! — жон-жон деб рози бўлди Самад. — Машинада яшаймиз! Кетдик, амаки, ҳозир кетамиз!..

Баъзан катталар ҳам болалик қилиб қўяди. Биз кабинага ўтирдик. Мен ишонқирамай моторни юргиздим, стартёрни босдим. Самад жуда хурсанд эди: мени тортқилар, эркаланар, ўриндиқда ирғишларди. Машина қўзғалди. Самаднинг қувончи ичига сиғмас-

ди, тинмай куларди, рулни, каршисидаги кнопкаларни кўрсатиб алланималар деб бижирлаб гапирарди. Унга қўшилиб мен ҳам хурсанд бўлиб кетдим. Аммо бирдан эс-ҳушимни йиғиб олдим. Бутун вужудимни иссиқ аланга қоплаб олди; нима қиляпман ўзи?! Машинага тормоз бердим. Аммо Самад тўхтатишга кўнмади:

— Тезроқ, амаки, тазроқ ҳайданг! — дерди у. Бола-нинг илтижо билан бахтиёр боқишларини қандай қилиб рад эта олардим. Тезликни янада оширдим. Эндигина гизиллаб учиб бораётган эдикки, йўлга гудрон ётқизиб юрган грейдер кўриниб қолди. Грейдер бурилди-да, смолали суюқликни йўлга ётқизганича бизга томон келаверди, унинг кетидан эса, суюқликлар солинган улкан қозонлар орқасида Бойтемир турган экан. У грабарка билан йўлга ётқизилган гудронни текисламоқда эди. Мен довдираб қолдим. Машинани тўхтатмоқчи бўлдим, аммо кечиккан эдим: Самад билан аллақанча ерга келиб қолган эдик. Мен бошимни пастроқ эгдим-да, жон-жаҳдим билан газни босдим. Бойтемир ҳеч нарсани сезмай қолди. У бошини кўтармай ишлаб ётган эди: бу ердан ўтиб турган машиналар кам дейсизми? Қайси бирига ҳам қарарди! Бироқ Самад уни кўриб қолди:

— Ана дадам! Амаки, келинг, дадамни ҳам чиқариб оламиз, майлими? Тўхтатинг, дадамни чақираман!

Мен индамасдим. Энди тўхтатишнинг иложи йўқ эди, унга нима дейман ахир? Самад бирдан орқасига қайрилиб қаради, қўрқиб кетди-да, қичқириб йиғлаб юборди:

— Дадамга бораман! Тўхтат, дадамга бораман! Тўхтат, тушаман! О-о-йи-и!..

Муюлишдаги қоя орқасига ўтиб машинани тўхтатдим. Уғлимни овутишга урина бошладим:

— Йиғлама, Самад, йиғлама, қўй! Ҳозир олиб бориб қўяман. Лекин йиғлама!

Аммо қўрқиб кетган бола ҳеч нарсага қулоқ солмасди.

— Йўқ, тушаман! Дадамга бораман! Оч! — деб кабина эшигига ёпишиб тақиллата бошлади. — Оч, дадамга бораман ҳозир! Оч!

Ана холос, жуда ғалати иш бўлди-ку.

— Йиғламагин-да, ахир! — деб ялиниб-ёлвориб, уни кўндиришга уринардим. — Ҳозир очаман, йиғлама.

санг бўлгани! Дадангнинг олдига ўзим олиб бориб қўяман! Қани туш-чи, кетдик!

Самад ерга сакраб тушди-да, йиғлаганча орқага чопиб кетди. Мен уни ушлаб қолдим:

— Шошма! Кўзингни арт. Йиғлама. Жон ўғлим, йиғламагин! Машинанг қолди-ку, олмайсанми? Мана қара! — Мен шошиб ўйинчоқни олдим-да, қалтироқ қўлларим билан мурватини бурадим.— Қара, сенга қараб чопиб кетяпти, қани туғиб ол-чи! — Машинача йўлда физиллаб юриб кетди ва тошга урилди-да, йўл ёқасидаги ариқча чирпирак бўлиб учиб тушди.

— Керак эмас! — деди у ва яна баттароқ йиғлаб, орқасига қарамай қочиб кетди.

Мен бўлсам данг қотиб қолдим. Томоғимга қайноқ думалоқ бир нарса қадалгандек бўлди. Мен ўғлимга етиб олиш учун яна орқасидан чопдим:

— Тўхтаб тур, йиғлама, Самад! Тўхта, мен сенинг... мен, мен сенинг... ўзинг биласан-ку! — Бироқ давомини айтишга тилим келмасди...

Самад орқасига қайрилиб қарамай чопиб борарди, у муюлишдан ўтиб кўздан йўқолди. Мен қоягача чопиб бориб, қочиб кетаётган ўғлимнинг орқасидан қараб қолдим.

Унинг йўлда ишлаётган Бойтемир олдига югуриб бориб, унга ўзини ташлаганини кузатиб турдим. Бойтемир Самаднинг олдида чўққайиб ўтирди-да, уни қучоқлаб бағрига босди. Бола ҳам мен томонга қўрқиб, хавфсираб қараб, унинг бўйнидан қучоқлаб олди.

Бойтемир грабаркасини елкасига ташлаб, Самаднинг қўлидан ушлади. Улар йўл бўйлаб узун-қисқа етаклашиб кетишарди.

Мен қояга суянганимча узоқ турдим, сўнгра орқага қайтдим. Уйинчоқ машинача олдида тўхтадим. У ариқда тўнтарилиб ётарди. Кўз ёшларим юзимдан оқиб туша бошлади. «Мана, ишнинг пачаваси чиқди!» — дедим машинамга, унинг капотини сийпалаб. Моторнинг иссиқ тафти юзимга гуп этиб урилди... Энди ўғлим билан сўнгги учрашувимизнинг шоҳиди бўлган машинамга нисбатан ҳам қандайдир меҳр-муҳаббатим ошиб кетган эди...

* * *

Илёс ўрнидан туриб, эшикка томон юрди.

— Бир оз соф ҳаводан нафас олай, — деди у.

Мен купеда қолдим. Еришиб келаётган саҳар

осмонининг бир парчаси дераза ортидан оқариб, тебраниб ўтиб борарди. Ғира-ширада симёгочлар лип-лип ўтиб турарди. Чироқни ўчирса ҳам бўларди.

Мен Илёс билмаган, аммо менга аён бўлган нарсаларни унга айтиб берсаммикин, йўқмикин, деб чалқанча ўйлаб ётардим. Аммо у ҳадеганда купега қайтиб келавермади. «Майли, дам олволсин, эртага айтарман», деган қарорга келдим. Айтмай яхши қилган эканман, чунки эртасига яна ўйлаб кўриб, бу фикримдан қайтдим.

Мен йўл мастери Бойтемир билан деярли ўша кезларда — Илёс Асал билан ўглининг довонда яшаётганлигидан хабар топган чоғларда танишган эдим. Помирда Қирғизистон йўл ишчиларининг ўзаро текшириш ва тажриба алмашиш бўйича делегациясини кутишаётган эди. Шу муносабат билан Тожикистон республика газетаси қирғизистонлик тоғ йўли ишчилари ҳақида очерк ёзиб беришимизни илтимос қилган эди.

Делегация орасида энг яхши йўл мастерларидан бири Бойтемир Қулов ҳам бор эди.

Мен Бойтемир билан танишиш мақсадида Дўланга келдим.

Биз у билан қўққисдан учрашиб қолдик ва бу учрашув мен учун жуда муваффақиятли бўлди. Довонга етай-етай деб қолганимизда автобусимизни қўлида қизил байроқча тутган ишчи тўхтатди. Билсак, йўлда ҳозиргина тоғ ўпирилиши юз бериб, йўл тузатувчилар уни тозалашаётган экан. Мен автобусдан чиқиб, ўпирилиш юз берган жойга қараб кетдим. Тоғ тепасида пастга қараб тош аралаш ер кўчиб, йўлга қулаб тушибди-да, ўзи билан бирга йўлнинг бир чеккасини тўсиб қўйилган бетон устунчаларни ҳам қўшиб тик қиялик бўйлаб жарликка қараб ўпириб кетибди. Йўлнинг бу қисми тахта қолиплар ёрдамида қайтадан тикланаётган эди. Бульдозер уйилиб қолган тупроқни пастликка суриб туширарди. Бульдозер юролмайдиган жойларни эса ишчилар белкураклар билан тозалаб, шиббалашарди. Брезент плаш ва кирза этик кийиб олган киши бульдозер билан ёнма-ён юриб, тракторчига йўл-йўриқ кўрсатмоқчи эди:

— Хиёл чапроқча бур! Яна бир оз ичкарига! Тахта қолиплар устидан ҳайда! Ҳа, шундай! Тўхта! Орқага!..

Йўл деярли тозаланиб бўлинган эди. Шофёрлар

иккала томондан тинмай сигнал беришиб, соқчи ишчиларни сўкиб, йўлни очишни талаб қилишарди, аммо плашли киши буларга парво қилмасди. У бульдозерни мўлжалланган ердан юришга ва қолиплар ичидаги тупроқни яхшилаб шиббалашга қайта-қайта мажбур этарди. «Бойтемир деганлари шу бўлса керак. У ўз ишининг кўзини биларкан!» — деган қарорга келдим мен. Ҳа, янглишмабман, бу айни шу кишининг худди ўзи экан. Ниҳоят, йўл очилиб, машиналар ҳаракатга тушиб қолишди.

— Сиз нима қилиб турибсиз, автобусингиз кетиб қолди-ку? — деди менга Бойтемир.

— Мен сиз билан учрашгани келдим.

Бойтемир таажжубланмади ҳам. Мен билан оддийгина қўлимни маҳкам қисиб кўришди.

— Меҳмондан қочмаймиз, хурсанд бўламиз.

— Сизда ишим бор эди, баке, — дедим уни ҳурматлаб. Ўзимни ҳам танитдим. — Йўл тузатувчиларимизнинг Тожикистонга боришидан сизнинг хабарингиз борми?

— Ҳа, эшитувдим.

— Гап бундай. Помирга кетишингиз олдидан сиз билан гаплашиб олмоқчи эдим.

Мен келишдан мақсадимни аста-секин тушунтирар эканман, борган сайин Бойтемирнинг қовоғи осилиб, дағал ва қўнғир мўйловини ўйчан силай бошлади.

— Келганингиз-ку жуда яхши бўлипти, — деди у менга, — лекин Помирга мен бормайман, менинг хусусимда ёзиб ўтиришингизнинг ҳожати ҳам йўқ.

— Сабабини билсак бўладими? Ишлар кўпми? Ёки уйда бирон кори қол бўлдимми?

— Иш ҳам етарли, ҳар қалай йўл-да, ўзингиз кўриб турибсиз. Уйда дейсизми? — у папирос ола туриб бир оз жимиб қолди. — Уйда ҳам... албатта, ҳамма оилаларда бўладиганидек озми-кўпми ишлар бор... Аммо Помирга бормайман.

Мен унга ўхшаган йўл тузатувчиларнинг делегация составида боришининг қанчалик муҳим эканлигини тушунтиришга ва кўндиришга киришдим. Аммо Бойтемир кўпроқ ҳурмат юзасидангина менга қулоқ солар эди, мен уни ҳар қанча ташвиқот қилсам ҳам бари бир кўндира олмадим.

Мен жуда хафа бўлдим ва биринчи галда ўзимдан ўпкаладим. Журналистлик сезгирлигим бу сафар иш

бермади, чунки мен унга тўғри ёндашолмагандим. Мен довондан редакциянинг топширигини ҳам, қўшни республика газетасининг илтимосини ҳам бажара олмай қуппа-қуруқ кетадиганга ўхшаб қолдим.

— Хўп, майли, баке, кечирасиз, энди мен кетай. Ҳозир бирор йўловчи машина келиб қолар.

Бойтемир менга осойишта ва сергак кўзларини қадаб, диққат билан тикилди-да, мийиғида кулиб қўйди.

— Шаҳарлик қирғизлар урф-одатларимизни унутиб қўйяптилар-да. Менинг уйим, оилам, дастурхоним ва тунайдиган жойим бор. Мени деб келган экансиз, йўлдан қайтмасдан, бугун уйимга тушиб, эртага кетарсиз. Юринг, мен сизни хотиним ва ўғлимнинг олдига қолдириб қайтай: кўнглингизга олмайсиз, албатта. Қоронғи тушмасдан йўлни бир айланиб чиқишим керак. Тезда қайтаман. Ишимиз шунақа...

— Баке!— деб тўхтатдим уни.— Мен сиз билан бирга йўлни айланиб чиқа қолай.

Бойтемир менинг шаҳарлик қиёфамга бир назар ташлаб олди-да, айёрона кўз қисиб қўйди:

— Қалай бўларкан, мен билан бирга кезиб юришингиз сизга ноқулай бўлмасмикин? Масофа узоқ, бунинг устига йўл ҳам яхши эмас.

— Майли, ҳечқиси йўқ,— деб қатъий туриб олдим мен.

Шундай қилиб, биз йўлга тушдик, ҳар бир кўприк ва муюлиш олдида, ўпирилган жойлар ва осилиб турган қоялар қаршисида йўл-йўлакай тўхтаб, уларни кўздан кечириб борардик. Буларнинг ҳаммаси йўл мастерининг зийрак ва ўткир назаридан ўтарди. Биз ўз-ўзидан гапга киришиб кетдик, албатта. Ҳали-ҳалигача нима учун, қайси сўзим билан, нима билан ва қай йўсинда Бойтемирнинг ишончини қозонганлигимни ўзим ҳам билолмайман. Азбаройи шу ишончи туфайли у менга ўз тақдири ҳақида ва оиласининг тақдири ҳақидаги қиссани сўзлаб берди.

Фақат эндигина, Илёснинг ҳикоясини охирига қадар тинглаб бўлгач, журналист сифатида омадим жуда ўнгидан келганини тушундим. Зоҳиран хотиржам ва осойишта кўринган Бойтемир ўша кунлари ўзи билан ғам-ғусса, ташвиш ва ўй-хаёлларнинг улкан юкини кўтариб юрар эди. Қандайдир, тасодифан, кўнглини ёзиш учундир, Бойтемир бир-икки оғиз айтиб юборди-ю, кейин гапини тўхтата олмай, қалби-

даги дард-ҳасратлари қўзғалиб, дарё каби ошиб-тошиб кетди...

ЙЎЛ МАСТЕРИНИНГ ҲИКОЯСИ

Мана сиз, нега Помирга боргингиз йўқ, деб сўрадингиз. Ўзим помирлик қирғизман. Туғилган элим Помир бўлса ҳам мен буёқларда, Тянь-Шанда юрибман.

Жуда ёшлик чоғларимданоқ Помир йўл қурилишида ишлай бошладим. Уёққа комсомол чақириғи билан борган эдим. Қурилиш халқ қурилиши эди, механизмлар етишмасди, иш қанчалик оғир бўлмасин, биз, айниқса ёшлар, иштиёқ билан, ғайрат ва шижоат билан ишлардик. Ғайрат кўрсатмай бўлармиди: асрлар бўйи инсон қадами етмаган Помирга йўл солиняпти-я! Мен зарбдорлар қаторига ўтиб олдим, дам-бадам мукофот ва инъомлар олиб турардим. Буни мақтаниб эмас, шунчаки кези келгани учун айтяпман.

У ерда, қурилишда мен бир қизни учратиб, уни жон-дилимдан севиб қолдим. Ўзи ҳам жуда чиройли, ақлли қиз бўлиб, қурилишга овулдан келган эди; бу эса ўша пайтларда оддий қирғиз қизи учун катта қаҳрамонлик эди. Уёғини суриштирганда, ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳатто ҳозир ҳам қизларнинг ишлаб чиқаришга бориб ишлашлари унчалик осон эмас — бунга урф-одатларимиз тўсқинлик қилади. Гулбара билан танишганимизга бир йилча бўлди. Йўл қурилиши охирлаб қолган эди. Йўлни ишга солиб юбориш учун ўз кадрларимиз бўлиши зарур эди. Йўл қурилиши ишнинг бир томони, уни биргалашиб, умумий куч билан бажара олиш мумкин, шунинг билан бирга, унга кўз-қулоқ бўлиб, назорат ҳам қилиб туриш керак-да. Бизда Ҳусайнов деган бир ёш инженер бор эди, у ҳозир ҳам йўл соҳасида ишлайди, министр бўлиб хизмат қилмоқда. Биз у билан дўстлашиб қолдик. Менга йўл ишлари курсларига бориб ўқишга маслаҳат берган ҳам шу киши бўлди. Мен ўқишни битириб келгунимча Гулбара кутиб туролмас, уни овулга олиб кетиб қолишар, деб ўйлаган эдим, йўқ, у қайтишимни кутди. Ниҳоят, бирга турмуш қуриб, ўша ерда, йўл участкасида қолиб ишлай бошладик. Биз жуда аҳил ва бир-биримизга меҳрибон эдик... Шунинг ҳам айтиш керакки, айниқса тоғ ва доvonларда яшовчи йўл тузатувчилар учун мустаҳкам оила — яхши хотин ош-нондек зарур. Мен буни кейинроқ ўз ҳаётимда синаб

кўрдим. Агар мен ўз ишимни бир умрга жон-дилимдан севиб қолган эканман, бунда хотинимнинг хизмати ҳам оз эмас. Биз қиз кўрдик, кейин иккинчиси дунёга келди, худди шу кезларда тўсатдан уруш бошланиб қолди.

Помир йўли шаррос қуйиб берган жаладан кейинги дарё каби чайқалиб, тўлқинланиб кетди. Бутун халқ ана шу дарё сингари пастга томон оқа бошлади — улар армияга кетаётган эди.

Ниҳоят менга ҳам навбат келди. Эрталаб ҳаммамиз бошлашиб уйдан йўл ёқасига чиқдик. Кичкина қизчамни қўлимда кўтариб борардим, каттаси эса баримдан ушлаб олганча ёнма-ён борарди. Гулбарам, бечора Гулбарам! Унинг қўлида менинг сафар халтам, ўзини дадил тутишга ва мени ҳам овутиб, тинчителишга уринарди. Аммо кимсасиз тоғу тошлардаги йўл участкасида икки ёш бола-ю, яна худди ўзига ўхшаш икки қўшни аёл билан қолиш унга нақадар оғир эканлигини бутун қалбимдан сезиб турардим. Мен уларни овулга: қариндош-уруғларим олдига жўнатмоқчи бўлдим, аммо Гулбара истамади. Кунимизни бир амаллаб ўтказармиз, сени кутамиз, йўлни ҳам қаровсиз қолдириб бўлмайди-ку, ахир, дерди у. Мен рафиқам ва фарзандларим билан сўнгги марта йўл ёқасида туриб хайрлашдим. Биз Гулбара билан у вақтда ҳали жуда ёш, ҳаётга эндигина қадам қўйган эдик...

Мен сапёрлар батальонига тушдим. Москва остоналаридаги кўпгина танкка қарши қурилган тўсиқларга менинг ҳам қўлим теккан. Кейин эса Дон ва Висла дарёларини кечиб ўтиб, Дунайга қараб кетдик. Уруш майдонларида биз қанчадан-қанча йўллар, кечув жойлари, кўприклар барпо этдик. Қилган ишларимизни санаб саноғига етиб бўлмайди! Баъзан шундай пайтлар ҳам бўлардики, гоҳ муздай сувда титраб-қалтирайсан, гоҳ тутун ва олов ичида ёнасан, атрофингда снарядлар бетиним портлайди, кечув жойларни остинустун қилади, қанчадан-қанча одамлар қирилади, тинка-мадоринг қуриб, ўлишингга ҳам минг марта рози бўласан. Бироқ шундай пайтларда тоғ-тошларда яшаб, худди Хизрни йўқлагандек мени интизорлик билан кутаётган бола-чақамни эсласам ва Помирдек жойдан бу ерда, кўприк остида бекордан-бекорга ўлиб кетгани келмаганимни ўйласам, куч-қудратим шу қадар ортиб кетардики, бир-биридан ажралиб кетаётган симларни ҳатто тишларим билан бурардим, ҳаёт-

дан воз кечгим, таслим бўлгим келмасди. Ана шу куч билан Берлин остоналаригача етиб бордим.

Хотиним тез-тез хат ёзиб турарди, яхшиямки, почта уларнинг ёнгинасидаги йўлдан ўтарди. У ҳамма нарса ҳақида, шу жумладан, йўл ҳақида ҳам батафсил ёзарди — у менинг ўрнимга мастер бўлиб қолган эди. Унга жуда оғир эканлигини билардим: йўл ҳам унча-мунча йўллардан эмас, Помирда-я! Бунинг устига, қўшнилар ҳам дуч келган томонга қараб кўчиб кетишибди.

Қирқ бешинчи йилнинг баҳорига келиб тўсатдан хат келмай қўйди. Фронт почтасида ҳар хил ҳодисалар бўлиши мумкин-ку, деб ўйлаб, ўзимни-ўзим овутардим. Кунлардан бирида мени полк штабига чақириб қолишди. Хўш, гап шунақа, старшина, урушиб бўлдинг, яхши жанг қилдинг, ташаккур ва мукофотлар ҳам олдинг. Энди уйингга қайтасан, у ерда сен ҳозир кўпроқ кераксан. Аммо биринчи навбатда ҳарбий комиссариатга кир, ҳужжатларингни топшир, кейин уйингга жўна... Мен кутилмаган бу хабардан қувониб кетдим, албатта. Ҳатто уйга телеграмма ҳам юбордим.

Мен қадрдон жойларимга етиб келдим. Ҳарбий комиссариатга эса кириб ўтирмадим, улгураман ҳали, каёққа қочиб кетардим! Уйга! Тезроқ уйга етиб борай! Йўловчи полуторка машина учраб қолди, мен унда Помир йўли бўйлаб жўнаб кетдим.

Қани энди қанотим бўлса-ю, учиб борсам, фронтдаги «Студебеккер»ларда юриб ўрганиб қолибман, кабинага энгашиб шофёрга қичқирардим:

— Тезроқ ҳайда, ошна, шалдироқ аравангни мунча аямасанг! Уйимга кетяпман!

Мана, яқинлашиб ҳам қолдим. Муюлишдан ўтиш билан менинг участкам. Сабр-тоқатим чидамади. Машинанинг юриб кетаётганига қарамай, сакраб тушдим-да, сафар халтамни елкамга ташлаб, югуриб кетдим. Шундай қилсам тезроқ етиб бораман, деб ўйладим. Чопяпман, чопяпман, муюлишдан ҳам ўтдим... Утдиму ҳеч нарсани таниёлмадим. Гўё ҳамма-ҳаммаси ўз жой-жойида тургандек: тоғлар ҳам ўз ўрнида, йўл ҳам ўша, аммо на уй-жой, на ҳовли ва на бирон тирик жон зоти кўринарди. Фақат тош уюмларигина қалашиб ётарди. Бизнинг ҳовлимиз хиёл четроқда, нақ тоғнинг таггинасида эди. Тоғ этагидаги жойлар жуда тор эди. Тоққа кўзим тушди-ю, дарҳол данг қотиб анграйиб қолдим. Баландликдан қор қатлари кўчиб, ўзи билан бирга йўл-

да учраган ҳамма нарсани теп-текис қилиб супуриб кетган, гўё ўткир тирноқли темир панжалари билан тоғ ёнбағирларини қўпориб, пастликка ағанатиб улоқтиргану чуқур ва улкан жарликнинг саҳнини қўш қўшгандек ағдар-тўнтар қилиб ташлаган эди. Хотиним ўзининг сўнгги хатида жуда қалин қор тушганини, сўнгра кутилмаганда ёмғир ёға бошлаганини ёзган эди. Демак, қор уюмини қуламасидан эртароқ портлатиб, пастга қулатиб юбориш зарур эди, бироқ бу аёл кишининг қўлидан келармиди.

Ана шундай қилиб, оилам билан ҳам учрашдим. Минг бор ўлим билан юзма-юз келиб, тириклайин дўзахга тушиб қайтсаму бу ерда бола-чақамдан ном-нишон бўлмаса. Тинка-мадорим қуриб, қотиб турардим. Тоғ-тошларни ларзага келтириб ҳайқиргим, дод дегим келарди-ю, нафасим бўғзимга тиқилиб, овозим чиқмасди. Гўё бутун вужудим тошга айланиб қотиб қолгандек эди. Фақат елкамдаги сафар халтамнинг сирғалиб оёғим остига тушиб бораётганини сезиб турардим, холос. Мен уни ўша ерга ташлаб кетдим, унда қизларимга, хотинимга совғалар олиб келган эдим, йўлда гимнастёркамни новотга айирбошлаб олувдим. Мен турган еримда гўё бирор мўъжизани кутаётгандек узоқ туриб қолдим. Кейин орқамга қайрилдим-да, йўлдан кетавердим. Бир зум тўхтаб, ортимга қайрилиб қарадим, тоғлар сарак-сарак бўлиб тебраниб, бутун оғирликлари билан устимга бостириб келаётгандек бўлди. Юрагим қинидан чиқаёзгандек қичқириб юбордим-да, қоча бошладим. Қоч! Бу лаънати жойлардан қоч! Ана шунда даҳшатли овоз билан ҳўнграб йиғлаб юборган эдим.

Қаёққа ва қай тарзда бораётганлигимни эслаёлмайман, учинчи куни станцияга келиб қолибман. Ғала-говур халқ тўлқини ичида адашган кишидек дайдиб юрардим. Номимни атаб бир офицер мени чақириб қолди. Қарасам — инженер Ҳусайнов. Ҳарбий хизматдан бўшаб, уйига қайтаётган экан. Мен бошимга тушган кулфат ҳақида унга икки оғизгина сўзлаб бердим. Энди қаёққа бормоқчисан, деб сўради у. «Ўзим ҳам билмайман», деб жавоб бердим. Йўқ, деди у, бундай қилиш ярамайди, чидаш керак. Бир ўзингнинг сандироқлаб юришинга йўл қўймайман. Қани, юр, Тянь-Шанга кетдик, йўлни қуриб тугаллаш керак. Уёғини яна кўрармиз.

Мен бу ерга ана шундай қилиб келиб қолганман. Дастлаб йўлда кўприклар қуриб юрдим. Вақт ўтиб

борарди, бирор ишнинг бошини тутиш керак эди. Уша кезларда инженер Ҳусайнов министрликда ишлаётганди. У менинг олдимга тез-тез келиб турар ва ҳар келганида аввалги ишимга, участка йўл мастери бўлиб ўтишга маслаҳат берарди. Бунга юрагим дов бермасди. Эсласам, юрагим орқага тортиб кетарди. Қурилишда якка ўзим эмасман, кўпчилик билан ишлаш осон бўлади. Уёқда-чи, ким билади, ёлғизликдан юрагим ёрилиб кетса керак. Орадан неча йиллар ўтиб кетди. Бироқ мен ҳамон ўзимни ўнглолмас, бошимга тушган ташвишларни унутолмасдим. Гўё шу билан ҳаётим тамом бўлгану бундан буёғига ҳеч нарсадан умидим йўқдек эди. Уйланишни хаёлимга ҳам келтирмасдим. Гулбарам ва болаларимни ҳаддан ташқари севар эдим. Ҳеч ким ҳеч қачон уларнинг ўрнини боса олмайдигандек туюларди менга. Фақат кун кечириб учунгина ва шунчаки уйланиш эса — иш эмас. Бундан кўра сўққабош бўлиб юрган маъқулроқ.

Ниҳоят, участкага мастер бўлиб боришга қарор қилдим, ишлаб кўраман, агар ёқмаса, яна бирон ёққа кетавераман-да, деб ўйладим. Менга бу ерда довоннинг нақ ўзидаги участкани беришди. Ёмон бўлмади, аста-секин киришиб, кўникиб кетдим. Эҳтимол бунга участканинг жуда серташвишлилиги сабаб бўлгандир: довон-да, ҳар қанча десангиз ҳам иш топилади. Аммо бу менга оғирлик қилмади, аксинча, яхши бўлди. Вақт ўтиши билан қалбимдаги дард-аламлар сўна бошлади, уларни аста-секин унута бордим. Баъзи-баъзида ўша мудҳиш кун тушимга кириб чиқарди: ўша ер юзидан супурилиб кетган ҳовли қаршисида тошдек қотиб, елкамдаги сафар халтамнинг сирғалиб оёғим остига тушиб бораётганини сезиб тураман. Кейин қайрилардим-да, орқамга қараб қайтиб кетардим. Уйғониб кетиб қарасам, кўзимда ғилт-ғилт ёш бўлади. Бундай пайтларда саҳардаёқ ўрнимдан туриб ишга жўнардим, шу кетганимча то тунга қадар уйга қайтмасдим. Шу тариқа мен сўққабош бўлиб қолгандим. Тўғри, аҳён-аҳёнда: «Эҳтимол, ҳали яна бахтли кунларга эришарман», деган ҳазин ўй хаёлимга келиб қоларди.

Ниҳоят жуда оғир, изтиробли ва чексиз машаққатли бу бахт мен кутмаган бир пайтда келиб қолди.

Бундан тўрт йилча муқаддам тугаб бораётган қиш кунларининг бирида қўшнимнинг бемор онасини об-ласть касалхонасига олиб борган эдим. Қўшнимнинг ўзи бўлса уйдан бўшаб чиқа олмасди. Бир ёқда иш,

оила, бир ёқда болалари... Кампирнинг аҳволи эса кун сайин оғирлашиб бормоқда эди. Мен уни врачларга кўрсатишга аҳд қилдим. Шу кун участкамизга йўл бошқармасидан машина келиб қолди. Унда нимадир келтиришган эди. Биз ана ўша машинада область марказига бордик. Кампирни врачларга кўрсатдим. Врачлар кампирни касалхонага ётқизиш керак, ётқизилмаса бўлмайди, деб маслаҳат беришди. Кампир касалхонага биринчи марта тушганидан, ётмайман, деб қайсарлик қилиб туриб олди, ўлсам ўламанки, аммо касалхонада қолмайман, дерди у. Қайтариб олиб кет, бўлмаса қарғишимга қоласан. Шунча қилсам ҳам уни кўндира олмадим. Яна қайтариб олиб кетишга тўғри келди. Турлитуман, дори-дармонлар олиб, орқага қайтдик. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Автобазанинг довондаги базасидан ўтиб кетдик. Бир пайт шофёр машинасини шартта тўхтатди, мен унинг:

— Қаёққа борасиз? — деб сўраётганини эшитдим.

Алланима деб мужмалгина жавоб қайтарган аёл кишининг овози қулоққа чалинди ва унинг нари кетаётган одим шарпаси эшитилди.

— Чиқа қолинг! — деди шофёр унга. — Нега ундай қиласиз? — деб машинани унга яқинроқ ҳайдаб борди.

Қўлида бола, тугунча кўтариб олган ёшгина аёл машина бортига яқинлашди. Мен аёлнинг кузовга чиқиб олишига ёрдамлашдим, кабина орқасидаги шамол тегмайдиган пана жойни унга бўшатиб бериб, ўзим бурчакка ўрнашиб олдим.

Биз йўлга тушдик. Кун совуқ, рутубатли шамол эсарди. Бола йиғлай бошлади. Аёл болани овутишга ҳар қанча уринмасин, у сира тинчланадиганга ўхшамасди. Тоза чатоқ бўлди-ку! Кабинага ўтқазай десак, у ерда чалажон кампир ўтирарди. Шунда мен аёлнинг елкасидан секингина туртдим:

— Қани, менга беринг-чи, эҳтимол, тинчиб қолар, ўзингиз сал эгилиброқ ўтиринг, шамол тегмасин.

Мен болани калта пўстиним билан ўраб олдим-да, бағримга босдим. У тинчиб, пишиллаб нафас ола бошлади. Жуда дўмбоқ, ўзиям ўн ойлик чамаси жажжигина бола экан. Мен уни чап бағримга олиб ўтирардим. Бирдан юрагим гупиллаб, худди отиб туширилган қуш каби типирчилай бошлади. Нега эканлигини ўзим ҳам билмайман. Қалбим ҳам қайғу, ҳам қувончли туйғуларга тўлган эди. «Эҳ, наҳотки ҳеч қачон оталик бахтига муяссар бўлолмасам-а», деб ўйлардим мен. Бола

эса бағримда иссиққина ётарди. Унга бошқа ҳеч нарсанинг кераги ҳам йўқ эди.

— Уғилми? — деб сўрадим.

Аёл бош ирғаб қўйди. Кўриб турибман, бечора совқотиб қолган, эғнида юпқа пальто. Мен бўлсам қишда ҳам калта пўстин устидан плаш кийиб юраман: бизнинг иш шароитимизда бусиз мумкин эмас. Болани бир қўлимда ушлаб туриб, унга иккинчи енгимни чўздим.

— Плашимни ечинг. Бунақада шамоллаб қола-сиз.

— Йўғ-э, қўйинг, овора бўлманг,— деб кўнмади у.

— Тортинг, тортаверинг! — деб туриб олдим мен.— Епиниб олинг.

У плашга ўралиб олди, шамол кирмасин деб этакларини оёғи остига қистириб қўйдим.

— Бир оз исидингизми? — деб сўрадим мен.

— Ҳа, исидим.

— Йўлга намунча кеч чиқдингиз?

— Шундай бўлиб қолди,— деди у оҳиस्ताгина.

Шу пайт биз дарадан кетаётган эдик. Бу ерда кончилар посёлкаси жойлашган эди. Ҳамма уйқуга кетган, деразаларда биронта чироқ кўринмасди. Йтлар вовиллаб машина кетидан чопишарди. Шунда бирдан, бу аёл қаёққа бораркин, деган фикр хаёлимга келди. Мен, нима учундир, у конга келаётган бўлса керак, чунки уёқда борадиган жой йўқ, доvon, ундан кейин эса бизнинг участка, деб ўйлардим ўзимча.

— Сиз етган бўлсангиз керак? — дедим унга ва кабинани тақиллатдим.— Биз ҳам етай деб қолдик, доvonга келяпмиз. Машина нарига бормайди.

— Бу ер қанақа жой? — деб сўради у.

— Кон. Сиз бу ерга келаётганингиз йўқми?

— Мен... мен шу ерга келаётгандим,— деди у қимтиниб. Кейин «дик» этиб турди-да, менга плашни бериб, қўлига болани олди. Бола ҳиқиллай бошлади. Мен бортга яқинроқ келиб, унга ёрдамлашиш учун ерга сакрамоқчи бўлдим. Бироқ бу бечорага бир гап бўлган, бошига бирон мусибат тушган кўринади, деб ўйлаб қолдим. Совуқ тунда ёлғиз ўзини ташлаб кетсак қандай бўларкин?

— Сизнинг борадиган жойингиз йўқ! — дедим мен унга рўйирост.— Ёмон хаёлларга борманг, тагин. Болани буёққа беринг!— деб қўлидан гўдакни шартта олдим.— Сўзимни қайтарманг. Тунни бизникида ўтказ-

сиз, кейин ихтиёр ўзингизда. Кетдик! — қичқирдим шофёрга.

Машина қўзғалди. У бошини қуйи солиб, жимгина ўтирарди, билмадим, эҳтимол йиғлаётгандир.

— Хавотир олманг! — деб тинчлантирдим уни.— Мен сизга ҳеч қанақа ёмонликни раво кўрмайман. Мен йўл мастери Бойтемир Қулов бўламан. Менга бемалол ишонаверинг.

Уларни ўз хонамга жойлаштирдим. Ўзим унга тақаб қурилган бўш уйчамизга кириб, ёғоч каравотга ётдим.

Алламаҳалгача ухлай олмадим. Ўйлар гирдобида қолдим. Тинчимни йўқотдим. Сўраб-суриштириб ўтириш жуда ноқулай эди. Ўзим ҳам буни ёқтирмайман, аммо бари бир айрим нарсаларни сўрашга тўғри келди. Эҳтимол, у бечорага менинг ёрдамим керакдир. У саволларимга истар-истамас қисқа-қисқа жавоб қайтарарди. Бироқ мен айтилмай, унинг юрагида қолиб кетаётган гапларни ҳам англаб турардим. Агар инсоннинг бошига мусибат тушса, унинг ҳар бир сўзининг тагида яна айтилмай қолган ўнлаб сўз ётади. У эрини ташлаб, уйдан чиқиб кетибди. Такаббурроқ бўлса керак, азоб чекаётгани, куюнаётгани сезилиб турибди-ю, аммо ҳеч таслим бўлмоқчи эмасди. Нима ҳам дейиш мумкин, ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Нима қилса ўзи билади. Шундай бўлса ҳам бу ёшгина аёлга жуда раҳмим келарди. У ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган қизчага ўхшарди, қадди-қомати келишган, чеҳрасидан нур балқиб турарди. Одатда у меҳрибон, ширинсўз эди, эҳтимол, самимий аёлдир. Шундай жувонни ҳамма нарсдан маҳрум этиб, бош олиб кетишга мажбур этган қанақа инсон экан-а? Бунга сира тушунолмасдим. Келинг, менга нима, бу уларнинг иши. Эртага бирор машинага ўтказиб қўярман.

Уша куни ўйлайвериб чарчаб кетдим, кўзим илиниши билан ўзимни машинада кетаётгандек ҳис қилдим. Калта пўстиним остига жажжи болани ўраб олганмишман. Гўдакнинг баданига иссиқ югуриб, кўксимда маза қилиб ётганмиш.

Тонготарда ўрнимдан турдим. Йўлларни кўздан кечириб келгани кетдим, аммо тез орада қайтдим. Меҳмонларим нима қилишаётган экан, деган ўй миямдан кетмасди. Уларнинг уйқусини бузмаслик учун эҳтиётлик билан олд хонадаги печкага ўт ёқиб, самовар қўйдим. Аммо у аллақачон уйғониб, кетишга ҳозирлик

кўраётган экан. У менга миннатдорчилик билдирди. Уларни чой ичирмай жўнатмадим, бир оз кутиб ўтиришга мажбур қилдим. Тунги кичкинтой ҳамроҳим ажойиб бола экан, одамга сира тортинмай келаверади, ҳеч нарса билан иши йўқ. У билан ўйнашиб ҳузур қилдим, хумордан чиқдим: у билан дарҳол кўникишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетдим. Чой устида аёлдан сўрадим:

— Қаёққа боришингиз керак? Йўловчи машина тўхтатайми?

У бир оз ўйланиб турди-да:

— Рибачьёга, — деди.

— У ерда қариндошларингиз борми?

— Йўқ. Қариндош-уруғларим овулда, Тўсўрнинг нариги ёғида.

— Э-э, унда сиз ана ўша томонга борадиган бошқа машинага ўтиришингиз керак. Бўлмаса қийналиб қоласиз.

— Мен бари бир уёққа бормаيمان. Боришимиз ҳам мумкин эмас, — деди у ўғлига ўйчан боқиб. — Узимиз айбдормиз...

Мен уни ота-онасининг розилигисиз турмушга чиққан бўлса керак, деб ўзимча тахмин қилардим. Кейин билсам, ҳақиқатан ҳам шундай экан.

У кетишга тайёрлана бошлади, бироқ мен уни бола-си билан шамолда туриб қолмасин деб бир оз уйга кириб кутиб туришга кўндирдим. Машинани бир ўзим тўхтатсам ҳам бўлади-ку, ахир.

Юрагим эзилиб, йўлга чиқдим. Уларнинг кетишини, ўзимнинг эса ёлғиз қолишимни ўйласам негадир яна қайғум ошиб, хаёлим паришон бўларди.

Аввал йўловчи машиналар келавермади. Кейинчалик бўлса биттасини кўра туриб атайин ўтказиб юбордим, қўл кўтармадим. Аммо бу қилмишимдан ўзим чўчиб кетдим. Нега бундай қиляпман? Ана шундан бошлаб мени дард-аламларим изтиробга солиб қийнай бошлади. Машиналар бирин-кетин ўтиб борарди, мен эса уларнинг бирортасини ҳам тўхтатмай, ғайриихтиёрий равишда вақтни чўзардим. Энди келганини тўхтатаман, дердиму, аммо қўлим яна кўтарилмасди. Уятдан юзларим лахча чўғ бўлиб ёниб, терлаб кетдим. Бу нима қилганим: бировни алдаб, йўлидан қолдирыпман-ку! Қандай ҳаққим бор бунга? Уйда у менга ишониб умид билан кутиб ўтирибди. Йўл бўйлаб уёқдан-буёққа юра бошладим. Узимдан-ўзим чўчирдим. Менга бир бало

бўлаётгандек эди. Қандайдир баҳонаю сабаблар қидириб топардим. Гоҳ, ойнаси синиқ экан, кабина совуқ бўлади, дейман; гоҳ машина кўнгилдагидек бўлмасди; гоҳ шофёри ёқмасди — олатасирчи кўринарди, эҳтимол, ичиб ҳам олгандир. Кабинаси банд машиналар ўтганда эса худди ёш болалардек қувониб кетардим. Ишқилиб, улар ҳозир кетмасайди, яна бир оз, яна беш-ўн минут уйимда ўтира туришса яхши бўларди. «Ахир у қаёққа ҳам боради? — деб ўйлардим мен. — Узи айтди, овулга бориши мумкин эмас. Бошқа жойларда уларнинг ҳеч кими йўқ. Рибачье йўл устидаги серқатнов шаҳарча, у ерда ҳар хил одам яшайди. Боласи билан қаерга боради? Дурустроқ жой топгунча, қиш пайтида ўглидан ажралиб қолади! Яхшиси, шу ерда бир оз яшаб туришсин, яна уёқ-буёқни ўйлаб кўрсин, эҳтимол, эриникига қайтиб борар. Ё у хотинини излаб келиб қолар...»

Э, шўрпешона, яхшиси, тентираб юрмасдан унинг ўзини йўл ёқасига бошлаб келиб, жўната қолсам бўлмасмиди! Уч соатлар чамаси ер депсаб вақтни бекор ўтказдим. Ўзимдан-ўзим нафратландим: нега, нима учун бундай қиляпман-а? Йўқ, ҳозир уни бу ерга бошлаб келаман-да, ўзининг олдида машина тўхтатаман. Бўлмаса, ҳеч нарса қиллолмай туравераман. Мен уйга қайтдим. У энди эшикдан чиқиб келаётган экан, кутавериб тоқати тоқ бўлибди. Мен уялиб кетдим, худди бирор гуноҳ қилиб қўйган ёш боладек унга жавдираб қарадим.

— Кутиб қолдингиз-а? — деб гўлдирадим мен. — Йўловчи машиналар учрамади, тўғрироғи, учради-ю, аммо кўнгилдагидек эмас экан. Кечирасиз, тагин ёмон жаёлларга бориб юрманг. Худо ҳаққи, уйга кириб бир оз ўтира туринг. Ўтиниб сўрайман!

У таажжубланиб, менга маъюсгина боқди-да, индамай уйга қайтиб кириб:

— Сиз менга ачиняпсизми? — деди.

— Йўқ, унинг учун эмас. Биласизми... Сиз учун ташвишланыпман. Қийналиб қоласиз. Қандай қилиб кун кечирмоқчисиз?

— Ишлайман. Суягим меҳнатда қотган.

— Қаерда ишлайсиз?

— Бирор ерга жойлашарман. Аммо уйга қайтмайман, овулга ҳам бормайман. Меҳнат қилиб кун кечираман.

Мен индамадим. Ҳаммаси тушунарли эди. У ҳозир

ҳеч нарса ҳақида ўйламасди, кўзига ҳам ҳеч нарса кўринмасди.

Алам, гурур уни номаълум томонларга ҳайдамоқда эди. Аммо «меҳнат қилиб кун кечираман», дейиш айтишгагина осон, ахир. Ишлаб кун кечириш тўғри-ку, лекин ҳадегунча унга эриша қолмайсан киши. Инсонни ўз эркига, хоҳишига қўймаслик ҳам яхши эмас.

Бола менга қараб талпинди. Уни кўтариб олдим. Унинг юзидан ўпарканман: «Эҳ, дўмбоғим, сендан ажралишга тўғри келяпти-ку. Қанийди сен билан бир умрга ажрашмасак. Уз ўғлимдек қадрдон ва азиз бўлиб қолган эдинг менга», деб ўтказдим кўнглимдан.

— Ҳа, майли, юринг, — дедим кейин секингина.

Ўрнимиздан турдик. Мен болани кўтариб олдим, би-роқ эшик олдига борганда тўхтаб:

— Иш бўлса бизда ҳам топилади, — дедим яна унга. — Шу ерда ишласангиз ҳам бўлади. Кичикроқ хона ҳам бор. Рост, қола қолинг. Шошилманг. Кетишга ҳар вақт улгурасиз. Яна ўйлаб кўринг...

У аввали индамай турди. Аммо мен ҳозирча бу ерда ишлаб туришнинг афзаллигини, сўнг нима қилиш зарурлигини ҳаёт ўзи кўрсатишини, кетгиси келса хоҳлаган вақтида кета олиши мумкин эканлигини айтиб, унда ишонч ҳосил қилдим.

Шундай қилиб, Асал ва Самад, — ўглининг исми шундай экан, — бизнинг йўл участкамизда қолишди.

Ҳовлидаги қўшимча қурилган уйча совуқ эди, шунинг учун Асални ўғли билан менинг хонамда яшашга кўндирдим, ўзим бўлсам ўша ҳужрага кўчиб ўтдим. Менга шу уйча ҳам етарди.

Шу пайтдан бошлаб менинг ҳаётим ўзгариб кетди. Бир қарашда-ку, ҳеч нарса ўзгармагандек кўринарди, ҳамон аввалгидек сўққабош эдим, аммо мен ўзимни яна инсон ҳис қила бошладим, узоқ йиллик ёлғизликда совиган қалбим тағин илий бошлади. Мен энди якка ўзим яшамасдим... Одамлар билан кишилар орасида яшаш, ишлаш, дўстлашиш, умум ишини адо этиш, ёрдамлашиш ва ёрдам олиш нақадар яхши. Кунинг битиб, вақт-соатинг етиб ўлганинда ҳам бошқалардан кам қилиб кўмишмайди... Аммо шунга қарамай, ҳаётнинг бир томони борки, уни севгилингга бўлган меҳр-муҳаббатдан бўлак ҳеч нарса билан алмаштириб, тўлдириб бўлмайди... Мен кичкинтойга жуда ўрганиб қолдим. Участкага айланиб чиққан пайтларда ҳам уни иссиққина қилиб ўраб олиб, ўзим билан бирга кўтариб юрар-

дим. Хуллас, бўш вақтимнинг ҳаммасини у билан ўтказардим. Шу пайтгача қандай қилиб яшаб келганимни тасаввур эта олмайман. Қўшниларим ҳам анча дуруст кишилар эди. Улар Асалга ҳам, Самадга ҳам меҳрибон эдилар. Болани ким севмайди дейсиз. Асалнинг ўзини олсак дилкаш, самимий, очиқ кўнгилли аёл, шунинг учун ҳам у участкадагилар билан тил топишиб, аралашиб-қуралашиб кетди. Менинг эса кичкинтойга ҳам, Асалга ҳам меҳру муҳаббатим янада ошиб кетди. Болага меҳрим онасига бўлган меҳр-муҳаббат билан пайваста эди. Ростини айтсам, ҳар қанча уринсам ҳам ҳис-ҳаяжонларимни ўзимдан-ўзим яшира олмадим. Асални севиб қолган эдим. Бир умрга бутун қалбим билан ёлғизликда ўтказилган ҳижронли йиллар, барча азоб-уқубатларим эвазига уни беҳад севиб қолдим. Барча жудоликларим, ғам-ҳасратларим, бу муҳаббатга мужассамлашган эди. Аммо буни унга ошкор этишга ҳақим йўқ эди. Асал ҳамон эрини кутарди. Кутишга узоқ кутарди-ю, бироқ ҳеч сир бой бермасди. Биз йўлда ишлаётган кезларда унинг ҳар бир йўловчи машинани интизор ва умидвор кўзлари билан кутиб олиши ва кузатиб қолишини кўпинча сезардим. Баъзан ўғлини кўтариб йўл ёқасига чиқар ва у ерда неча соатлаб ўтирар эди. У кўрина қолмасди. У ким ва қанақа одам эканлигини билмайман, буни сўрамасдим ҳам, Асал ҳам буни ҳеч кимга сўзламасди.

Вақт ўтиб борарди. Самад ҳам улғайиб қолди. Оҳ, у жуда шўх, жажжи тойчоқ эдики, билмайман, биров ўргатганми ёки ўрганганми, ҳар ҳолда у мени дада, дея бошлади. Кўрдими, бас: «Дада!» «Дада!» — деб бўйнимга осилади. Асал Самадга қараб ўйчан жилмайиб қўярди. Мен бўлсам ҳам қувонардим, ҳам юрагим ўртаниб азоб чекардим. Унга ота бўлишга минг бор рози эдим, аммо нима ҳам қила олардим...

Уша йили ёз кунларидан бирида биз йўл тузатаётган эдик. Машиналар бизни четлаб ўтиб борарди. Асал қўққисдан шофёрлардан бирига қараб қичқирди:

— Ҳей, Жонтой, тўхта!

Машина биздан бир оз ўтди-ю, таққа тўхтади. Асал шофёр томон чопиб кетди. Уларнинг нима ҳақда гапиришганларини билмадим, аммо Асалнинг тўсатдан кабинага қараб қичқира бошлаганини эшитиб қолдим:

— Алдаяпсан! Ёлгон! Ишонмайман! Йўқол бу ердан! Ҳозироқ йўқол!

Машина йўлига равона бўлди. Асал эса йўлни кесиб ўтиб, уйга қараб отилди. Афтидан, у йиғлаётган эди.

Латтадек бўшашиб, қўлим ишга бормаи қолди. Ким бўлди у? Асалга нима деди? Шунга ўхшаган шубҳа ва тахминлар қамраб олди мени. Чидаб тура олмай, уйга юрдим. Асал ўгли билан уйда ўтирар эди. Ахири бўлмади, кечқурун унинг олдига кирдим.

— Самад қани? Уни жуда соғиниб қолдим! — дедим мен.

— Мана, буёқда, — деди Асал маъюсгина.

— Дада! — деб менга талпинди Самад. Уни қўлимга кўтариб, эркалатдим. Онаси эса гамга ботиб, индамай ўтирарди.

— Нима бўлди, Асал? — деб сўрадим.

Асал чуқур хўрсиниб қўйди.

— Мен кетаман, баке, — деди у. — Бу ерда турмушим ёмон бўлганидан эмас, албатта, сиздан минг марта миннатдорман. Бироқ нега, қаёққа эканлигини ўзим ҳам билмайману бошим оққан томонга кетаман...

У бу гапларни шунчаки айтгани йўқ, буни кўриб турибман, гам-алам ичида кетиб қолиши мумкин. Ҳақиқатни айтишдан бўлак иложим қолмаган эди.

— Нима ҳам дердим, Асал, сени бу ерда ушлаб туришга ҳақим йўқ. Аммо сен кетгач, бу ерда яшай олмайман, мен ҳам бош олиб кетишим керак. Вайрон бўлган уй-жойимни бир марта ташлаб кетганман. Ушандан буён бир оз кўникиб қолгандек бўлувдим... Тасодифми бу ёки тақдирми, фақат сен ва ўғилчанг билан бирга бўлиб, гам-гуссаларимни унута бошлаган эдим. Буни гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ, ўзинг биласан, Асал. Агар сен ҳозир кетадиган бўлсанг, бу ер ҳам Помирда қолиб кетган уйим каби мен учун ҳаромга айланади. Уйлаб кўр, Асал... Мабодо у қайтиб келса ва қалбинг унга ундайдиган бўлса, сизларга заррача халал бермайман, доим эркинг ўзингда, Асал...

Мен шу сўзларни айтиб Самадни кўтариб олдим у йўлга чиқдим. У ерда Самадни анчагача кўтариб юрдим. Бу тойчоғим ҳеч нарсани тушунмасди.

Асал шу кўйи вақтинча яшаб қолаверди. Аммо унинг нималар ҳақида ўйлаб юргани, қандай қарорга келгани менга қоронғи эди. Бу кунлар ичида мен озиб-тўзиб қорайиб кетдим.

Бир куни туш пайтда аллақандай иш билан ҳовлига кириб қолдим. Қарасам, Самад ажабтовур юришга ин-

тиляпти. Асал уни, тагин йиқилиб тушиб лат емасин, деб қўрқиб, сал ушлаб турарди. Мен тўхтадим.

— Баке, қара, ўғлинг энди юрадиган бўлиб қолди! — деди қувонч билан жилмайиб.

Нима деди у? Уғлинг! Мен елкамдаги белкуракни иргитиб юбордим-да, чўнқайиб ўтириб, тойчоғимни чақира бошладим:

— Той-той-той, бўталоғим! Қани, менга кел-чи, оёқларинг билан ерни тепкилаб юр-чи, дадилроқ бос!

Самад қулочини ёзиб юборди.

— Дада!— деб оёқчаларини энтак-тентак босиб, менга қараб чолди. Мен уни ушлаб олдим-да, бошим узра баланд кўтариб, бағримга қаттиқ босдим.

— Асал!— дедим мен унга.— Эртага бир болалар байрамини ўтказайлик-а. Сен оқ ва қора жундан тўқилган чилвир тайёрлаб қўй.

— Хўп, баке!— деб кулиб юборди у.

— Ҳа, ҳа, албатта оқ ва қора жундан тўқилган бўлсин.

Мен отга миндиму чорвадор дўстларим олдига жўнадим, уёқдан қимиз ва янги сўйилган гўшт олиб келдим. Эртасига эса биз кичкина байрамимиз— «чилвир кесиш» байрамига қўшниларимизни таклиф этдик.

Мен Самадни ерга ўтқаздим-да, оёқларини оқ-қора чилвир билан тушовладим, ёнига қайчини келтириб қўйдим. Сўнг ҳовлининг нариги чеккасида турган болаларга қараб буйруқ бердим:

— Кимки биринчи бўлиб чошиб келиб чилвирни кесса, ўшанга биринчи бўлиб мукофот берилади, қолганларга эса навбат билан улашилади. Қани бошланглар, болалар!— деб қўл силтадим.

Худди пойгага қўйилган аргумоқлар сингари болалар бизнинг «қой-қув» ва шовқин-суронимиз остида қийқиришиб чопа кетишди.

Чилвир кесилиб бўлгандан кейин Самадга қараб:

— Қани, ўғлим, чопқиллайвер энди!— дедим.— Уни қўлидан ушлаб олиб юринглар, болалар!

Улар Самаднинг қўлидан тутишди, у ҳам болалар билан чошиб кетди. Мен эса уларнинг орқасидан, ҳеч кимга мурожаат қилмасдан, беихтиёр гапириб юборибман:

— Одамлар! Менинг тойчоғим чопқиллаб юриб кетди! У тулпордек илдам бўлсин!

Самад болалар кетидан чопқиллаб бора туриб, орқага қайрилиб: «Дада!» деди-да, думалаб тушди. Биз

Асал билан иккимиз бараварига унга томон ташландик. Мен Самадни ердан кўтариб олганимда, Асал биринчи марта менга :

— Жоним! — деди.

Шу кундан бошлаб биз эр-хотин бўлиб қовушдик.

Қишда ўғилчамизни олиб овулга, чол-кампирлар олдига бориб келдик. Улар биздан жуда хафа эди, бироқ кейинчалик кечиринди, дуо қилишиб фотиҳа беришди.

Кунлар бирин-кетин сезилмай ўтиб борарди. Самад беш ёшга тўлди. Биз Асал билан жуда аҳил, жуда иноқ яшардик, фақат биргина нарса ҳақида оғиз очмас ва эсламас эдик. Асал у ҳақда ўйлармиди, ёлғиз қолганда уни эслаб ўй-хаёлларга берилармиди, буни билмайман, бироқ биз гўё гап-сўзсиз дилимизда ўзаро шартлашиб қўйгандек эдик: биз уни танимаймиз, биз учун у одам йўқ ва бўлмайди ҳам...

Аммо инсон кўнгли нималарни истамайди дейсиз. Бунинг устига яна шундай нарсалар ҳам борки, улардан қочиб қутула олмайсан. У яқиндагина бу ерларда пайдо бўлиб қолди.

Бир куни кечаси йўлда авария бўлиб қолди. Ёрдамчим билан икковимиз нима бўлганини билиш учун югурдик. Эҳтимол, бирор бахтсизлик юз бергандир. Етиб келдик. Аллақандай юк машинаси йўл чеккасидаги устунларга тумшуғи билан келиб урилибди. Фирт маст шофёр ҳушидан кетиб тахтадек қотиб ётарди. Мен уни танидим, аммо исмини эслаёлмадим. У бир куни бизни фалокатдан қутқарган ва машинамизни шатакка олиб, довонга олиб чиқиб қўйган эди. Дўланда эса машинани шатакка олиб юриш ҳазилакам иш эмасди. Йлгарилари бу ерда бундай иш қилиш уёқда турсин, ҳатто ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмасди. Бу шофёр бўлса, тиришқоқ, довюррак йигит экан, ҳар қанча оғир бўлса ҳам машинамизни участкагача судраб олиб келди. У менга жуда ёқиб қолди, кўнглимдагидек йигит экан. Ўша воқеадан кейин аллаким биринчи бўлиб довондан прицеп билан ўтмоқчи бўлибди, мақсадига эришишига оз қолган экану, аммо уддалай олмабди. Прицепни йўл ёқасидаги ариқча тушириб юборибди-да, ташлаб кетиб қолибди. Мен ўшанда ўша довюррак йигитнинг иши эмасмикин, деб ҳаёлдан ўтказган эдим. Мард кишининг ўз мақсадига эриша олмаганига жуда ачинган эдим. Аммо ўша воқеадан кейин довондан прицеп билан ўтадиган бўлишди. Йигитлар машина ва прицепларни шаронгга мослаштириб жуда тўғри иш қилган эдилар.

Виждонан айтсам, бу йигит Асал ташлаб кетган киши эканини билмасдим. Агар билганимда ҳам бари бир шундай қилган бўлардим. Мен уни уйга судраб олиб келдим, шунда ҳаммаси ойдинлашди-қўйди. Эшикдан ўтин кўтариб кириб келган Асалнинг кўзи унга тушди-ю, қўлидаги ўтинлари полга сочилиб кетди. Аммо гўё биринчи марта учрашаётгандек, бирортамиз ҳам сир бой бермадик. Айниқса мен ўзимни қўлга олишим керак эди, чунки эҳтиётсизлик қилиб бирон ноўрин сўз айтиб ёки ножўя ҳаракатим билан уларнинг кўнглига тегиб кетмасликка интилардим ва уларнинг бир-бироларини тушуниб олишларига халал бермаслик учун ўзимни тутишга ҳаракат қилардим. Энди мен ҳеч нарсани ҳал эта олмасдим. Энди ҳамма гап уларнинг ўзларида қолганди: улар орасида ўтмиш кечмишлари, мен бағримга босиб ва эркалаб каравотда олиб ётган ўғиллари бор эди.

Уша туни бирортамиз ҳам мижжа қоқмадик, ҳар ким ўз ўйлари билан банд эди. Шу жумладан, мен ҳам.

Асал ўғли билан кетиб қолиши ҳам мумкин эди. Бу албатта уларнинг иши. Майли, улар юрак амри ва ақлидроклари буюрганини қилишсин. Мен, мен эса... нима ҳам дердим, бунга менинг нима даҳлим бор, масалани ҳал этиш менга боғлиқ эмас, уларга халақит бермаслигим керак...

У ҳозир ҳам шу ерда, мана шу йўлдан қатнайди. Шунча йиллар давомида қаерларда бўлганинкин у, нима билан шуғулландийкин? Аммо бунинг аҳамияти йўқ... Бу уларнинг иши...

Биз Бойтемир билан йўлни айланиб чиқиб, орқага қайтдик. Қош қорайиб қолган эди. Тянь-Шаннинг музли чўққилари устидаги осмону фалак баҳор оқшомининг бинафша ранг тусига кириб бораётганди. Машиналар йўлдан икки томонга қараб гиз-гиз ўтиб турарди.

— Мана, ҳаёт қанчалик мураккаб,— деди Бойтемир бир оз сукутдан сўнг ўйчан.— Мен ҳозир уйдан кетишим керак эмас. Мабодо Асал кетиш хаёлида бўлса, майли. Фақат менга кетаётганини бир оғиз айтса бўлгани, ўғли билан сўнги бор хайр-хўшлашиб, оқ йўл тилаб қоламан. Ахир, Самад мен учун ўз ўғлимдай бўлиб қолган-ку. Бироқ уни ўз отасидан зўрлаб тортиб ололмайман. Шунинг учун мен ҳам ҳеч қаёққа бормайман. Айниқса Помирга... Мен буни сизга газета учун

ҳикоя қилиб бераётганим йўқ, албатта. Шунчаки, инсон инсонга ўз дардини айтиб бераётгандек гапириб бераман-да...

ХОТИМА ҲУНИДА

Биз Илёс билан Ушда ажралишдик. У Помирга жўнади, мен бўлсам ўз ишларим билан кетдим.

— Бориб Алибекни топаман. Янгича ҳаёт бошлайман!— деди у йўл-йўлакай.— Мени энди тузалмас, тамом бўлган одам деб ўйламанг. Келажагим, ҳаётим ҳали олдинда. Кунлар ўтар, мен ҳам уйланарман, бошқаларга ўхшаб бола-чақали, уй-жойли бўларман. Ишлайман, дўст, ёр-биродарлар орттираман. Лекин фақат биргина нарса: умрбод, мангуга йўқотган нарсамни қайтара олмасам керак... Утган ишни ҳеч қачон қайтариб бўлмайди... Аммо ҳаётимнинг сўнгги кунларига қадар, то сўнгги нафасимгача Асални ва орамизда бўлиб ўтган ҳамма ширин дамларни сақлаб ўтаман.

Йўлга чиқиш олдидан кўлга, ўша тик тепаликка бордим. У ерда мен Тянь-Шань билан видолашдим, Иссиқкўл билан хайрлашдим. Хайр, Иссиқкўл, тугалланмай қолган оромбахш куйларим! Мовий тўлқинларинг ва олтин қирғоқларинг билан бирга қўшиб сени ўзим билан бирга олиб кетардим, аммо севгилимнинг севгисини олиб кета олмаганимдек сени ҳам олиб кетиш қўлимдан келмайди. Алвидо, Асал! Алвидо, қизил дуррачали сарвқоматим! Алвидо, севгилим! Бахтиёр бўлгил...

Мен Бойтемирдан эшитганларимни Илёсга сўзлаб бермадим. Ахир бу одамларнинг кўркемлиги ва қадрқиммати ҳам уларнинг бир-бири ҳақида ҳеч нарса билмасдан туриб, бир-бирига шу қадар олижаноблик қилишида, инсоний муносабатда бўлишида эмасми! Шундай экан, бу гапларни унга сўзлаб нима ҳам қилардим...

• 1961 йил

ЭРТА КЕЛГАН ТУРНАЛАР

Углим Асқарга

Оқсой, Күксой, Сариқсой — кезмаган ер қолмади,
Лекин ҳеч бир ўлкадан ўхшашинг топилмади...

Қирғиз халқ қўшиғи

* * *

Новга элтди чопар шумхабар:
«Уғлонлар кўксига санчилмиш ханжар...»

«Нов» китобидан

* * *

Қайта-қайта даласини шудгор қилар қўшчилар,
Қайта-қайта сепадилар ерларига уруғ, дон,
Қайта-қайта ёмғир билан сийлар уларни осмон...

. . . . .

Умид билан ер ҳайдайди одамлар,
Умид билан уруғ сочар одамлар,
Умид билан денгиз кетар одамлар...

*«Тўрагаатҳа», 527—536-бетлар. Қадимги Ҳиндiston
адабиёти эсдаликларидан.*

1

Совқотиб, дағал шол рўмолга ўраниб олган муаллима Инкамол опа география дарсида Цейлон ҳақида, океanning Ҳиндистонга яқин қирғоқларида жойлашган

ўша афсонавий орол ҳақида ҳикоя қилар эди. Цейлон мактаб харитасида бепоён ерга нисбатан бир нуқтадай кўринар эди. Яхшилаб тингласанг, нималар йўқ у ерда, маймунлару филлар ҳам, бананлар ҳам (қандайдир мевалар), дунёда энг яхши чой ҳам ва турли-туман ёввойи мевалар, нотаниш ўсимликлар ҳам бор. Ҳаммасидан ҳам уёқ доим шундай иссиқ бўладики, йил бўйи бемалол юраверасан: этик ҳам, қалпоқ ҳам, пайтаваю пўстин ҳам керак эмас. Ўтинни-ку, умуман, кераги йўқ. Шундай бўлгач, кўрай териб келиш учун далага боришинг, бурнинг ерга тегай-тегай деб шох-шабба, ўтин орқалаб келишинг кераги ҳам йўқ. Мана яшаш деб шуни айтади-да. Маза қилиб юравер, хоҳласанг офтобда исин, хоҳламасанг сояда ёт. Цейлонда кечаю кундуз ҳаво иссиқ, шундай роҳатки, ёзнинг ниҳояси кўринмайди. Қанча хоҳласанг шунча чўмилавер, хоҳла эрталабдан-кечгача. Зериксанг туяқушларни қувла, туяқушларми, албатта бор у ерда. Уёқда бўлмай қаерда бўлсин яна бу каттакон овсар қушлар. Цейлонда ақлли қушлар ҳам бор, масалан, тўти. Агар хоҳласанг уни тутиб оласан-да, сайрашга, кулишга, ҳатто рақс тушишга ҳам ўргатасан. Тўти шундай қушки, ҳамма нарса қўлидан келади. Айтишларича, шундай тўтилар ҳам бор эканки, ҳатто ўқишни ҳам билармиш. Овулдагилардан кимдир ўқишни биладиган тўтини Жамбул бозорида кўрган экан. Тумшугига газета тутсанг шариллатиб ўқиб ташлайверармиш...

Э-ҳе, нимасини айтасан, ажойиботларнинг ҳаммаси Цейлонда. Ҳеч нарсани хаёлингга келтирмай бемалол яшайверасан. Муҳими, плантация эгасининг кўзига кўринмасанг бўлгани. Қўлида қамчиси билан юради. Худди қулларидай цейлонликларнинг елкаларига қамчи билан тушириб қолади. Золим! Қулоқ-чаккасига қарсиллатиб туширсанг-да, кўзларидан олов чиқиб кетса. Қамчисини тортиб олиб, ўзини ишлашга мажбур қилсанг. Эксплуататорлару капиталистлар эркалигини йиғиштириб қўйсин, бошқа гап йўқ: ўзинг учун ўзинг ишла, ўз чоригингни ўзинг судра, вассалом! Ахир ўшалардан фашистлар келиб чиқади-да... Уруш ҳам ўшаларнинг иши... овулларида қанча киши ҳалок бўлди-ю. Онаси ҳар куни йиғлайди, ҳеч нарса демайди-ю, йиғлайди, отасини ўлдириб қўйишларидан қўрқади. Қўшни хотинга эса, бир фалокат бўлса, қаерга бораман тўрт болам билан, дейди...

Совуқ синф хонасида жунжиккан, болалар йўталининг тўхташени тоқат билан кутиб турган Инкамол опа Цейлон, денгизлар ва иссиқ мамлакатлар ҳақидаги ҳикоясини яна давом эттирди. Эшитаётганларига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай (жуда ажойиб таърифланар эдида ўша ўлкалар) Султонмурот Цейлонда яшамаётганига ич-ичидан афсус қила бошлади. «Ана яшашу, ана сенга ҳаёт!» — ўйлар эди у кўз қири билан дераза томонга қараб-қараб қўяркан. У буни қойиллатарди. Гўё муаллиманинг сўзини тинглаётгандай бўларди-ю, ўзи эса деразадан кўз узмасди. Аммо ташқарида ўзгариш йўқ эди. Ташқарида ёғингарчилик. Бўралаб қор ёғарди. Қор учқунлари деразага урилиб шитирларди. Ойналар муз билан қопланган. Дераза ойналари хира. Деразаларнинг замаскалари ҳар жой-ҳар жойидан кўчиб сиёҳга беланган дераза токчасига тушиб ётарди. «Цейлонда замасканинг кераги йўқ,— ўйларди у.— Қимга ҳам керак? Дераза уёқда турсин, уйларнинг нима кераги бор. Чайла қуриб олиб, тепасини япроқлар билан ёпиб олгин-да, яшайвер...»

Деразадан ҳамisha шамол уриб турар, ҳатто ромларнинг тирқишларидан хуштак чалиб ўтаётгани эшитиларди. Деразанинг ўнг ёнбоши айниқса совуқ эди. Чидашга тўғри келади. Дераза ёнига уни Инкамол опанинг ўзи ўтқазиб қўйган. «Сен Султонмурот,— деган эди у,— синфда энг бақувватсан. Совуққа чидай оласан». Авваллари совуқ тушгунга қадар, бу жойда Мирзагул деган қиз ўтирарди, уни Султонмуротнинг жойига кўчирдилар. У ер унчалик совуқ эмас. Шундай бўлса ҳам уни шу ерда, мана шу партада қолдирганлари яхши эди. Барибир совуқни Султонмурот тўсиб турарди. Ўтиришарди-да ёнма-ён. Энди бўлса танаффус пайти ёнига борсанг қизариб кетади. Бошқалар билан гаплашиб тураверади-ю, Султонмурот келиши биланоқ қизариб қочиб қолади. Орқасидан қувиб юриш ноқулай. Кулгига қолади. Бу қизлар ҳар хил уйдирмалар тўқишга жуда уста. Дарров ёзувлар пайдо бўлади: «Султонмурот — Мирзагул — ошиқ-маъшуқ». Бир партада ўтиришганида-ку, ҳеч нарса бўлмасди...

Ташқарида гупиллаб қор ёғарди. Ҳаво очиқ кунлари синф хонасидан туриб қарасанг шундоқ кўз олдинда тоғлар туради. Мактабнинг ўзи ҳам тепаликда, овулдан анча баландликда жойлашган. Овул пастда, мактаб тепада. Шунинг учун бу ердан, мактабдан туриб атрофни кузатиш осон. Узоқдаги қорли тоғлар худди расм-

дагидай кўринади. Ҳозир эса қоронғида уларнинг гамнок туриши зўрга кўзга чалинади.

Қўл ҳам, оёқ ҳам увушиб қолади. Ҳатто белингача совқотади. Эҳ, синф шундай совуқки. Авваллари, урушдан олдин мактаб қурилган қўй қийи билан иситиларди. Худди кўмирнинг ўзи эди: зўр ёнарди. Энди бўлса похол олиб келишади. Похол печкада гур этиб ёнади-ю, ҳеч қандай иссиқ бермайди. Бир-икки кун ўтгач, похол ҳам тугайди. Похолдан фақат кул қолади.

Афсуски, Талас тоғлари табиати иссиқ ўлкаларникидай эмас. Табиати бошқача бўлганида яшаш ҳам бошқачароқ бўлармиди. Ўз филлари бўларди. Худди буқаларни миниб юргандай филларни миниб юришарди. Нима бўпти, қўрқиб ўтирмасди. Биринчи бўлиб ўзи қоқ калласига, иккала қулоқлари орасига миниб оларди-да, худди дарсликдаги расмдагидай овул бўйлаб айланиб юрарди. Одамлар ҳар томондан: «Қаранглар, югуринглар, Бекбойнинг ўғли Султонмурот фил миниб юрибди!» — дейишарди. Ана ўшанда Мирзагул кўрарди-ю, ҳаваси келиб афсусланарди балки... Ўзига зеб берганини қара-ю! Яқинига йўлаб бўлмайди. Аччиғи чиқса маймун билан газета ўқийдиган тўти топади. Уларни фил устига, орқасига ўтирғизиб қўяди. Жой етади, филнинг устига бутун синф болалари билан ўтирса ҳам бўлади. Рост! Бунини у биров айтмаса ҳам билади.

«Тирик филни у ўз кўзи билан кўрган, бунини ҳамма билади, тирик маймунни ва бошқа хил йиртқичларни ҳам кўрган. Бу ҳақда овулда ҳамма билади, ўзи неча марта айтиб берган. Ҳа, ўшанда омади келиб, уларни кўрган эди...

Урушгача, нақ урушдан бир йил олдин бўлиб ўтган эди унинг ҳаётидаги бу унутилмас воқеа. Ушанда ҳам ёз эди. Пичан ўришаётган эди. Отаси Бекбой ўша йили Жамбулдан шу ердаги МТСнинг нефть омборига ёнилғи таширди. Ҳар бир колхоз ёнилғи ташиб келишга транспорт ажратиши керак эди. Отаси ҳазиллашиб ўзини-ўзи мақтаб қўярди: мен, дер эди, оддий аравакаш эмасман, баҳоси йўқ аравакашман, мен учун, отларим ва аравам учун колхоз ҳукуматдан ҳақ олади. Мен, дейди, колхоз ҳамёнига даромад келтираман. Шунинг учун бухгалтер кўрган жойида отдан тушиб салом беради...

Отасининг араваси фақат керосин ташишга жиҳозланган эди. Кузовсиз, шундоқ тўрт гилдирак устида темир қисқичларга ўрнатилган иккита темир бочкаю олд тарафда, энг олдинда, аравакаш ўтирадиган жой. Ара-

ванинг бор-йўғи шу. Аравакашнинг жойига икки киши ўтирса бўлади, аммо уч кишига торлик қилади. Лекин отлар шундай зўрки, улардан яхшисини тополмайсан. Отасининг отлари ажойиб, бақувват эди.

Бурул ахта Чопдор билан тўриқ ахта Чонтор. Уларга урилган жабдуқ ҳам пишиқ, ўзи ҳам лоп-лойиқ. Бўйинтуруқлари бойваччаларникидай ноёб, кўпдан қилинган абзаллари арава мойи билан мойланган. Минг тортсанг ҳам узолмайсан. Бундай узоқ йўлда шундай бўлиши ҳам керак-да. Отаси пишиқ, тартибли иш қилишга ўрганган. Доим отларни бир маромда йўрттирарди. Чопдор билан Чонтор баъзан ёлларини силкитиб, бир маромда чопиб, худди иккита балиқ баравар сузаётгандай сояланиб келардики, уларни томош: қилиш гаштли эди. Одамлар гилдирак товушларини узоқдан эшитибоқ: «Бекбой яна Жамбулга кетяпти», дейишарди. Бориш-келиш учун икки кун кетарди. Бекбой ортига қайтар экан, юзлаб километр йўл босганга сира ўхшамас, одамлар ҳайрон қолишарди. «Бекбойнинг араваси худди рельсларда юрадиган поезднинг ўзгинаси-я!» Улар бекорга ҳайратланмасдилар. Толиққан ёки сўлиғи ўйнаган уловни арава гилдиракларининг овозидан ҳам пайқаса бўлади. Ёниндан ўтгунча жонингни суғуриб олади. Бекбойнинг отлари эса доим енгил йўрғалайди. Балки шунинг учун ҳам энг қийин сафарларни унинг зиммасига юклашгандир.

Шундай қилиб, ўтган йили энди ўқиш тугаб, таътил бошланганида отаси шундай деб қолди:

— Шаҳарга бирга олиб борайми?

Султонмурот азбаройи қувонганидан нафаси бўғзига тикқилай деди. Бўлмаса-чи. Отаси унинг шаҳарни кўришни кўпдан бери орзу қилиб юрганини қаердан билдийкин? Ахир ҳали шаҳарда бирор марта ҳам бўлмаган. Қойил иш бўлди-да!

— Яна бу ҳақда мақтана кўрма, — жўртага кўрқитиб қўйди отаси. — Бўлмаса укаларинг шундай жанжал кўтаришадик, кейин бирор жойга бориб бўлмасан.

Тўғри гап. Ажимурот, ундан уч ёш кичкина-ю, ҳеч нимада, ҳеч қачон акасига ён бергиси келмайди. Эшакдай қайсар. Гоҳо отаси уйдалигида Ажимуротнинг дастидан унинг олдига ҳам боролмайсан. Отасининг елкасидан тушмайди. Гўё ёлғиз унинг ўзи-ю, бошқалар ҳисобда йўқ. Иккита сингиллари, улар ҳали кичкина эдилар ўша пайтлар, ҳатто ўшалар ҳам йиғи-сиғи билан

аранг ота меҳрига муяссар бўлишарди. Намунча бу кичиги отасига ёпишмаса деб қўшнилар ҳам ҳайрон эдилар. Орувхон момодан, баджаҳл, чўпдай, қалтироқ товушли аёлдан ҳамма қўрқарди. Шу кампир бир эмас, неча марта қоқшол қўллари билан Ажимуротнинг қулогини бураб огоҳлантирган эди:

— Сен шумтаканинг отанга ёпишиб олганинг яхшилиқ аломати эмас! Ер юзида бир фалокат рўй берадиганга ўхшайди! Бу қандай гапки, ўгил бола тип-тирик отасига тўймай юрса! Бу қанақа бола ўзи! Ҳой одамлар, мана мени айтди дерсиз, бу бола бизларнинг бошимизга бир балони ёғдиради!

Онаси гудраниб, туфлаб қўйиб, Ажимуротнинг танглайини кўтариб қўярди-ю, аммо Орувхон кампирга ботиниб бир сўз деёлмасди. Кампирдан ҳамма ҳайиқарди. Орувхон момо бежиз айтмаган экан. Шундай бўлди ҳам. Ажимуротга қийин бўлди. У энди кап-катта, учинчи синфда ўқийди, бировга билдирмайди, айниқса онаси олдида ўзини тутати-ю, аммо ўзи ҳамон йўл пойлайди, отасининг бугунми-эртами фронтдан қайтишига илҳақ бўлади. Ётиш олдидан пичирлаб, худди катталардай, кечки дуосини ўқийди: «Э худо, э худо, ишқилиб эртага отам қайтиб келсин». Ҳар куни шу аҳвол. Қизиқ, ўзича, ухлаб турса ҳамма нарса ўзгаради-ю, мўъжиза юз беради, деб ўйлайдими.

Агар отаси урушдан эсон-омон қайтиб келса, майли, уники, фақат Ажимуротники бўла қолсин. Майли, у Ажимуротни қўлларидан, елкасидан туширмасин. Фақат келса бўлди. Ишқилиб нима бўлса ҳам у билан эсон-омон юз кўришсин. Унга, Султонмуротга ана шу бахтнинг ўзи етарли. Отаси қайтса бўлгани.

Отаси Чуй каналидан қайтиб келганида уйларида содир бўлган ўша воқеанинг яна такрорланишини у шундай хоҳлардики. У қурилишга, бурноғи йили ёзда кетган эди, ўшанда ҳам аравакаш бўлиб беш ойга кетган эди. Ёз бўйи ва кузи билан ўша ерда тупроқ ташиганди. Стахановчи бўлган эди.

Уйга у намозшомда кириб келди. Тўсатдан ҳовлида гилдирак товушлари эшитилди, отлар пишқириб қолди. Ёлаларнинг ҳаммаси ҳовлига отилишди. Отаси! Қорайиб худди лўлига ўхшаб қолган, озиб-тўзиб, соч-соқоли ўсиб кетганди. Усти боши ҳам, онаси кейин таърифлаганича, дайдиларникига ўхшарди. Фақат этиклари яп-янги хромдан экан. Ажимурот биринчи бўлиб югуриб бориб отасининг бўйнига осилади, ёпишиб олиб маҳкам

қучоқлаб олади-ю, сира қўйиб юбормайди, шу кўйи нуқул йиглаб бир сўзни такрорлайди :

— Отажон, отажоним, отажон...

Отаси уни бағрига босаркан, ўзининг ҳам кўзларига ёш қалқийди. Қўшнилари чиқишади. Икковига қараб улар ҳам йиглашади. Онаси бўлса бирдан довдираб қолганидан айланиб-ўргилиб юрар, Ажимуротни отасининг бағридан тортиб олмоқчи бўларди :

— Отангни қўйиб юбор энди! Етар, сен бир ўзинг эмассан-ку. Бошқалар ҳам кўришсин. Қандай ақлсизсан-а, худойим-эй, қара, одамлар кўришмоқчи...

Унинг бўлса парвойи фалак...

Султонмуротнинг ичидан нимадир узилиб томогига тўпдай қадалиб қолгандай туюлди. Оғзи шўр бўлиб кетди. Тагин ҳеч қачон ва ҳеч нимага йигламайман, дейди. У шу заҳотиёқ ўзини қўлга олди. Тетикланди.

Дарс ҳамон давом этарди. Инкамол опа энди Ява, Борнео, Австралия ҳақида ҳикоя қиларди. Яна ажойиб ўлкалар, мангу ёз. Тимсоҳлар, маймунлар, пальмалар ҳамда ҳар хил нотаниш нарсалар. Кенгуру бўлса ғаройиботлар ғаройиби! Боласини қорнидаги халтасига солиб олиб, югуриб юраверади. Ўйлаганини қаранг кенгурунинг, аниқроғи, табиатнинг...

У кенгуруни кўрмаган. Кўрмаганми, кўрмаган. Афсус. Лекин филни, маймунни ва бошқа ҳайвонларни яқиндан томоша қилган. Қўл чўзсанг етадиган ердан...

Ўша куни, отаси уни ўзи билан шаҳарга олиб кетишини айтганида у еру кўкка сизмай юрди. Тоқатсизланганидан, қувонганидан тарс ёрилиб кетгудай бўлди, аммо гап шундаки, у бу ҳақда бировга айтишга журъат қилолмасди. Агар Ажимурот билиб қолса, катта тўполон чиқарди: нега Султонмуротга мумкину, менга мумкин эмас, нега отам уни ўзи билан олиб кетади-ю, мени олиб кетмайди? Шунинг учун ҳам беҳад қувонч ва эртанги саёҳатни кутиш туйғулари укаси олдида қандайдир айбдорлик ҳислари билан қўшилиб кетгандай эди. Нима бўлса-да, бўлажак воқеа ҳақида укалари ва сингилларига айтиб юборишига озгина қолди. Жудаям айтгиси келарди. Аммо отаси ва айниқса онаси бундай қилмасликни қайта-қайта уқтирарди. Майли, кичкиналар у йўлдалигида билишсин. Шундай бўлгани яхши. У ана шу сирни сақлаш учун ўзини базўр тутиб қолди. Ўлиб қолай деди сир тутаман деб. Аммо ўша куни у шундай серҳаракат, ҳаммага шундай сертакаллуф,

шундай жонкуяр бўлиб қолдики, ҳеч қачон бундай қилмаганди. Ҳамма ишни қилар, ҳаммасига улгурар эди. Бузоқни ҳам жойига элтиб арқонлаб келди, томорқадаги картошкани ҳам чопди, кир юваётган онасига ҳам ёрдамлашди, энг кенжа синглиси Алматоёй лойга йиқилиб тушганида уни ювинтирди ва яна бошқа ишларни ҳам ўринлатди. Қисқаси, ўша куни у шундай сидқидилдан ишладики, ҳатто онаси ўзини тутиб туролмай бошини чайқаганча пиқиллаб кулиб юборди.

— Мунчалик ўзгариб қолдинг? — деди табассумини аранг яшириб. — Қани энди доим шундай бўлсанг қанийди-а! Кўз тегмасин ишқилиб! Балки сени шаҳарга юбормаслик керакдир? Сен ажойиб ёрдамчим бўлиб қолибсан-ку.

Лекин буни онаси шунчаки айтган эди, холос. Ўзи эса хамир қориб йўлга нон ёпар ва ҳар хил егулик ҳозирларди. Ёғни эритиб, уни ҳам йўлга ҳозирлаб шишага солиб қўйди.

Кечқурун бутун оила жам бўлишиб самовар атрофида иссиқ нон ва қаймоқ билан чой ичишди. Жойни эса ҳовлига, ариқ бўйидаги олма дарахтининг остига солишган эди. Отаси кичкинтойлар қуршовида ўтирарди — бир ёнбошида Ажимурот, бошқа ёнида қизалоқлари. Онаси чой қуяр, Султонмурот эса пиёлаларни узатиб, самоварга кўмир ташлаб турарди. У буларнинг ҳаммасини иштиёқ билан бажарарди. Ўзи эса мудом эртага шаҳарда бўлишни ўйларди. Отаси бир-икки марта у тарафга кўз қисиб имо ҳам қилиб қўйди. Укаси олдида озмунча мугамбирлик қиляптими ахир.

— Хўш, Ажике, — чой ҳўплаб туриб кичик ўғлига юзланди, — Қораёлингни ҳали ҳам минишга ўргатмадингми?

— Йўқ, ота, — шикоят бошлади Ажимурот. — У жуда асов чиқиб қолди. Орқамдан худди кучукдай эргашиб юради. Мен унга овқат бераман, суғораман, бир марта ҳатто мактабимизга ҳам эргашиб борди. Дераза тагида туриб танаффусга чиқишимни кутганини бутун синфимиз кўрди. Аммо ҳеч миндирмайди устига, дарров отиб юборади, шаталоқ отади...

— Уни минишга ўргатиш учун сенга ҳеч ким ёрдам қилмаяптими? — маслаҳат солгандай бўлди отаси гўё ўзини иш билан банд қилиб кўрсатгандай.

— Мен уни ўргатиб бераман, Ажике, — шайланиб тургандай жавоб қилди Султонмурот. — Албатта ўзим ўргатиб бераман...

— Ур-ей!— деганча ўрнидан ирғиб турди укаси. — Кетдик!

— Қани жойингга ўтир-чи!— Шаштини қайтарди онаси.— Тек ўтир. Одамларга ўхшаб чой ичиб олинглар, кейин улгурарсизлар.

Гап Ажимуротнинг икки ёшли ёқимтой ҳўтиги устида борарди. Уша йили баҳорда уни болаларга тоғаси Нурғози инъом қилганди. Ёзгача ҳўтик ажабтовур ўсди, кучга тўлди. Узунқулоқни эгарга, ишга ўргатиш учун минишга кўниктириш вақти келган эди. Ахир ҳўжаликда эшак доимо, ҳали тегирмонга, ҳали ўтин-чўпга, ҳали майда-чуйда нарсаларга дегандай керак бўлиб туради-да. Шунинг учун ҳам Нурғози тоғаси унга совға қилганди. Аммо биринчи кунданоқ Ажимурот эшакни ўзиники қилиб олди. Ужар, тўполончи бола эшакка шундай ғамхўрлик қила бошладики, бирор кишини унинг яқинига ҳам йўлатмас эди. Сал нарсага, ҳўтигимга тегманглар! Мен уни ўзим боқаман, ўзим суғораман, дерди. Бир марта ана шу хусусда ака-ука уришиб қолишди. Онаси каттасини жазолади, чунки кичиги ундан мушт еган эди-да. Ушандан буён Султонмуротнинг алами ичида эди. Ҳўтикни минишга ўргатиш пайти келганда у ўзини четга олди: модомики сеники экан, ўзинг ўргат минишга, мени тинч қўй, ишим йўқ. Худди шундай ишларда устаси фаранг бўлганига қарамай, чап берди. Болалигидан унинг кўзи пишиб, эпчил бўлиб қолганди. Асовларни итоат қилдиришни яхши кўрар эди. Бу ҳам худди кураш—ким кимни бўйсундиришдай гап. Қўшниларнинг барча тойчоқларини, буқаларни ҳўтикларини ҳамиша у ўргатарди. Ёш ҳайвонларни одатда эпчил болалардан бири ўргатади минишга. Катталарнинг вазни, оғирлиги, йўл қўймайди бунга. Одамлар Султонмуротга одатда ҳурмат билан шундай илтимослар қилиб келишарди: «Султонмуротжон, вақтинг бўлса бизнинг буқани ўргатиб берсанг». Еки: «Султаке, азизим, бизнинг қангининг бир ақлини киритиб қўй. Елкасига пашшани қўндирмайди, тишлаб ўзини ҳар ёққа отгани отган».

Бу ишда у ана шунақа таниқли бўлиб қолган эди, аммо ўз укасига йўқ дерди, бунинг устига, бир-икки марта укаси ардоқли эшагидан йиқилиб пешонаси ғурра бўлганида кулиб мазах қилиб, унинг жиғига тегди:

— У орқангдан худди итдай чопиб юради! Сен ҳали кунингни кўрасан ундан!

Эҳ, укасини ранжитиб қандай номаъқулчилик қилган экан-а. Фақат отаси ишора қилгандан кейингина тушуниб етди. У мана шунақа тентакнамо эди, укалари олдида ярашмаган қилиқларни қилиб юрарди. Мана энди, шаҳарга борадиган бўлганида, укаси буни билмайди, виждони шундай қийналдики, ҳатто шу заҳоти унинг олдига бориб кечирим сўрашга, нима деса шуни бажаришга тайёр эди.

Чой ичиб бўлишгач, отаси билан томорқалари ортидаги ўтлоққа йўл олишди. Аввал атрофдаги ҳамма тошларни териб олиб нариги ёққа ташлади. Кейин Қораёлни — Ажимурот ўз эшагини тантанавор қилиб шундай атарди— жиловлашга олиб келишди. Отаси Қораёлни қулоқларидан ушлаб турганида Султонмурот эпчиллик билан унга нўхта урди.

Кейин иштонини яхшилаб кўтариб олди. Ахир осон ишга бел боғламаган эди-да. Шу ернинг ўзидаёқ цирк томошалари бошланди. Ажимуротнинг қўли остида эркин юрган Қораёл ёмон қилиқ чиқариб олишга улгурган экан. Дарров шаталоқ отиб, орқа оёқларини кўтариб ўзини ҳар ёққа ота бошлади. Узунқулоқ чавандозни эгардан улоқтириш ҳавосини олган эди. Аммо ҳеч нарса қилолмади. Султонмурот йиқилар, аммо дам ўтмай яна ўрнидан туриб олар, қорни билан Қораёлни устига ётиб олиб, кейин яна бир ҳаракат билан унинг белига миниб оларди. Эшак бўлса яна бўйсунмас, яна йиқилиш, яна миниш давом этаверарди.

Буларнинг ҳаммасини Султонмурот чапдастлик ва ҳатто қувонч билан бажарарди. Ҳамма гап йиқилишни билишда! Нима учун одамлар отдан ёки туядан кўра эшакдан ёмон йиқиласан, дейишади? Аксинча эмасми ахир. Сир шундаки, йиқилаётиб қўл билан тушишга улгуриш керак. Отнинг баландлиги, туянинг ундан ҳам баландлиги йиқилаётган кишининг мўлжал олиб улгуришига имкон беради. Эшакдан тажрибасиз чавандоз қопдек «гуп» этиб қулаганини ўзи ҳам билмай қолади...

Буни Султонмурот ўз тажрибасидан биларди. Бунинг учун ташвиш қилишнинг ҳожати йўқ эди. Шовқин солишиб, хурсандчилик қилишиб, қий-чув кўтаришди. Отаси қорнини ушлаб, ичаги узилгудай куларди. Шовқин-суронни эшитиб болалар келиб қолишди. Уларнинг ичида кимнингдир кучуги ҳам бор экан. У ҳам тўс-тўполонни кўриб, ўзини иштирок

этиши керак деб ҳисоблагандай вовуллаб, Қораёлнинг кетидан қува кетди. Эшак бўлса қўрққанидан шата-лоқ отди, Султонмурот эса ҳамманинг ҳавасини келтириб худди осоваиахимовчиларга ўхшаб чавандозлигини кўрсата кетди. У чопиб бораётган Қораёлнинг устидан сакраб тушиб яна миниб олар эди.

Урушдан олдин осоваиахимовчи — отлиқ аскарлар қишлоқ Совети олдидаги ўтлоқда мана шундай машқ қилишар эди. Овулларидаги йигитларнинг бари эса ишдан кейин машқ қилишарди. От устида чопиб бораётиб новдаларни кесиб ташлашарди. От устидан йўл-йўлакай ўзларини пастга отиб яна миниб олишарди. Уларни значоклар билан тақдирлашарди. Бу занжирли, винт билан бураб қўйиладиган жуда чиройли значоклар эди. Болаларнинг роса ҳаваси келардида. Улар осоваиахимовчилар машқини томоша қилгани доимо чопқиллаб келишарди. Уша йигитлар ҳозир қаерда юрган эканлар-а? Отлардами ёки окоплар ичидамиканлар? Отлиқ армия ҳозирги урушда керак бўлмайди, дейишяпти...

Султонмурот дераза ташқарисига қаради-ю, отлар қишда совқотишади, танкларга эса совуқ ҳам писанд эмас, дея ўйлади. Лекин барибир отдан яхшиси йўқ!

...Роса томоша бўлган эди-да ўшанда. Тез фурсатда Қораёл тинчиб қолди. Ўзидан нима талаб қилишаётганини тушунди: одимлаб, йўрғалаб, даврани айланиб юра бошлади...

— Энди миниб ол, — укасини чақирди Султонмурот, — чу, де, ҳаммаси жойида!

Юзлари фахрдан ёнган Ажимурот, товони билан Қораёлни тепиб уёқ-буёққа чоптира бошлади — унинг қандай абжир акаси борлигини ҳамма кўриб турса-ю, мақтанмай бўладими!

Кеча ёруғ бўлиб, узоқ вақт қоронғилашмай турди. Улар уйга ҳориб-чарчаб, аммо мамнун бўлиб қайтишди. Ажимурот онасига кўрсатиш учун Қораёлни миниб, ҳовлига кириб борди. Шундан кейин у ҳеч нимадан шубҳаланмай дарров ухлаб қолди. Султонмурот эса сира ухлаёлмасди. Эртага шаҳарда бўлишини, у ерда нималар кўришини-ю, ўзини нималар кутаётганини ўйларди. Кўзи уйқуга кетаётиб, отасининг онаси билан паст товушда суҳбатлашаётганини эшитиб қолди.

— Ўзимга қолса унисини ҳам олиб кетардим, иккалови бўлса яна қизикроқ бўларди, — деди отаси, — фақат жой йўқ-да, бу шайтон аравада. Энг олдинда,

бочкаларнинг устида ўтирасан. Йўл бўлса узоқ, болакай мудраб гилдирак остига тушиб кетиши мумкин.

— Нималар деясан! — қўрқиб кетди онаси, — Худо кўрсатмасин, бу ҳақда ўйлаб ўтирма, кераги йўқ. Кейинроқ бир кун олиб борарсан. Сал катта бўлсин. Сен аввал унисига эҳтиёт бўл. Катта бўлиб қолди дейсан, қаёқда ҳали...

Султонмуротни ширин уйқу элтган эди, ота-онасининг паст овоздаги суҳбатини тинглаш ҳам мароқли, эртага эрталаб, саҳар туриб отаси билан йўлга тушишини ўйлаш ундан мароқли эди... Кўзи илинаётганда эса юраги орзиқиб, учиб шундай завқли эканлигини ҳис қиларди. Қизиқ, у учини қаердан ўрганди? Юрмоқ, чопмоқ ва сузмоқ одамларга хос-ку. У бўлса учиб юрибди. Қушга ҳам ўхшаб эмас. Қушлар қанотларини силкитишади. У бўлса қўлларини ёзди-ю, бармоқлари учини қимирлатди, холос. Учганда ҳам бир текис, эркин учди, қаердан ва қаерга бориши номаълум, сокин ва «кулиб» турган бўшлиқда учиб юрарди... Унинг ё руҳи учарди, ёки туш кўрарди.

— Тур, Султонмурот, йўлга тушамиз, — дея отаси олқасига қоқиб секингина қулогига шивирлаганида у қўққисдан уйғониб кетди.

Ўрнидан сакраб тураркан, бир лаҳза отасининг қулогига тегиб турган дағал мўйлови, ўзига қарата айтган сўзлари падари бузрукворига нисбатан қат-қат меҳр, миннатдорлик туйғуларини жўш урдириб юборганлигини ҳис этди. У ўшандай бир кун келиб отасининг соқоллари юзига тегишини, худди ўшандай «тур, Султонмурот, йўлга тушамиз», деган сўзларини қўмшанини ҳали билмас эди.

Аллақачон ўрнидан турган онаси ўғлига ювилган кўйлак бериб, отаси ўтган йили Чуй каналдан олиб келган каттароқ кўк, худди бошлиқларникидай фуражкани бошига кийгизиб қўйди. Асраб қўйилган ботинкаларни ҳам отаси каналдан олиб келганди.

— Қани, кийиб кўр-чи, қисмайдими? — деди онаси ботинкаларни тутиб.

— Йўқ, қисмаяпти, — деди Султонмурот оёғини сал-пал қисаётганига қарамай. — Ҳечқиси йўқ, кенгайиб кетади ҳали.

Улар онаси билан хайрлашиб ҳовлидан чиқишганларида, керосин арава шақирлаб катта тошлоқ ариқ-

дан ўтганида Султонмуротнинг юраги қувончдан ҳап-риқиб, отларнинг туёғидан сачраётган муздек сув :аррасидан эглари жимирлаб келди ва тушида эмас, ўнгида, ростакамига шаҳарга кетаётганини ҳис этди.

Ёзги субҳидам худди шаффоф шарбатдай қуюла бошлади. Қуёш ҳали узоқ-узоқларда, оппоқ қорли тоғлар ортида эди. Бироқ у аста-секин яқинлашиб, кўтарилиб, ногоҳ тоғлар ортидан ярқираб чиқишга ҳозирланар эди. Ҳозирча эса туни билан салқинлашиб қолган йўлда сукунат ва соф ҳаво ҳоким. Афсус, уларни овулдан чиқиб кетаётганини болалардан ҳеч ким кўрмади-да. Фақат чекка-чеккадан итларгина гилдирак товушини эшитиб, мудроқ аралаш ҳуриб қўйишарди...

Йўл адир бўйлаб борар, узоқдан бинафшаранг кўринишдаги унча баланд бўлмаган тизма тоғлар қўйнига кириб борарди. Ўша ёқда, ўша узоқ тоғлар ортида Жамбул жойлашган. Улар ўша ёққа кетишяпти. Тўйган отлар бир текисда дадил йўртиб борар, гўё эгар-жабдуқнинг ҳам, бўйинтуруқ ҳам унга алоқаси йўқдай, одатдагича кишнашиб ва кўзлари устига тушиб турган ёлларини селкиллатганча йўрғалаб боришарди. Йўл яхши таниш, бу йўллардан улар неча марталаб ўтишган; хўжайинлари ўз ўрнида, жилов қўлида, ёнидаги болакай ҳам бегона эмас, қадрдонлари, оғирлиги ҳам тушаётгани йўқ...

Улар шу маромда анчагина йўл босиб, дунёдаги барча аравалар сингари шақир-шуқур, гичир-гичир овоз чиқариб боришарди. Қуёш шу топда ён томондан, тоғлар орасидаги бўшлиқдан мўралай бошлади. Нур, ҳарорат, терга ботган отлар ягринига ҳаво тўлқинидай сокин ва майин таралди: нур қўйнида Чопдор бедана тухумидай бурул тусга кирди. Чонтор эса тагин ҳам тиниқлашиб, оқ-тўриқ рангга бўялди; нур, ҳарорат отанинг бугдойранг ёноғига ҳам қўниб, қисик кўзлари атрофидаги қалин ажинларни чуқурлаштирганидан, жилов тутган қўллари эса яна ҳам йирик на чайир кўринарди; нур ва ҳарорат отларнинг туёқлари остига югурган оқимдай, йўлга тўшалиб, тан ва кўзларга кўчди; нур, ҳарорат жумлайи жаҳонга ҳаёт ато эта бошлади...

Шу сафар тонгида Султонмурот қалбида илиқ, қувончли ва эзгу ҳислар ҳукмрон эди.

— Қалай, уйғондингми? — ҳазиллашди отаси.

— Аллақачон, — деди ўғил.

— Ундай бўлса, ушла буни, — дея жиловни унга тутқазди.

Султонмурот миннатдорлик билан жилмайиб қўйди, ахир у буни сабрсиэлик билан кутаётган эди-да. Ҳзи сўраса ҳам бўлар эдику-я, аммо яхшиси отасининг ўзи қачон маъқул кўрса шунда бергани яхши — унақа-бунақа иш эмас, бу катта йўлда юриш дегани. Отлар тизгинни бошқа қўлга ўтганини сезиб, норози бўлгандек қулоқларини чимириб йўртиб бораётиб — худди ҳукмронлик заифлашган айни пайтда ғалаён кўтаришга ва уришишга қарор қилишгандай бир-бирларини тишлай бошлашди. Аммо Султонмурот дарҳол ўзини кўрсатиб қўйди — жиловни силтаб тортганча қичқирди:

— Чу, жониворлар!

Агар бахт одамга бир марта насиб қилса, буни Султонмурот сафарда тўла ҳис қилди. Унинг кайфияти бирор дақиқага ҳам бузилмади. Отаси ёнида ўтираркан, у ўзини ҳар нарсага қодир деб ҳисобларди. Бу кайфият йўл бўйи уни тарк этмади. Шақир-шуқур перосин арава бошқа бировни ҳатто ақлдан оздириб қўйиши мумкин эди, аммо унинг учун эса бу бахт-шодлик қўнғироғи эди. Арава остидан кўтарилаётган чанг ҳам, ғилдираклар ғилдираб бораётган йўл ҳам, бир маромда туёқ ташлаб бораётган отлар ҳам, қорамой ва тер ҳиди анқиб турган абзал ҳам, бош устида сузиб юрган оппоқ парқу булутлар ҳам, атрофдаги шабнамга чўмилган сарғиш, кўм-кўк, бинафшаранг дала чечаклари ҳам, йўллардаги кечиб ўтиладиган сойлару ариқчалар, дуч келган отлиқлару аравалар ҳам гоҳ олдинга, гоҳ орқага енгил учиб, баъзида эса шундайгина отларнинг тумшуғи тагидан учиб ўтаётган қалдирғочлар ҳам — ҳамма-ҳаммаси бахт ва гўзаллик рамзи эди. Бироқ Султонмурот булар ҳақида ўйламасди, зотан бахт бор жойда у ҳақда ўйламайдилар. Султонмурот дунёнинг худди шундай тузилганини, бундан яхшироқ бўлиши мумкин эмаслигини ҳис қилди. Унинг отаси ҳам шундай яхшики, бундан яхшироқ бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Ҳатто сариқ тўш, қора бош дала қушларининг йўл бўйидаги тикан ва буталар шохига қўниб олиб, ўша бир оҳангда сайраши ҳам бежиз эмас эди. Ким учун сайраётганини ўзлари билишади. Султонмурот уларни қанчалик яхши кўришини ҳам билишади. Бу қушларни сарайғирлар деб аташади. Шундай деб аталишига

сабаб улар бир умр ўзларининг сайроқ овози билан аллақандай саман айғирни шоширар эмиш: «Чу, чу, сарайғир! Чу, чу, сарайғир!» Ғалати қушлар-да, сарайғирлар. Бироқ улар ҳар тилда ҳар хил сайрар экан. Бир куни овулга киномеханик, хушчақчақ рус йигит келиб қолди. Султонмурот унга парвона бўлиб қутиларга солинган ленталарни ташишди, кечқурун эса бунинг учун у биринчи бўлиб динамо-машинасини айлантириш бахтига муяссар бўлди. Динамо-машинада электр токи ҳосил қилинади, токдан эса лампочкалар ёнади, лампочкадаги нур эса оппоқ экранга тушади, экранда эса жонли тасвирлар акс этади.

Шунда ўша киномеханик унинг сайрашини эшитиб, сўраб қолди:

— Девор ортида сайраётган қушнинг номи нима?

— Бу сарайғир, — тушунтирди унга Султонмурот.

— У нима деб сайраяпти?

— Чу, чу, сарайғир!

— Бу нима дегани?

— Билмадим. Русчасига: «Но-о, но-о, жёлтий жеребец!» — дегани бўлса керак.

— Биринчидан, айғир сариқ бўлмайди. Ҳа, майли, аммо нима учун тинмай: «Чу, чу, сарайғир!» — дейди.

— Чунки бу қушнинг хаёлида худди сариқ айғирга миниб тўйга кетаётгандай туюлар экан, юриб, юриб ҳеч манзилига етолмаётгандай бўларкан-да, у ҳадеб: «Чу, чу, сарайғир!» — деб қичқирар экан.

— Мен бўлсам бошқача эшитган эдим. Айтишларича, сарайғир бозорда қарта ўйнаган ва уч сўм ютиб олишига сал қолган. Шунинг учун ҳам: «Чуть, чуть три рубля не выграл!» — деб сайрар экан. Энди ўша уч сўмни ютиб олмагунича сайрашини қўймас экан.

— Қачон у ўша пулни ютиб олади?

— Ҳеч қачон. Худди, тўйга етиб боролмаганидай пулни ҳам ҳеч қачон ютолмайди.

— Ана холос...

Ҳақиқатан, кўринишдан оддийгина қушча-ю, аммо жуда машҳур экан.

Иўл бўйи сарайғирлар сайраб туришарди, Султонмурот уларга жилмайиб:

— Кетдик бирга, бозорга бориб уч сўмни ютиб оламиз! — дерди.

Улар эса тинмай сайрашарди: «Чу, чу, сарайғир!» — бошқа гал эса: «Чуть, чуть, три рубля не выграл!» — деб жиғибийрон бўлиб сайрашарди.

Султонмурот шаҳарга жуда тез етишга ошиқирди. Қуёш энди шундоқ тоғлар устига келиб қолган эди. Султонмурот отларни тезлатди:

— Чу, чу, сарайғир!—бу сўзларни у Чопдорга айтди. — Чу, чу, тўрайғир! — бунисини эса Чонторга қарата айтди.

Отаси уни сал қайтарди:

— Қичаб ҳайдама. Отлар ўз маромини билади. Керагида чопади, керагида ўзини асрайди ҳам.

— Уларнинг қайси бири яхши, ота, Чопдорми ё Чонторми?

— Иккаласи ҳам яхши отлар. Йўрғалаши ҳам, кучи ҳам барабар. Худди машинадай ишлайди. Фақат парвариш қилиб, ўз вақтида ем-хашак бериб турсанг бўлди — ҳеч қачон доғда қолдирмайди. Ишончли отлар. Утган йили Чуй каналида ботқоқликда ишладик. Аравалар юки билан гупчагигача ботиб қолар эди. Гоҳо шундай ўтириб қолардики, баъзиларини ҳеч қаёққа силжитиб бўлмасди. Дод деб юборинг келарди. Қутқар, деб дарров чопиб келишарди. Илтимос қилишарди. Йўқ, деб бўлармиди? Чонтор билан Чопдоримни олиб келиб аравага қўшардим. Биз ҳайвон деймизу улар ақлли, уларни бекорга бошқа аравага қўшмасликларини, ёрдам қилишлари кераклигини тушунади. Қамчини кўп ишлатмайман, фақат овоз чиқариб қўяман — улар бўлса, ишқилиб абзаллари чидаса бўлди, тиззалаб бўлса ҳам аравани тортиб чиқаради чуқурдан. У ерда, Чуй каналида, буларни ҳамма биларди: омадинг бор экан сени, Бекбой, деб ҳавас қилишарди. Балки шундайдир, фақат отларга яхши қараш керак, ана шунда омад ҳам келаверади.

Чопдор ва Чонтор ишбилармонлардай, ўша бир маромдаги йўрғасида борар, гўё гап улар ҳақда эмасдай эди. Отлар қоринбоғларнио қулоқларигача терлаб-пишиб ҳамон аввалгидай ёлларини селкиллатишганларича йўл пашшаларини қўнишига имкон бермай боришарди.

— Ота, қайси бири катта, Чонторми ё Чопдорми?— отасидан сўрайди Султонмурот.

— Чонтор уч ёш катта. Чонторнинг кексайгани аста-секин билиниб қоляпти. Чопдор эса айни кучга тўлган вақти. Бақувват, чопқир от. У билан улоқда ҳам кўпларни доғда қолдириш мумкин. Олдинлари бунақа отни йигитнинг қаноти, дейишарди.

Султонмурот Чопдор унга кўпроқ ёққани учун

суюниб кетди. Ажойиб тусли — бурул, майда холли. Үзи ҳам бадфеъл эмас, чиройли, бақувват.

— Менга Чопдор кўпроқ ёқади, — деди у отасига. — Чонтор баджаҳл. Кўзини олайтиргани олайтирган.

— Баджаҳл эмас, ақлли-ку, — кулимсираб қўйди отаси. — У ишсиз қолиб зериктиришларини ёқтирмайди. — У бир оз туриб яна қўшиб қўйди: — Иккаласи ҳам яхши.

Ҳўгли ҳам маъқуллади.

— Икковиям яхши, — такрорлади у отларни қис-таркан.

Бир оздан сўнг отаси деди:

— Қани, жиндай тўхтатиб тур-чи, — тўхтат арава-ни. — Үзи эса қулай фурсат кутиб ҳуштак чалди. — Отларнинг сийгиси қистади, аммо айта олишмайди. Буни сезиш керак.

Ҳақиқатан иккала ахта ҳам йўлда шовқин солиб, оппоқ кўпик сачратиб сия бошладилар, қалин, майда, упадай чанг бўлса кўпик бўлиб кўпчиб лойга ботди.

Кейин улар яна йўлга тушишди. Йўл борган сари илгарилар, тоғлар эса ортда қоларди.

Тез орада шаҳар четидаги боғлар кўриниб қолди. Қўчаларга жон кирди. Энди жиловни отаси олди. Тўғри қилди. Энди Султонмуротга отларнинг ҳам, жиловнинг ҳам қизиғи қолмаганди. Шаҳар бошланган эди. Шаҳар ҳар хил бўёқ ва ҳидлар анқиган, шовқин-суронга тўлиқ эди. Гўё тўполон оқимига ташлаб юборади-ю, у оқим бўлса уни айлантириб-айлантириб тўлқинлар домига тортиб кетгандай эди.

Ана ўшанда, ўша бахтиёр кунда ҳеч кимга насиб қилмаган омад насиб қилди унга: отчопарда, Жамбулнинг каттакон мол бозорида сайёр ҳайвонот боғи очилган экан. Тасодифни қаранг: одам умрида биринчи бор шаҳарда бўлса-ю, умрида кўрмаган ҳар хил ҳайвонлари бор ҳайвонотхонага, бунинг устига, кару-сель ва яна қийшиқ-қинғир қилиб кўрсатадиган ойналар аттракционига дуч келса-я.

2

Кулги хонасига у уч марта кирди. Мириқиб кулиб, ўзини тўхтатиб олгач, яна қийшиқ ва мўъжизакор ойналар олдига борарди. Ана башара, ана сенга найранг! Бир умр ўйлаб, минг қил, юз қил, барибир ўйлаб тополмайсан!

Таниш чойхоначига кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлаб аравасини қолдиргач, отаси уни бозор айлантиргани олиб кетди. Аввалига отасининг шу ерлик ўзбек ошналари билан салом-алик қилишди. «Ассалому алайкум! Мана бу менинг катта ўғлим!» — таништирди Бекбой уни. Ўзбеклар ўрнидан туришиб ва қўллари кўксига қўйиб, Султонмуротга юзланишди. «Дилкаш халқ! — деди отаси унга. — Ўзбеклар сенинг катта-кичиклигингга қарашмайди, доим иззат қилишади...»

Кейин савдо расталарига, магазинларга, энг муҳими, ҳайвонотхонага боришди. Одамлар орасида туртиниб-суртиниб юриб ҳамма қафасларни ва хоналарни кўриб чиқишди. Фил, айиқлар, маймунлар — нималар йўқ эди дейсиз...

Ҳаммасидан кўра Султонмурот кулранг, майсалари саргайиб қолган тепаликка ўхшаган баҳайбат, гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига оғирлигини ташлаб, хартумини ўйнатиб турган филни ёдида сақлаб қолди. Вой-бў! Одамлар тўпланишиб филга термилишиб турар ва ҳар хил гапларни айтишарди. У сичқондан қўрқар эмиш. Жигига тегмаслик керак эмиш, худо кўрсатмасин, занжирларини узиб юборса, бутун шаҳарни майда-майда қилиб юборар эмиш. Ҳаммасидан ҳам Султонмуротга бир ўзбек чолнинг ҳикояси ёқиб тушди, у филни дунёда энг ақлли ҳайвон, деди. Хартуми билан ўрмон ишларида баҳайбат ёғочларни кўтариш билан бирга атрофда каттароқ кишилар бўлмаса, яна ўша хартуми билан ёш болага илон ёки бошқа бирон-бир хавф таҳдид қилгудай бўлса, уни ердан даст кўтариб олармиш.

Бунақанги ҳикоя отасига ҳам маъқул бўлди. У ҳайратланиб тилини такиллашиб қўяр ва ҳар сафар ўғлига дерди: «Эшитдингми? Дунёда қандай мўъжизалар бор-а!»

Албатта, кулги хонаси ҳам эсида қолди. У ерда ўз устингдан хоҳлаганингча кулаверасан...

Султонмурот бир неча қатор нариги партада ўтирган Мирзагулга назар солиб олди. «Сени ўша кулги хонасига олиб борсамиди! — деб ўйлади завқ билан. — Дарров бошқача бўлиб қолардинг, соҳибжамол! Узингни ўша ойнада кўрардинггу такаббурлигингдан нишон қолмасди». Аммо у шу заҳотиёқ ўз фикрларидан уялиб кетди. Нега у ҳадеб қизга осилаверади, нима ёмонлик қилди унга? Қиз деса қиздай, соҳибжамол, синф-

даги ҳамма қизлардан чиройли. Нима қипти, бу гуноҳми? «Ёмон» олган кунлари ҳам бор.

Муаллима дарс пайтида бир куни унинг ойнасини олиб қўйди. Ҳали севишишга эрта деди. Мирзагул уялганидан қип-қизариб кетди, йиғлаб юборишига сал қолди. У бўлса қизни ўйлаб, нимагадир хафа бўлиб кетди. Нима бўпти, ойна, эҳтимол бехосдан унинг қўлига тушиб қолгандир...

Қиз тарафга яна бир қараб, Султонмуротнинг унга раҳми келиб кетди. Мирзагул кўкариб, совуқдан гужанак бўлиб ўтирар, кўзлари намли ялтирарди, балки у йиғлаётгандир. Ахир унинг отаси ҳам, акаси ҳам фронтда... Султонмурот бўлса унинг ҳақида ёмон ўйларга бориб юрибди. Эҳ, тентак, чиндан ҳам тентак.

Синфдагиларнинг кўпчилиги шамоллаганларидан йўталишяпти. Балки у ҳам йўталиб кўрар? У титраб, эгилиб-букилиб атайин йўтала бошлади. Нима қипти, ҳамма йўталапти-ку, унинг қаери кам улардан? Инкамол опа унга маъноли қараб қўйди-да, яна тушунтира кетди.

3

Ҳайвонот боғи ва кулги хонасидан чиқиб улар чайқов бозори томон йўл олишди. У ердан совғалар харид қилишди. Ажимуротга янги, чиройли, ялтироқ пўкак тўппонча олишди. Томоша қилиб тўймайсан, худди ростакам наганнинг ўзи. Қизчаларга эса аллақандай рангли, юмшоқ резина коптоклар олишди. Резинкасига туртиб қўйсанг бўлди, копток гоҳ тепага, гоҳ пастга сапчийди. Онасига рўмол олдилар ва яна қанд-қурс дегандай...

Бутун бозорни айланиб, ҳамма нарсани кўрдилару, лекин каруселда учмадилар, отаси ҳам, туша қол, деб айтмади. Бу кичкина болалар ўйини, сен бўлсанг йигит бўлиб қолдинг, бир-икки йилдан кейин уйлантириб қўйсанг ҳам бўлаверади, дея ҳазиллашди. Каруселнинг олдида бир оз туришиб, томоша қилишди. Нефть базасига бориш керак, станцияга улгуриш, бочкаларни тўлғизиб йўлга тушиш керак. Кеч эса кириб қолди, дея уни отаси шошилтирди. Ҳақиқатан улар нефть базасига етиб келишганида қуёш шаҳар ортига оғиб қолган эди. Шу ердан, шаҳар чети бўйлаб юриб, йўлдаги чой-

хонадан палов еб қоринларини тўйғазиб олишгач, уйга қайтишди.

Қош қорая бошлаганида шаҳар четидаги боғларни орта қолдириб яна ўша ўзлари кундузи шаҳарга кириб келган йўлга чиқиб олишди. Ёзги чечаклар ҳиди анқиган оқшом илиқ эди. Йўл бўйидаги ариқчада бақалар вақиллашар, отлар эса бир маромда қадам ташлардилар, ахир тўла бочкалар билан чошиб бўлармиди. Султонмуротни аста-секин уйқу элта бошлади. Чарчади. Чарчамай бўладими ахир — бугун шундай ажойиб кун бўлдики, асти қўявер. Афсуски, аравада чўзилишга жой йўқ. Унинг бўлса жуда ухлагиси келарди. Отасининг елкасига бошини қўйди-ю, қаттиқ уйқуга кетди. Ҳар замон-ҳар замон ўнқир-чўнқир жойларда кўзини очарди-ю, яна юмарди. Ҳар гал ухлашдан олдин, дунёда оталар борлиги қандай яхши, деб ўйларди. Отасининг бақувват елкасига бошини қўйиб ухлаш бежавотир ва осойишта эди. Арава ҳамон тарақлаб, гижирлаб борар, отлар туёғи дукурлар эди.

Қанча йўл босганларини Султонмурот билмай қолди, бехосдан арава тўхтади. Атроф жимиб қолди. Отаси уни қўлига кўтариб олди-ю, қаергадир олиб борди.

— Катта бўлиб қолибди-я, кўтариб бўлмайди. Оғир бўлиб қопти,— шивирлади ўғлини бағрига босиб. Кейин уни пичанлар устига ётқизиб устини фуфайка билан ўраркан, деди:

— Сен ухлайвер, мен отларни чиқариб ўтга қўйвораман.

Султонмурот шундай маза қилиб ухлаётганидан кўзини очмади ҳам. Фақат яна, дунёда оталарнинг бўлиши қандай яхши, дея ўйлади.

Отаси оёғидан ботинкасининг боғичини ечиб олганида у яна уйғониб кетди. Ботинкалар кун бўйи оёғини роса қисган эди. Отаси ботинка оёғини қисганини қаердан била қолди экан?

У қайтадан уйқуга кетаркан, гўё ўзини оқим бағрига ташлаб сузиб кетаётгандай эркин ҳис қилди. Назарида шамол тўлқинлари майсазор бўйлаб яйраб, ўйноқлаб эсаётгандай туюлди. Гўё у ўша майсазор узра югурар, шўнғир ва ўша мавжланаётган майсазорга кўкдан унсизгина юлдузлар ёғиларди... У ер-бу ерга жимгина ёнаётган юлдузлар тўкилар, аммо у етиб келгунича юлдузлар сўниб қоларди. У туш кўраётганини ҳис қиларди. Гоҳ-гоҳ уйғониб тушовланган

отлар кўм-кўк ўтларни илдизи билан суғуриб кавшаётганини ва бўшатиб қўйилган сувлигини шилдира-тиб гарам ёнидан ўтаётганини эшитар эди. Отаси ёнида ётганини, далада тунаб қолишганини билар ва кўзини очса чиндан ҳам осмондан тўкилаётган юлдузларни кўришига ишонар эди.

Аммо кўзини очгиси келмас, маза қилиб ухлаётган эди. Тун ярмида совуқ туша бошлади. Отаси сари сурила-сурила унинг биқинига кириб олди ва шунда отаси уйқу аралаш уни қучоқлаб маҳкам бағрига босди. Улар йўл бўйида, яйдоқ далада, очиқ ҳавода ухларди. Бу сенга уйда, юмшоқ болишда ухлаш эмас...

Кейин у тез-тез юлдузли тушини эслаб юрди...

Шундоққина икки қадам нарида бир бедана тонг отгунча тинмай сайраб турди... Дунёдаги барча беданалар бахтли бўлсалар керак.

4

— Султонмурот, сенга нима бўлди?— Султонмурот Инкамол опани шундоққина партаси олдига келгандагина пайқади.

— Ўзим. Ҳеч нима,— гўё ўзини оқламоқчидай ўрнидан турди.

Синф ҳамон совуқ ва жимжит эди. Болаларнинг одатдаги йўталлари аралаш ҳиринг-ҳиринг кулгани эшитилди.

— Гоҳ беҳудадан-беҳудага йўталнинг тутади, гоҳ берилган саволни эшитмай қолсан,— деб қўйди норозилик билан Инкамол опа совуқдан елкалари қунишиб.— Бор, яхшиси, похол олиб келиб, печкага ўт ёқ.

Султонмурот шуни кутиб тургандек, дарҳол ишга киришди. Ахир бунақа топшириқ дарс пайтида доим бўлавермайди-да. Навбатчилар танаффус пайти похол олиб келиб печкани ёқиб қўйишади-ю, аммо дарс вақтида бунақаси камдан-кам бўлади.

У отилиб ташқарига чиқди. Юзига қор аралаш шамол урилди. Эҳ, Цейлон эмас-да бу ер! Ҳовли этагидаги похол сақланадиган омбор томон чопиб кетаётиб, отдан тушаётган колхоз раиси Тиналиевни кўриб қолди. У фронтдан ярадор бўлиб қайтган. Ёш бўлишига қарамай, бир томонга қийшайиб юради. Бир неча қовурғаси йўқмиш. Парашютдан ташлайдиган десант-

чилардан экам. Урушгача агроном бўлган, дейишади. Аммо буни Султонмурот негадир эслолмайди. Урушдан олдин ҳамма нарса худди бир дунёга ўхшайди, шунинг учунми, урушдан бурунги ҳаётнинг бўлганлигига ишонмайсан ҳам...

Султонмурот бир қучоқ похол кўтариб, эшикни оёғи билан туртиб очганча синфга кириб келди. Болалар бирдан жонланиб, шивир-шивир бошлашди.

— Тинчланинг, алаҳсиманглар!— улардан талаб қилди Инкамол опа.— Султонмурот, шовқин кўтармай ишингни қилавер.

Печка ичида похол кули учқунлаб турарди. Ўша учқунга бир тутам похол солиб тутатди. Яна қайта-қайта похол тутамидан ташларкан, печка гувиллаб ёниб кетди. Похол ташлаб туришга улгурсанг бўлгани. Синф хонаси жонланиб қолди.

У орқасига ўгирилиб қарагиси, кимгадир афтини бужмайтириб кулдиргиси ва айниқса орқа партада ўтирган Онатойга мушт ўқталиб пўписа қилгиси келарди. Кўряписизми, у синфда энг каттаси, ўн беш ярим ёшда, уришқоқ, бунинг устига, Мирзагулга тега-жаклик ҳам қилади. Қани энди, унга тилини кўрсата олса эди. Ма сенга, ма, деб! Аммо бундай қилиш мумкин эмас, муаллималари қаттиққўл. Ҳа, уни ортиқча хафа қилишни хоҳламайди. Нимагадир кейинги пайтларда унинг ёлғиз ўғлидан хат йўқ. Ўғли командир, артиллериячи. У билан жуда фахрланади. Қандайдир хунук воқеа содир бўлиб, эри урушдан олдин қайгадир ғойиб бўлган. Одамлар ҳам бу ҳақда ҳеч нарса гапиришмайди. Шунинг учун ҳам у овулга келиб ўқитувчилик қиляпти-да. Ўғли Жамбулдаги педагогика билим юртида ўқиб юриб, ўша ердан фронтга кетди. Деразадан отлиқ почтальонни кўриши билан Инкамол опа болалардан бирини тўғри дарсдан чиқариб хатга чоптирарди. У эса югуриб ҳовлига чиқади-ю, агар хат бўлса ўзида йўқ шод қайтади. Ҳатто келгуси сафар муаллиманинг хатини олиб келиш учун навбат белгиланган.

Хат келган кунлари байрам бўлиб кетади! Инкамол опа турган жойидаёқ хатга тезгина кўз югуртириб чиқиб, қоғоздан бош кўтарганида синфда гўё бошқа муаллима пайдо бўлиб қолгандай бўлади. Тутам-тутам оқ аралашган сочларини рўмоли остига чиройли қилиб бостириб олган муаллиманинг шундай қувончга тўлганида хотиржам туриш, унинг кўзлари-

да ёш кўринганида юрагинг ачишмаслиги мумкин эмас.

— Ҳаммаларингга салом, болалар, каттакон салом! Оғаларинг соғ-саломат экан. Жанг қиляпти, — дейди у суюнаётганини бутун синфдан яширолмасдан қалтироқ овозини босиб. Барча унга талпиниб, гўё бу қувончни баҳам кўрадигандай чехраларига табасум ёйилади. Бироқ бир озгинадан сўнг ўзи шундай дейди: — Энди, болалар, машғулотиимизни давом эттирамиз.

Ана шундагина дарсинг энг ажойиб, энг яхши онлари бошланади: унинг сўзлари таъсир кучини оширади, фикрлари фикр туғдиради, у нима ҳақда гапирса, тушунтирса, исбот қилса, ҳаммаси ўқувчиларнинг ақлу юрагига жо бўлаверади. Унинг илҳоми жўшади-ю, бутун синф сеҳрлангандек жим ўтиради...

Кейинги кунларда унга нимадир тинчлик бермасди, безовта қиларди... Шунинг учун бўлса керак, синфга илмий мудир ҳамроҳлигида колхоз раиси Тиналиев кириб келганда Инкамол опа астагина доска томон чекинди. Сўнг болаларга юзланиб истар-истамас деди:

— Ўринларингдан туринглар, болалар. Султонмурот, сен жойингга бор.

Султонмурот печка оғзини бекитиб, дарҳол ўз жойига йўналди. Келганлар саломлашдилар.

— Салом! — дея жавоб берди уларга бутун синф.

Уртага сергаклантирувчи жимлик чўкди. Ҳатто ҳеч ким йўталмади ҳам.

— Бирор воқеа юз бердими? — дея сўради Инкамол опа бўғилиб.

— Ҳеч қанақа ҳодиса юз бергани йўқ, Инкамол опа, — дея уни дарҳол тинчлантирди Тиналиев. — Мен бошқа иш юзасидан келган эдим. Болаларга гапим бор. Дарс пайтида кирганим учун кечиринг, ижозат берган эдилар, — деди у кекса илмий мудир томонга ишора қиларкан.

— Ҳа, муҳим гап бор, — деб таъкидлади илмий мудир ҳам. — Ўтиринглар, болалар.

Синф дув этиб ўтирди.

Тиналиев яқингинада — кузда фронтдан келганидан бери раислик қилаётган бўлса-да, уни ҳамма биларди, ўзи ҳам бу ерда ўтирганларнинг деярли барчасини танийди. Демак, танишиш учун келмаган. Бўлмаса,

нега келади? Еттинчи синф ўқувчилари — овулда кўзга кўриниб қолганлардан ҳисобланади. Уларнинг ҳар қайсиси билан қишлоқнинг ҳар бир жойида, уйда ҳам, идорада ҳам, йўлда ҳам гаплашиш мумкин. Аммо раснинг биринчи марта болаларга муҳим гап айтиш учун атайлаб мактабга келиши эди. Нима демоқчи, қанақа янгилик бор экан? Ёзнинг йўриғи бошқа, ҳаммалари колхозда ишлашарди, лекин ҳозир қандай гап бўлиши мумкин?

— Гап бундай,— деб сўз бошлади Тиналиев болаларнинг сергак юзларига диққат билан боқиб. У бир томонга қийшайиб тургани кўзга ташланмаслиги учун қаддини тик тутишга ҳаракат қиларди.— Мактабингиз совуқ, аммо сизларга похолдан бошқа нарса билан ёрдам беришга ожизман. Похол бўлса, ҳаммага маълумки, гур этиб ёнади-ю, ўчади. Илгарилари мактабни иситишга бериладиган таппини аввалига тоғдан орқалаб тушиб, кейин араваларга ортиб келинарди. Ўтган йили бу иш билан шуғулланишга одам ҳам, вақт ҳам бўлмади. Ҳамма фронтда, биласизлар. Мен икки тонна кўмирни яшириб қўйганман. Лекин бу кўмир темирчиларга керак. Кўмирни ҳам, темирни ҳам чайқовчилардан сотиб олдим. Пайти келиб улар билан ҳисоблашармиз. Ҳозир эса шароит оғир. Ўтган йили икки юз гектар ерга кузги буғдой сеполмай қолдик, улгуролмадик. Ҳеч ким айбдор эмас. Уруш... Бироқ ҳамма жойда, ҳамма колхоз-совхозлар бизга ўхшаб ҳосилни вақтида йиғиштиролмаса, уруғликни сеппиб улгуролмаса, ишни тугаллай олмаса, унда душманни қандай енгамиз? Уларни енгиш учун нон ҳам, снаряд ҳам керак. Шу туфайли олдингизга келдим, болалар, ораларингизда баъзи бировларингизга ўқишни вақтинча қўя туришларингизга тўғри келади. Ҳозир дам ғанимат, уловни баҳорги шудгорга тайёрлаш керак, от-уловларимизга эса қараб қўрқиб кетасан — рамақижон. Эгар-жабдуқни шай қилиш керак, улар ҳам илма-тешик бўлиб кетган, плугларни, сеялкаларни ремонт қилиш зарур, бари қор тагида ётибди... Бу гапларни айтаётганимнинг сабаби нима дёрсизлар. Кузда эколмай қолган ерларимизга лалми экайлик дейман. Буни қандай бўлмасин, фронтча қилиб айтганда, сўзсиз бажариш керак! Бу эса пландан ташқари, ўз кучимиз билан қўшимча икки юз гектар майдонни ҳайдаб, баҳори ғалла экиш деган сўз. Икки юз гектар!! Тушуняпсизларми? Аммо қани ўша куч, ким-

га суянайлик? Биз яна шундай қилишга қарор қилдик: ўзимизда борларидан, баҳорги мавсумга тайёрланаётганлардан ташқари, қўшимча равишда, икки тишли плугчилар бригадаси тузамиз. Ҳйлаб, чамалаб кўрдик. Бу ишга хотин-қизларни жўнатолмас эканмиз. Ораси узоқ, Оқсойда. Одам йўқ. Ахири, сиз ўқувчилардан ёрдам сўрашга қарор қилдик...

Баджаҳл ва тунд, армиядан кийиб келган кулранг шинелини ечмай, кулранг қулоқчинда доим дийдираб юрувчи, ташвишдан юзлари жиддий, ҳали ёш бўлишига қарамай, бир томонга қийшайиб қолган, қовурғалари майиб, қачон қараманг, елкасига дала сумкасини осиб юрадиган раис Тиналиев ана шундай деди...

Раис Тиналиев география харитаси осиглиқ мактаб доскаси ёнида турганча одамлару бутун заминун денгизларни, жумладан, Цейлон, Ява, Суматра. Австралия сингари ёғ ичиб, яланғоч ётадиган ажойиб-ғаройиб иссиқ ўлкаларни ҳам сигдира олган ўша харита олдида туриб ана шу алфозда сўзлар эди.

Иситишдан кўра ивирсиғи ортиқ похол ёқиб илтилаётган мактабда раис Тиналиев ана шу алфозда сўзлар эди. У узоқ Оқсойдаги юзлаб гектар қўшимча ерларга фронт учун баҳори ғалла экиш ҳақида гапираркан, унинг оғзидан ҳовур чиқиб турарди...

Ҳа, раис Тиналиев ана шундай деди...

Ташқарида ҳамон қор бўралаб, тирқишлардан ғўриллаганча совуқ ел кирар, симёғочка қантариб қўйилган, хурпайган отнинг шамолда денсиниб, бошини панага олишга интилаётгани Султонмуротга кўриниб турар эди. Шамол отнинг ёлларини тўзгитар, ингичка думини бир ёнга итқитар эди. От бечора совқотган бўлса керак...

Ҳа, бу ер Цейлон эмас...

— Яхши кунда мен сизларни ўқишдан қолдирармидим, — деди Тиналиев. — Бошқа илож йўқ. Ўзларинг ҳам тушунишларинг керак. Урушдан кейин, балки омон бўлсам, мен ўзим сизларни мактабга бошлаб келиб, ўқишни давом эттиришларингни илтимос қиламан. Ҳозир эса аҳвол мана шунақа...

Кейин илмий мудир сўзлади. Сўнгра яна Тиналиев гапирди. Охири синф жонланиб кетиб, болалар қўл кўтариб: «Мен бораман, ишлашга мен ҳам бораман», деб чуғурлаша бошлаганларида Тиналиев дарҳол аниқлик киритди:

— Кимда-ким раисга, ҳар қандай ўқувчи ҳам бўла-
веради, деб ўйласа, адашади. Кимки ёмон ўқиган бўлса,
у ёмон ишлайди. Иккинчидан, яхши ўқийдиган ўқув-
чининг кейинчалик етиб олиши осон бўлади. Мана
сен, Султонмурот, синфдагиларнинг энг каттасига ўх-
шайсан...

Болалар шовқин кўтаришди:

— Ичимизда энг каттамыз Онатой. Яқинда ўн
олтига киради!

— Мен ҳозир ёшини айтаётганим йўқ. Бўй-басти
ҳақида гапиряпман. Муҳими, бу ҳам эмас. Мана сен,
Султонмурот,— деб яна унга юзланди раис.— Сен ўт-
ган йили полизда ер ҳайдагансан-а, шундайми?

— Ҳа,— дея жавоб қайтарди Султонмурот ўрнидан
туриб.— Орол кўчасида ер ҳайдаганман.

— Икки тишли, тўрт от қўшилган плугдами?

— Ҳа, икки тишли, тўрт от қўшилганида, лекин
мен фақат ёрдам берганман, холос. У Сартбойнинг
плуги эди, уни ўша кунлари армияга олишган, экин
пайти эса ўтиб кетаётган эди. Чекиш оқсоқол кўмак-
лашишни илтимос қилди.

— Биладан. Шунинг учун ҳам гапни сендан бош-
ладим-да,— деди раис.

Ҳамма ялт этиб Султонмуротга қаради. У Мирза-
гулнинг ҳам тикилиб турганини кўрди. Мирзагул ун-
га, бошқаларга қараганда ўзгача нигоҳ ташлади. Гап
ўзи ҳақида бораётгандек, қизариб кетди. Бундан
Султонмурот ўнғайсизланиб, юраги дукиллаб ура бош-
лади.

— Мен ҳам полизда ер ҳайдаганман!— дея ўтир-
ган жойидан бақирди Онатой.

— Мен ҳам,— дея қўшиб қўйди Эркинбек.

Яна кетма-кет овозлар эшитилди.

Тиналиев болаларнинг жим бўлишларини илтимос
қилди.

— Келинлар, болалар, навбат билан гапирайлик.
Бу ерда муҳим иш ҳақида гап кетяпти. Гапни ўқишдан
бошлайлик. Сенинг ўқишинг қалай?— дея у яна Сул-
тонмуротга юзланди.

— Унчалик эмас,— деди Султонмурот.

— Нимаси унчалик эмас?

— Унчалик ёмон эмас.

— Яхши ҳам эмас,— деб қўйди шу пайтгача жим
ўтирган Инкамол опа.— Мен унга сен бундан кўра
яхшироқ, юз марта яхшироқ ўқишинг мумкин, деб

доим айтаман. У жуда қобилиятли. Лекин ҳамма ба-
ло шундаки, калласи бўлмағур хаёллар билан банд
бўлаверади.

— Ҳа-а,— деди раис ўйчанлик билан.— Мен умид
қилган эдимки... Ҳа, майли. Сенинг отанг фронтда.
Унинг учун ош-нон етказиб берадиган пайтинг келди.
Сенинг ўқишинг-чи, Онатой?

— Меники ҳам шунақа,— деди Онатой хўмрайиб
ўрнидан тураркан.

— Бундан чиқди, бир-бирларингиздан қолишмас
экансиз-да,— деди кулиб Тиналиев, бир оз индамай
тургач, шундай деди:— Мактабга яна қайтганларинг-
да ўқишнинг қадр-қиммати чуқурроқ тушуниб ола-
сизлар. Виламан, ўзимнинг бошимдан ҳам ўтган. Сал
нарса бўлса, бор-э, ишлайман, дердик. Фақат ишлаш
учунгина яшайдими одам? Сен нима деб ўйлайсан,
Онатой?

Онатой нималардир деб изоҳ бермоқчи бўлди-ю,
аммо кейин ростига кўчиб қўя қолди:

— Билмадим.

— Мен ҳам кўп гапни билмайман,— деди Тинали-
ев,— бироқ уруш бўлмаганда ўқишга борардим, яна
ўқиган бўлардим...

Синфдаги болалар ошкора кулиб юборишди. Кул-
гили-да — кап-катта одам, колхоз раиси бўлса-ю, яна
ўқимоқчи эмиш. Уларнинг эса ўқиш жонларига тек-
кан.

— Бунинг нимаси кулгили?— деб жилмайди Ти-
налиев.— Ҳа, болалар, мен ўқишни жуда хоҳлардим.
Буни сизлар ҳам кейинроқ тушуниб оласизлар.

Шунда кимдир пайтдан фойдаланиб унинг сўзини
бўлди:

— Раис амаки, самолётдан сакраганингиз ростми?
Тиналиев бош ирғади.

Бола тағин савол ташлади:

— Вой-бўй! Қўрқмадингизми? Мен бир марта та-
маки омборнинг тоmidан пичан ғарамига сакраганим-
да тиззаларим қалтираб кетган!

— Ҳа, сакраганман. Фақат парашют билан,— деб
тушунтирди Тиналиев.— Бу гумбазга ўхшаган нарса,
тепангда худди ўтовга ўхшаб очилади...

— Биламиз, биламиз,— дея чувиллашди бола-
лар.

— Ана шундай, биз десантчилар эдик. Парашют
билан сакраш вазифамиз эди.

— Десант нима дегани?— деди яна кимдир.

— Десантми? Бу кўчма, жанговар отряд. Энг муҳими, махсус топшириқларни амалга ошириш учун юбориладиган отряд. Билдиларингми, тушунарлими? Синфга жимлик чўкди.

— Десант бир нечта ва бир неча минг одамлардан тузилиши мумкин,— дея давом этди Тиналиев.— Муҳими, десант душманнинг орқа томонига ўтиб олади-да, мустақил ҳаракат қилади. Агар унча тушунмаган бўлсаларинг, бошқа бирон кун гапириб берарман. Ҳозир эса ишга ўтайлик. Онатой, сен ўтир, нега тик турибсан? Сенинг отанг ҳам фронтда жанг қилипти.

— Меники ҳам!

— Менинг отам ҳам!

— Меники ҳам!

Тиналиев қўлини кўтарди:

— Мен ҳаммасини биламан, болалар. Эртадан-кечгача фақат колхоз иши билан овора, деб ўйламанглар. Ҳаммасидан хабарим бор: кимлар армияда-ю, кимлар госпиталда эканлигини биламан. Сизларни ҳам яхши биламан. Шунинг учун сизларнинг олдингизга келдим. Гап шу. Онатой, отангга нон етказиб беришга сен ҳам борасан. Сен ҳам бир йилчами, кўпроқми мактабни қўя туришингга тўғри келади.

— Мен ҳам! Мен ҳам! Мен ҳам!— деб баъзи болалар ўринларидан сапчиб тура бошладилар. Негаки бунақа пайтда ҳар ким ҳам ботир бўлиб кетади. Буёқда мактабга қатнашдан қутулади. От ҳайдайсан, холос. Бундан ортиқ яна нима керак?

— Йўқ, шошманглар!— деб уларни тинчитди раис.— Бунақаси кетмайди. Фақат плугда ишлаганлар боради. Мана сен, Эркинбек. Сен ҳам ер ҳайдаганми-сан? Мен биламан, отанг Москва остонасида ҳалок бўлган. Кўпгина оталаримиз, акаларимиз ҳалок бўлганлар. Сендан ҳам илтимос, Эркинбек, бизга ёрдам бер. Уқиш ўрнига сенинг ҳам ер ҳайдашингга тўғри келади. Бошқа чорамиз йўқ. Онангга бўлса ўзим тушунтираман...

Кейин раис яна икки кишининг — Эргаш билан Қуббатқулнинг исмини айтди. Эртага эрталаб ҳаммалари отхонада, бригадирларнинг эрталабки иш тақсимида ҳозир бўлишларини тайинлади.

Уйда, ярим кечаси ётишга ҳозирланаётганларида Султонмурот колхоз раиси мактабга келганини она-

сига гапириб берди. Онаси жимгина пешонасини силаб, ҳоргингина қулоқ солди. У кун бўйи колхозда, фермада, кечқурун уйда болалари билан банд эди. Тентак Ажимурот бўлса, беҳуда қувониб ўтирибди:

— Вой-бўй! Уқимас экансан! От қўшиб плугда ер ҳайдар экансан! Мен ҳам ер ҳайдайман!

— Дарсингни тайёрладингми?— сўради онаси.

— Ҳа, тайёрладим,— деди Ажимурот.

— Бор, ётиб ухла, унингни чиқарма! Тушундингми?

Катта ўғлига эса ҳеч нима демади.

Қизларини ўринларига ётқизиб, чироқни ўчириш олдидан маънос тортиб, ўйланиб қолди, афтидан, Султонмуротни ухлаб ётибди деб ўйлади шекилли, бошини қўллари орасига олиб йиглаб юборди. Нозик елкалари титраб, унсиз узоқ йиглади. Султонмуротнинг юраги эзилиб кетди, ўрнидан туриб, қандайдир яхши гаплар айтиб онасини юпатгиси, овутгиси келди. Бироқ безовта қилишга журъат этмади, майли, юрагини бўшатиб олсин. Ахир, онаси ҳозир отаси ҳақида ҳам (уёқда, урушда қандай аҳволда экан, деб), болалари ҳақида (улар тўртга), уйи ва ҳар хил бошқа эҳтиёжлар ҳақида ўйлаяпти-да.

Аёл киши аёллигига боради. Уқтин-ўқтин йиғлайди. Раис Тиналиев синфдан чиқиб кетганидан сўнг муаллима Инкамол опанинг ҳам кўнгли жуда бузилиб кетди, ҳатто ўзини йўқотиб қўйди. Аллақачон танаффусга қўнғироқ чалинган бўлса ҳам ўрнидан қўзғалмади. Синф ҳам уни кутиб ўтирар, ҳеч ким ташқарига чиқмас, ҳамма муаллиманинг ўрнидан туриб эшик томон юришини кутар эди. Эшик олдига келганида Инкамол опа йиглаб юборди. Ўзини тутишга ҳарчанд уринмасин, бўлмади. Кўзида ёш билан чиқиб кетди. У унутиб қолдирган харитани ўқитувчилар хонасига олиб кирган Мирзагул ҳам кўзлари ёшга тўлиб қайтиб келди. Ҳа, аёллар аёллигига боради. Ҳаммага ачинишади улар, шунинг учун кўп йиғлашади. Нима қилибди, бир йил ўтар, икки йил ўтар, уруш тугаши билан яна ўқишни давом эттиришар...

Султонмурот мана шулар ҳақида ўйлар экан, ташқарида учқунлаб ёғаётган қор шивирига қулоқ тутганча ухлаб қолди.

Эртасига ҳам яна ўшандай учқунлаб қор ёғди. Из-

ғирин музлаган ер устини яларди. Булутлар карвони осмонда вазмин сузарди. Отхонага етиб боргунча Султонмурот совқотиб кетди.

Раис Тиналиевнинг режалари Султонмуротнинг кеча ўйлаганидан мушкулроқ чиқиб қолди. Аввалига раис ва озгин, сариқ соқол, ҳаммаларига тўрттадан нўхта тутқазган бригадир Чекиш чол билан эски отхона олдидаги қўрага боришди. Қор босган қўрада аравага қўшиладиган отлар бошларини эгиб, қуруқ охурлардаги нишхўрд хашакни чимдишарди. Маълумки, ёзда отлар семиз бўлади, қишда эса эт ташлайди. Лекин буларнинг фақат терисию устухони қолган, холос. Уларни ишлатиб-ишлатиб, қиш келиши билан оғилхонага қамаб қўйишибди. Боқадиган, парвариш қиладиган одам йўқ. Ем-хашак танқис. Борини ҳам баҳорги ер ҳайдашга сақлаб қўйишганди.

Болалар саросимада тўхтаб қолишди.

— Нега қаққайиб қолдиларинг? — деб бақирди Чекиш чол. — Бизга Манас тулпорларини қўш қўллаб тутқазишади, деб ўйлаганмидинглар? Бир чеккадан танлайверинглар, адашмайсизлар. Яна йигирма кундан кейин бу қирчанғиларнинг ҳар биттаси буқадай ирғишлайдиган бўлиб қолади. Буларнинг зуваласи пишиқ — фақат ем беру парвариш қил! Бошқаси билан ишларинг бўлмасин!

— Олинглар, болалар, ҳамма керакли нарсалар билан таъминлаймиз, — деб қўшиб қўйди раис. — Бошланглар. Ҳар бирингга тўрттадан. Дуч келганини олаверинглар.

Шунда кутилмаган ҳол юз берди. Бу ташландиқ қўрадаги қаровсиз ориқ отлар орасида отасининг Чопдор ва Чонтор деган отлари ҳам юрар эди. Султонмурот аввал Чопдорни, кейин Чонторни таниб қолди. Уларнинг калладор, ҳурпайган, туртсанг йиқилгудеклигини кўриб Султонмурот ҳам қувониб, ҳам қўрқиб кетди. Отаси билан шаҳарга тушганларини эслади. Қандай отлар эди-я, булар отасининг қўлида эканлигида! Тетик, бардам, кучли. Энди бўлса...

— Ана, қаранг, ана, отамнинг отлари! — деб қичқирди Султонмурот раисга ва бригадирга қараб. — Мана, Чопдор, мана, Чонтор!

— Тўғри! Ҳақ гап! Улар Бекбойнинг отлари! — дея тасдиқлади Чекиш чол.

— Ундай бўлса, ола қол шуларни! Отангнинг отларини ола қол, — деб буюрди раис.

Султонмурот отасининг отлари ёнига яна иккита отни — Оқдум ва Бурулни қўшиб олди. Кейин, қолганлар ҳам ўзларига от танладилар.

1943 йилнинг қишида уларни мактабдан ажратган муҳим иш ана шундай бошланди...

Иш ўйлагандан ҳам кўпроқ эди. Ҳар куни отхонага боришлари, кекса Парпи ва унинг оқсоқ босқончисига ишлашларига зарур бўлган плугларни ремонт қилишга ёрдам бериш учун темирчилик устахонасига чопишлари керак эди. Авваллари кераксиз деб ташлаб юборилган ҳамма темир-терсақларни энди йиғишга ва тозалашга тўғри келди. Ҳатто ўз вазифасини ўтаб, ўтмаслашиб қолган плуг тишларини ҳам қайтадан ишга мослаштирдилар. Темирчилар болга билан уриб уларнинг дамани ўткирлаштирар, олов ва сувда обдан тоблар эдилар. Плуг тишларининг ҳаммасиниям чархлаб бўлмасди, бироқ агар уддасидан чиққудек бўлса Парпининг боши кўкка етарди. Шундай пайтлари у босқончисини устахона томига чиқариб, отхонадаги болаларни чақиртирарди.

— Ҳой, қўшчилар! — чақирарди уларни томдан туриб оқсоқ босқончи. — Буёққа чопинглар, уста ака чақиряпти!

Болалар чопиб келишар ва шунда Парпи чол ҳали иссиқ, салмоқли, қорамтир-кўкиш тусдаги, янгитдан ўткирланган плуг тишини токчадан оларди.

— Ма, ол, — узатарди у ўткирланган янги тишни олиш навбати келган одамга, — ол, қўлингга ушлаб кўр. Яхшилаб қара. Бор, плугингга солиб боқ. Эҳ! Чиройлигини-чи! Худди узукка кўз қўйгандек! Шудгор қилаётганингдами, худди Топкент ойнасидай ярақлаб туради. Бунақа тишларда юзларингни томоша қилиб юрасизлар! Балки бирорта қизга кўзгу ўрнида совға қиларсизлар-а? Зап совға бўлади-да! Энди уёққа, токчанга қўйиб қўй. Кейин далага олиб борарсан. Ана шундай, кейинги сафар бошқа бирингга ясаб бераман. Ҳаммага ясаб бераман. Ҳеч ким тишсиз қолмайди. Ҳаммага уч жуфтдан ясаб бераман. Фақат ўзимга янги тиш қилолмайман. Сизларга тишларни етказиб берамиз. Ҳали сизлар, болалар, бизларни далада кўп эслайсизлар. Ахир плугнинг энг муҳим қисми тишида! Бошқа барча қисмлар азбаройи тиш деб қурилган. Тиш кучли бўлса шудгор ҳам кучли бўлади. Тиш ўтмас бўлса қўшчи ҳам ожиз. Мана шунақа...

Ажойиб одам эди Парпи чол. Умр бўйи темирчи-

лик қиларди. Мақтанишни яхши кўрарди-ю, аммо ўз ишига пухта эди.

Эгар-жабдуқ устахонасига ҳам тез-тез бориб туришга тўғри келарди. Чекиш бригадир абзалларни ҳозирлашга ёрдам қилинлар, деб тайинлар эди. Абзалсиз ҳеч қаёққа боролмайсизлар. Плуглар ҳам, отлар ҳам бор дейлик, аммо абзалсиз ҳаммаси уч пул. Бу тўғри гап. Шунга кўра уларнинг ҳар бири жон куйдириб, қўлларидан келганча ўз отларига эгар-жабдуқларни тезроқ тайёрлаш учун сарроқларга¹ ёрдамлашарди.

Энг муҳим, энг асосий иш — отларни боқиб парвариш қилишдан иборат эди. Кун бўйи, эрталабдан кечгача отхонада бўлиб, ишдан кеч қайтишарди. Уйга фақат тунда, отларнинг сўнгги улушини, хашакни бериб бўлгач, қайтишарди. Жуда шошилиш керак эди!

Вақт жуда зиқ эди. Январнинг охири тугаб борарди. Уловни ишга солишга ўттиз, нари борса, ўттиз беш кунча қолган эди. Отларни оёққа турғазишга ва шудгор бошлангунча кучларини тиклашга улгуришадими-йўқми — буёғи энди уларга, плугчиларнинг ўзларига боғлиқ эди. От ухлапти, унинг олдидаги охурда доим, кечасию кундузи ем туриши шарт, жонивор шундай мавжудот...

Тиналиевнинг ҳисоби бўйича февралнинг охири, ерлардан қор кетиши билан плуглар Оқсой участкасига чиқиши керак эди. Қачонлардир, узоқ вақтлар муқаддам, одамлар Оқсойни шудгорлаб уруғ сочишган. Аммо кейин негадир Оқсой далалари ташлаб кетилган. Балки Оқсой узоқ ва кимсасиз бўлганидандир, балки у ерлар суғориладиган майдон бўлмагани, бунинг устига, тепаликларда жойлашгани учундир. Бригадир Чекишнинг таъкидлашича, отаси унга шундай деган экан: Оқсойга чиққан қўшчи ё ҳеч вақосиз қолиб хонавайрон бўлади, ё хирмонни ташиб ололмай одам ёллайди. Биринчи шарти — вақтида экиб олиш. Иккинчиси — Оқсойдаги ҳосил ёмғирга ҳам боғлиқ. Чекиш чол ана шундай дер эди.

«Деҳқон доим таваккал қилади, аммо доим умидвор бўлади», дер эди Тиналиев. Тиналиев шунга суянар ва бахтимизга ёмғир ёғиб, Оқсойнинг ғалла хирмони уйилиб қолади, деган умид билан қўшчиларни ғайратлантирар эди...

¹ Сарроқ — эгар-жабдуқ устаси.

Кунлар ўтди. Ҳафта охирига бориб отлар сезиларли даражада жонланиб, бир оз этга кириб, ишлар юришиб қолди. Кунлар илий бошлади. Қиш гўё хаёл суриб, кетишга чоғланиб қолгандай эди. Шунинг учун ҳам кундуз кунлари отларни офтобга, ташқаридаги охурларга олиб чиқишар эди. Офтобда отлар яхшироқ қавзаниб, тезроқ эт олишарди. Йигирма бош Оқсой десанти девор олдидаги узун охурлар бўйлаб тўртта-тўрттадан саф тортишганди. Раиснинг эрталабки текширувида болалар ўз отларининг ёнида шай туришарди. Уларга Оқсой десанти деб Тиналиев ном қўйганди. Шу-шу бригадирлар ҳам, аравакашлару отбоқарлар ҳам уларни айнан десантчи, десантчилар, Оқсой отлари, Оқсой пичани, Оқсой плуглари, деб атай бошлашди. Одамлар отхона ёнидан ўтаётиб, десантнинг иши қандай кетаётганини билмоқ учун кўз ташлашарди. Оқсой десантчилари ҳақида бутун овул гапирарди. Тиналиев Бекбойнинг ўғли Султонмуротни десантчиларга командир қилиб тайинлаганини ҳам ҳамма биларди. Бу ишга, албатта, Онатой қарши чиқди. У дарҳол баҳслаша бошлади: .

— Нега энди Султонмурот командир бўларкан? Балки биз уни хоҳламасмиз!

Бу сўзлар Султонмуротни ёндириб юборди. Чидаб турулмайд деди:

— Мен умуман командир бўлишни хоҳламайман! Хоҳласанг ўзинг бўлавер!

Болалардан Эркинбек ва Қуббатқул ҳам баҳсга аралашиди:

— Онатой, унга ҳасад қиляпсан! Сенга нима? Айтдиларми, бас, командир Султонмурот!

Эргаш эса Онатойнинг ёнини олди:

— Онатойнинг қаери кам? У бақувват! Фақат бўйи Султонмуротникидан сал пастроқ. Мактабда синфкомни сайлагандик, келинлар, командирни ҳам танлаб сайлаймиз... Қачон қарасанг — Султонмурот, Султонмурот!

Тиналиев уларни жимгина тинглаб турди, кейин эса жилмайиб қўйди ва бошини чайқаб, бирдан жиддийлашиб жаҳли чиқди.

— Қани жим бўлинглар-чи! — буюрди у. — Буёққа келинлар. Сафланинглар. Мана бундай, бир қатор бўлиб. Десантмисизлар десантдай бўлинглар. Энди эса менга қулоқ солинглар. Эсларингда бўлсин, ко-

мандир сайланмайди. Командир юқоридаги бошлиқ томонидан тайинланади.

— Уша бошлиқнинг ўзини ким тайинлайди?— сўзини бўлди Эргаш.

— Яна ҳам юқорироқдаги бошлиқ!

Орага жимлик чўкди.

— Гап бундай, болалар,— давом этди раис.— Уруш кетяпти, ҳарбийчасига яшашимизга тўғри келади. Билиб қўйинглар, мен сизлар учун бошим билан жавоб бераман. Иккитангизнинг отангиз ҳалок бўлган, учтангизнинг оталарингиз фронтда. Мен сизлар учун тириклар ва ўликлар олдида ҳам жавобгарман. Аммо мен бу жавобгарликни сизларга ишонганим учун оляпман. Сизлар плугларингиз билан олисга, Оқсойга бориш олдида турибсизлар. Худди алоҳида топшириқ олган парашютчилар десантидай анча куну тунни чўлда ёлғиз ўтказасиз. Агар салга баҳслашадиган ва бақриришадиган бўлсангиз, қандай яшайсиз ва қандай ишлайсиз у ерда?

Раис Тиналиев отхонада, болалар сафи олдида туриб ана шу тахлитда сўзлар эди. Собик парашютчи ҳамон ўша кулранг армия шинели, ўша кулранг ҳарбий қулоқчинида, чўзинчоқ юзлари ташвишли, ҳали ёш бўлишига қарамай, бир томонга майишиб қолган, қовурғалари майиб, қачон қарасанг, дала сумкасини осиб юрадиган раис Тиналиев болалар қаршисида тик турар эди.

Бекбойнинг ўғлини командир қилиб тайинлаган раис Тиналиев Оқсой десанти сафи олдида туриб ана шу алфозда сўзлар эди.

— Ҳаммаси учун сен жавоб берасан,— деди у,— одамлар учун ҳам, плуглар учун ҳам, от-уловлару эгар-жабдуқлар учун ҳам. Оқсойдаги шудгорга ҳам сен жавоб берасан. Жавоб бермоқ — бу топшириқни бажармоқ дегани. Эпложмасанг командир қилиб бошқа одамни тайинлайман. Ҳозирча эса ҳеч қанақа ва ҳеч кимнинг эътирозини инобатга олмайман.

Раис Тиналиев ўша куни отхонада кичкинагина Оқсой десанти сафи олдида туриб ана шу тахлитда сўзларди.

Қўшчилар ихлос ва ҳайрат билан унинг юзига тикилиб, ҳар қандай бўйруғини бажаришга тайёр туришарди. У болаларнинг олдида худди Манасга ўхшаб ҳайбатли, пахмоқ соч, совутда, улар бўлса унинг ёнида содиқ ботирларидай туришарди. Гўё қўлларида

қалқон ва белларида қиличлари бордай эди. Манас ўз умиди, ишларини ишониб топшириб қўйган ўша азаматларнинг ўзлари кимлар эди?

Биринчи паҳлавон—Султонмурот. Майли, энг каттаси бўлмаса ҳам у ўн бешга кирган эди. Аммо ақли ва ботирлиги учун командир қилиб у—Бекбойнинг ўғли Султонмурот тайинланган эди. Унинг отаси эса, оталарнинг ичида энг зиёди, бу пайт узоқ сафарда—катта урушда эди. У ўзининг жанговар оти—Чопдорни Султонмуротга қолдирди. Султонмуротнинг кичик укаси Ажимурот ҳам бор. Укасини у гоҳо жиғига текканига қарамай яхши кўрар эди. Султонмурот яна гўзал Мирзагул бекачни ҳам пинҳона севарди. Мирзагул бекачнинг табассумидан гўзалроқ табассум йўқ. Туркистон терагидай сарвқомат, юзлари оппоқ қордай, кўзлари эса зулмат тоғ бағридаги гулхандай...

Иккинчиси — машҳур паҳлавон Онатой ботир эди. У отрядда энг каттаси, қарийб ўн олти ёшга тўлиб қолганди. Бўйи оз-моз пастроқ бўлса ҳам у ҳеч кимдан ҳеч нимада қолишмасди. Аммо куч беллашганда ҳаммадан ўтарди. Унинг оти, ботирнинг ўз номига ўхшаш Оқтўриқ камон ўқидай сапчирди! Онатойнинг отаси ҳам улкан урушда, узоқ сафарда эди. Онатой ҳам ўша ой юзли Мирзагул бекачни пинҳона севар эди. Соҳибжамолнинг бўсасига интиқ эди...

Учинчи паҳлавон — ёқимтой йигитча Эркинбек ботир эди. Оиланинг тўнғичи. Ажойиб ва садоқатли дўст. Гоҳо у маъюс уқ тортиб, пинҳона йиглаб ҳам оларди. Унинг отаси ўша узоқ сафарда Москвани ҳимоя қила туриб қаҳрамонларча ҳалок бўлган эди. Эркинбекнинг жанговар оти ботирга мос Оқпайпоқ—яъни, оқ пайпоқли тулпор, деб аталарди.

Тўртинчи паҳлавон — Эргаш ботир эди. У ҳам дўст, ҳам ўртоқ. Ўн беш ёшларда. Ўз фикрларини айтишни яхши кўрар, баҳсларга аралашаварди. Аммо ишда эса унга ишонса бўларди. Унинг отаси ҳам жангу жадалда—узоқ сафарда. Эргашнинг оти ўзига уйқаш Олтинтуёқ деб аталарди.

Бу ботирларнинг ичида бешинчиси — Қуббатқул ботир эди! У ҳам ўн беш ёшларда, у ҳам оила тўнғичи. Қуббатқулнинг отаси ўша узоқ сафарда, ўша жангу жадалда, Белоруссия ўрмонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Қуббатқул толиқишни билмайдиган

меҳнаткаш. Ҳар қандай ботир каби ўз оти Ипакёл тулпорини жуда севади.

Тиналиевнинг қаршисида мана шундай ботирлар туришарди. Уларнинг ортида ингичка бўйинлари ва бошлари орқасида, от боғланадиган жойдаги узун охур ёнида икки тишли плугларга қўшилган, Оқсой томон жўнаши керак бўлган йигирмата от турарди...

Қор кетиши билан улар Оқсойга, Оқсойга шудгор қилишга кетишади!

Оқсойга, ер селгиши билан Оқсойга қўш ҳайдашга боришади!

Аммо атрофда қор кетганича йўқ, ҳали у ерни қоплаб ётарди. Бироқ кунлар яқинлашиб, ҳамма нарға ўша кунга шай турарди...

5

Ниҳоят, ўша кунлар яқинлашмоқда эди...

Оқсой учун ажратилган отларни ҳамма ҳар хил—кимдир десантчи, кимдир Оқсой отлари деб атар, аммо муҳими шундаки, икки ҳафталардан кейин улар отхонадаги бошқа отлар ичида кўзга ташланиб турадиган бўлиб қолишди. Тўйғазилган, суғорилган, ювиб-тараб қўйилган Оқсой отлари кучга тўлиб бораётган мускуллари, тетик кўринишлари ва зийрак чимирилган қулоқлари билан кўзни қувонтириб десант охури бўйлаб бир қатор тизилишиб туришарди. Уларнинг ҳар бири яна ўзига хос қилиқларини қилиб, олдинги алфозга қайтган эдилар. Унутиб қўйилган одатлари яна пайдо бўлганди. Отлар ўзларининг янги хўжайинларига кўникиб қолишган эди. Таниш овоз ва қадам товушларини эшитишлари билан ўгирилиб қараб эркаланганча, секин, гўё пичирлашаётгандай кишнаб қўйишар, юмшоқ лабларини қимтиб суйкаланишарди. Болалар ҳам отларнинг остига шўнғиб хўжайинлардек қичқаришга ўрганиб қолишди: «Қани, оёғингни торт! Тўхта дейман, каллаварам, ҳозир! Қаранг-а, турткилаб эркалик ҳам қилади маккор! Овора бўласан, менинг қўлимга қараган биргина сен эмасан».

Дастлабки кунларда отлар сувлоққа сув ичгани базўр боришарди, кейинчалик айниқса дарёдан қайтишда ўйноқлайдиган бўлиб қолишди. Уларнинг ҳар бири ўзининг жанговар отини—Султонмурот Чопдорни, Онатой Оқтўриқни, Эркинбек Оқпайпоқни, Эргаш

Олтинтуёқни ва Қуббатқул Ипакёлни миниб олишарди-да, уларнинг ҳаммасини биргаликда дарёга ҳайдашарди.

Ҳишда сувлоқ қулай бўлиши, унга тушар жой тийганок бўлмаслиги керак. Агар бир нечта от сув ичишга тушиши айниқса зарур. Шунинг учун олдиндан қирғоқларда отнинг туёғини тутиб турадиган жой ҳозирлаш, хавотирли ерларга похол тўшаб қўйиш лозим. Қаттиқ совуқларда эса музни тешишга тўғри келарди. Султонмурот бу ерда ҳам ким қайси кун сувлоқни ҳозирлаши ҳақида қатъий навбатчилик ўрнатди.

Отлар болалар назорати остида муздай оқар сувдан шошилмай, турткилашмай ичишарди. Сув бу ерда муз остидан чиқиб саёз тошлоқ бўйлаб оқар ва яна муз остига сизиб кетарди. Муз остида ҳам қулқиллаб, жилдираб овоз чиқариб оқарди...

Отлар гўё қулоқ тутгандек сув ичишдан тўхтар, йилт этган қуёш нурларида ўзларини тоблаб олгач, яна сувни симиришарди. Сув ичиб бўлишгач, шошилмай йўлга чиқишар, отхонага қайтишда ўйноқлашиб, пишқириб, кишнаб, думларини силкитиб дам олдинга, дам орқага сапчишар, оёқларини кўтариб тик туришарди. Болалар атрофда от чопиб, гижинглатиб шовқин солишарди.

Орадан кўп вақт ўтмай одамлар, десант отларини завқланиб томоша қиладиган бўлиб қолишди. Гўё улар ўша эски қирчанғи отлар эмас, қайтадан тугилгандай эди. Кексалар назар-эйтибордан қолдирмай бу хусусда шундай хулоса чиқаришарди: агар у меҳнаткаш, меҳрибон одамнинг қўлида бўлса, дунёда отдан вафодори бўлмайди. Сен унга зиғирча яхшилик қилсанг, юз ҳисса қилиб қайтаради. Сўнгра кексалар қадимда аломат бедовлар бўлганлиги ҳақидаги ривоятларни сўзлай кетишади.

Фақат раис Тиналиевдан мақтов олиш қийин. У талабчан, тикандек қаттиқ нигоҳи билан отларни, ҳаммадан аввал десантчиларнинг ўзларини бир-бир кўздан кечириб чиқади. Ҳамма нарсани ипидан-игнасигача текширар, плуглар қалай, абзаллар тайёрми, дер, ҳатто кимни шимининг тиззаси йиртиқ бўлса — нега йиртиқ, онасининг қўли тегмаса, ўзи қўлига игна олиб тикиб олиши шунчалик қийинми? — дея ижикилаб сўрарди. Отнинг жабдуқлари-чи, қачон ахир тайёр бўлади жабдуқлар, деб қистовга олиб қоларди. Оқсойга

отхонани кўчириб кетолмайсан, тунлари чўлга совуқ тушади. У вақт зиқлигини, Оқсойда ҳозир бугунги ишни эртага қўйиб бўлмаслигини тинмай таъкидларди. Гоҳо, бақириб сўкишга қадар бориб етар, аравакашлар плугли отга, айниқса, Оқсойга кетадиган отларга сақланаётган бедани ўз вақтида етказиб беролмаганлари учун Чекиш бригадирга қаттиқ дашном берарди.

Бўлаётган воқеалардан у қадар севинмаётган кишилар ҳам бор: булар—оналар. Ҳали униси, ҳали буниси келиб бу қандай кўргилик, умримиз бино бўлиб қулоқ эшитмаган десантни ўйлаб топишибди, эрларимизнинг урушдалиги етмасмиди, энди ўғилларимиз ҳам аскар бўлиши қолганмиди, на уйга ёрдами тегади уларнинг, на дийдорига тўйиб гаплашиб ўтириш бор. Куну тун отхонадан бери келишмайди... Хуллас, гапирса гап кўп.

Султонмуротга ҳаммадан кўра оғир, ахир командир-да. Ҳаммаси учун у жавоб бериши керак. Ҳаммасидан ҳам оналар олдида жавоб бериш оғирроқ. Онаси қўлини ювиб қўлтиғига урди, ҳорғин: «Фақат отанг урушдан тирик қайтса бўлгани, нима қилса ўзи қилади. Тўйиб кетдим. Мен кўз юмгач, эсинг жойига тушадую, аммо унда кеч бўлади...» — дерди. Онасига жуда қийинлигини Султонмурот билади, лекин қўлидан нимаям келарди, унинг ўрнида ҳар қандай одам ҳам ҳеч нарса қилолмасди. Десантчиларнинг ҳар бирининг қўлида тўрттадан от ва отдан ташқари қанчадан-қанча юмушлари бор. Ем бер, суғор, тагини тозала, ем-хашак тайёрла, яна ем бер, гўнгини тозалаб ташқарига олиб чиқ ва қайта шу ишларни такрорлайвериш... Отларнинг яғринларини ювиш, яраларини даволашнинг ўзи шундай машаққатки... Участка ветфельдшерининг ҳар хил суртиладиган қуюқ-қуюқ дориларни қолдириб кетганини айтмаса, умуман, ўзларининг даволашларида тўғри келади. Ҳар кунни дориларни суртиб туриш керак, бўлмаса даволаб бўлармиди. Боқишга-ку, амаллайсан-а, аммо яранинг устига бўйинча осиб қўёлмайсан-ку. Шу-да. Вирорта соғ от йўқ, ҳаммасининг яғринларини яра-чақа босиб кетган, оёқлари шикастланган эди. Уни даволаётганингни ҳайвон тушунмайди, қани тинч турса-чи!

Отларнинг танаси эт олиб, оёққа туриб олганларидан кейин совитиш керак бўларди. Ҳар бир отни ҳар кунни бир ярим соатча йўртгириш керак, акс ҳолда, бригадир Чекиш айтганидай, «плугга қўшганда терлайди-ю, суроби тўғри бўлади-қолади».

Иттифоқо, кўнгилсиз ҳодиса юз берди...

Бир куни бешовлон ўз «жанговар» тулпорларини совитиб келишга отланишди. Султонмурот Чопдорида, Онатой Оқтўригида, Эркинбек Оқпайпоғида, Эргаш Олтинтўёғида, Қуббатқул Ипакёлида эдилар. Аввалига одат бўйича отларни йўрттириб боришди. Отхона атрофидан, кейин кўчадан юриб қишлоқ четига чиқишди ва қор қопланган дала бўйлаб йўртиб кетишди. Қуёш чарақлаб, қорлар жимирлар, жилвакор осмон баҳор нурларига йўғрилганди. Тоғлар оппоқ, шундай сокин ва ёруғ эдики, агар ўша оқ чўққида пашша учса эшитиладигандай ва кўринадигандай туюларди. Қиш даврини суриб бўлган, қуёш аста-секин қиздира бошларди. Отлар шитоб билан чолиб боришарди. Улар ҳам увушган оёқларининг чигилини ёзишга ва елдек учишга жуда зориққан эдилар. Болалар жиловни бўшатишиб тезроқ, тобора тезроқ от сургилари келарди. Шундоқ чоптиришни истардиларки... Олдинда Султонмурот бормоқда эди. Онатой орқадан уни шоширарди:

— Бўл тезроқ, бунча имилламасанг!

Бироқ Султонмурот командир сифатида тезликни оширишга унчалик рўйхуш бермади. Совитиш— бу пойгада чопиш эмас сенга. Бу— отларни машқ қилдириш, кейин плутга қўшган пайтда тортишга қийналмаслиги учун қилинадиган тадбир. Десант бўлган болалар шундай боришарди. Даладан бурилиб энди ортга қайтмоқчи эдилар, тепалик ортидан қий-чув эшитилди. Болалар мактабдан қайтмоқда эдилар. Десантчиларни кўришлари билан бақириб-чақириб, қўлларини силкита бошлашди. Уларга жавобан десантчилар ҳам қичқиришар, қўл силкишарди. Синфдошлари, еттинчидагилар ҳамда бошқа синф ўқувчилари дарсдан қайтмоқда эдилар. Тўда сурон кўтариб келишарди. Тўда ичида Султонмурот Мирзагулни дарров таниди. Уни қандай тополганини ўзиям билмайди-ю, бир парча шол рўмол остидаги йилт этиб кўринган юзи, нозик жуссаси, рафтори ва овозидан бу Мирзагул эканлигини ҳис қилди. Қиз ҳам уни таниди шекилли— бошқаларга қўшилиб нималарнидир қичқириб, сумкасини ўйнатиб — тепаликдан тушиб кела бошлади. Ҳатто, «Султонмуро-о-от!» — деб чақиргандай ҳам бўлди. Қўлларини ёзиб унга томон югуриб интилаётгани хотирини ярқ этиб, жонлантириб юборди ҳамда шу кунларда қизни ўйлаб юрганини ва соғинганини шу лаҳзада сездди. Шунда қандайдир бир тўлқин уни ўз оғушига олиб, аллақаяёқ-

ларга гирдикапалак қилиб учириб кетаётгандай ҳис қилди...

Нимадир бўлди-ю, шу заҳоти улар беихтиёр тўдалашиб ўша томонга, синфдошлари тушиб келаётган тепалик сари йўртиб кетишди. Бир зумда далани ортда қолдиришиб нишаблиқдан ғойиб бўлишди. Улар тепалик ёнбағри бўйлаб саф тортишиб, отларини гижинглатиб, ҳайратланган болаларнинг ёнидан ўтиб, отхона томон ўтиб кетишлари ҳам мумкин эди-ку. Султонмуротнинг режаси ҳам шундай эди. Шу пайт Онатой олдинга отилиб чиқди. Унинг Оқтўриғи учқур от эди.

— Қаёққа, тўхта! Чоптирма!— огоҳлантирди уни Султонмурот, аммо Онатой ҳатто пинагини ҳам бузмади.

«У Мирзагул олдида ўзини кўрсатмоқчи!»— деган фикр ярқ этиб Султонмуротнинг миясига урилди. Унинг жаҳли чиқиб, чидаёлмай, жўшиб кетди ва Чопдорнинг жilовини бўшатиб, ҳойҳойлаб, отнинг ёлига ёпишиб олганча Онатойни қува кетди. Онатой бўлса яна отга устма-уст қамчи босди. Улар пойга чопгандай, ким ўзарга, ким биринчи бўлиб қизга етиб боришга, ким ўзининг абжирлиги ва устунлигини кўрсатишга ошиққандай қувишиб кетишди. Эҳ, шундай ажойиб пойга чопдилар-а! Отаси бекорга Чопдорда ажойиб тулпор хислатлари бор демаган экан, у ҳақиқий бедовлигини кўрсатмоқда эди. Онатойга қуюндай етиб олган Султонмурот тантана қиларди! Уларнинг беллашувини кузатиб тўхтаб қолган синфдошлари тўдасига аста назар соларкан, улар орасида қизга кўзи тушди, аслидаям уни кўрмоқчи эди-да. Ахир шу қизни деб бу беллашувда қатнашмадими. Ғалаба қозонди ҳам! Онатойни қувиб ўтгач, қизга яқинроқ бориш учун тепаликка йўналди. Чопдорнинг бошини, яхшиямки, сал тепаликка бургани, омади бор экан, бўлмаса бу ҳангома нима билан тугашини ким биларди. Чунки сўнгги дақиқаларда Онатой етиб, уни қувиб ўтаётганида рақибига бир нарса бўлгандай бўлди. Бирдан ҳамма қичқириб юборди. Султонмурот жilовни тортиб, орқасига ўгирилса, Онатой йўқ. У шиддат билан чопиб бораётган отини базўр тўхтатиб орқага қайрилди-ю, Онатойнинг Оқтўриғи қорда из қолдирганча суриб тепалиқдан юмалаганини, Онатойнинг ўзи эса бир четга отилиб кетганини кўрди. Болалар гавдасини аранг қордан кўтариб тураётган Онатой томон югуриб кетишди.

Султонмуротнинг кайфи учиб кетди. Етиб келиб

Онатойнинг қонга беланган қўлларини кўргач, яна ваҳима босди. Бир лаҳза кўзлари Мирзагулнинг нигоҳлари билан тўқнашди. Қўрқиб оқариб кетган бўлишига қарамай у жуда гўзал эди... Онатой ўзини ўнглаб олиб пастда, қор уюмида типирчилаб ётган оти томон югурди. От тизгинга ўралиб қолган эди. Бу орада орқада қолган десантчилар ҳам етиб келишди. Ҳаммалари отни оёққа туришга кўмаклашиб юборишди. Шундагина Султонмуротнинг қулоғига товушлар чалиниб, ҳамма нарса жойида шекилли, дея ўзига келди.

Ботирларнинг Мирзагул бекач олдида ўзларини кўрсатишга уринишлари ана шундай кўнгилсизлик билан тугади. Қизнинг кўзларига қарашга уларнинг юраклари дов бермасди. Отхонага қайтар вақт бўлгани учун чурқ этмай, апил-тапил йўлга отландилар. Фақат овулга етай деб қолганларида Эргаш Онатойнинг Оқтўриғи оқсаётганини сезиб қолди.

— Тўхта! — қичқирди у. — Нима, отингнинг оқсаётганини билмаяпсанми?

— Оқсаётганини? — гўлдиради Онатой.

— Ҳа-да! Оқсаганда қандай!

— Қани, олдинга ўт-чи, — буюрди Султонмурот. — Кўрайлик-чи, олдинга ўт.

Ҳақиқатан, Оқтўриқ олдинги ўнг оёғини зўрға босарди. Пайпаслашиб қарашса, отнинг тўпиғи шиша бошлаганини кўришди. Жуда ёмон иш бўлди-да. Энди нима қилишни билишмасди. Отларни плугга роса тайёрлашиб-тайёрлашиб, охирида ҳаммаси чиппакка чиқди. Қор билан қопланган тепаликда ким от чопади, ахир ҳар қадамда отлар сирпаниб пастга юмалашлари мумкин эди-ку. Шундай бўлди ҳам. Хайриятки, ўзлари омон қолишди.

— Ҳаммасига сен айбдорсан! — деди жаҳл билан Онатой қизариб-бўзариб. — Қувишни биринчи сен бошлаб бердинг.

— Орқангдан: «Тўхта, қаёққа?» — деб бақирмадимми?

— Бўлмаса нега қувлаб ўтмоқчи бўлдинг?

— Узинг отни нега чоптириб кетдинг?

Бақаришиб, талашиб, сал бўлмаса муштлашиб кетай дейишди. Лекин эсларини йиғиб олдилар. Бу от совиштишдан сўнг отхонага оқсоқ отни жимгина, ҳорғин етаклаб кириб келишди. Отларни, оқсоқланаётган Оқтўриқни ҳам шовқин-суронсиз охурларига боғладилару, энди нима қилишларини билмай туриб қолдилар. Таҳ-

лика остида ҳеч бирдан бир фикр чиқмай чурқ этмай туришарди. Бу қилмишлари учун жавоб бериш кераклигини яхши билишарди. Болалар Онатойга юзланиб: секин, нима бўлганини отбоқарларга айтиб кўр. Оқтўриқ оқсоқланиб қолди, нима қилайлик, деб сўрагин, дейишди. У кўнмади:

— Нега энди мен борар эканман? Мен айбдор эмасман. Бизнинг командиримиз бор. Ўзи бориб айтаверсин.

Яна баҳслашдилар, яна муштлашиб кетишларига сал қолди. Ҳаммадан ҳам Онатойнинг ўзини айбдор ҳисобламаётганлиги Султонмуротга алам қилиб кетди.

— Хотин экансан!— деди тутақиб.— Сен фақат оғиздагина ботирсан! Сал нарсага четда писиб турмоқчимисан! Қўрқади деб ўйлаяпсанми? Бўлар иш бўлди— ўзим бориб айтаман ҳаммасини.

— Боравер! Шунинг учун ҳам командирсан-да,— бўш келмади Онатой.

Султонмурот ўзини қўлга олиб, ҳаммасини қандай бўлса шундайлигича отбоқарга айтиб беришга жазм қилди. Отбоқар ҳовлиқиб югуриб бориб қоқинган отни кўздан кечира бошлади. Тўс-тўполон кўтарилди. Нақ шудгор қилиш олдидан отдан айрилиш ҳазилми ахир. Шу заҳоти Чекиш бригадир келиб дағдаға қила кетди. Буни ким бўлса ҳам етказишга улгурибди-да. Отбоқар бу вақтда Оқтўриқнинг оёғини кўздан кечириб, шикастланганми ёки суяги синганми, аниқлаётган эди. Шу пайт орқадан от туёғининг дўпир-дўпири эшитилди. Бошларини ўгириб қарашса, от устида Чекиш бригадир турибди. У индамай отдан тушди. Яқин келиб ҳайбат билан тутақиб сўради:

— Нима бўлди?

— Пайи чўзилганми ёки суяги дарз кетганмикин, шуни билмай турибмиз, оқсоқол.

— Билишмасмиш!— бақирди Чекиш жаҳлдан бўзариб.— Ҳаммангни ҳозироқ трибуналга ҳайдайман! Жой-жойингда отиб ташлайман!

Чекиш қамчисини ўйнатиб қўшчилар томон отилди. Болалар ҳар томонга тумтарақай қочиб қолишди. Чекиш уларни қува кетди. Ҳеч кимни тутолмай, баттар бўғилиб, бўзариб қамчисини силтаб дўқ қила бошлади.

— Плугга қўшиладиган отларни биз кимларга ишониб ўтирибмиз? Булар душман экан-ку! Фашистлар! Битта қўймай отиш керак! Қанча меҳнат, қанча ерни елга совурди булар! Энди шудгор нима бўлади?

У отхонани бошга кўтариб, қичқирар, сўкинаркан,

Султонмуротга тўқнаш келиб қолди. Болалар қочиб кетишганда ҳам Султонмурот жойидан жилмаганди. Қўрқувдан ранги қув ўчиб, жавоб беришдан бош тортолмай бригадирга термилди.

— Ҳа, ҳали бу сенмисан! Қилар ишни қилиб қўйиб, яна менга қараб турибсанми!— Чекиш чол ўзини тутолмай десантчилар командирининг елкасига қамчи тортиб юборди. Бироқ яна қамчисини кўтарди-ю, негадир урмай пишқира кетди:

— Қоч, итвачча! Қоч, дейман! Йўқол кўзимдан! Йўқса, боплаб савалайман!

Султонмурот орқага чекиниб, беихтиёр қўллари билан юзини тўсиб, жавдираган кўзларини бригадирдан узмай турарди. У чўғдай қамчи елкасини ўйиб ўтишини кутарди. Бунга чидаш, бардош бериш, қочмаслик учун бор кучини тўплаб турар эди...

— Ҳа, майли!— деди кутилмаганда Чекиш йигитчанинг ўжарлигидан ҳайратланиб.— Қолганини отанг урушдан қайтгач оласан. Бу қилмишларинг учун сени отангнинг олдида ҳам савалайман!

Султонмуротдан садо чиқмади. Чекиш эса ҳеч жаҳлидан, ҳовридан тушмай қамчисини ўйнатиб, депсинарди:

— Қоч десанг қаққайиб туради! Ахир ўзинг ўйла, ҳеч замонда сени тута олармидим! Сизларни қувиб нима қилдим! Йўлига қочмайсанми, менга ҳам енгил бўларди! Урай десам эгнинг юпун, эгнингни десам, ўзинг ҳам қоқсуяксан, қамчи билан солиб бўлмаса. Урадиган ҳолинг бўлса ҳам майли эди! Бўлар иш бўлди. Кўнглингга олма. Отанг қайтгач, биргалашиб мен чолнинг адабини берарсизлар. Қани энди кўрсат-чи, нима қилиб қўйдиларинг...

Уша куни мана шундай ҳодиса рўй берган эди. Султонмурот қилмишига яраша оладиганини олди. Бригадир ҳам қамчи билан саваламай нима қилсин. Қанча меҳнат, ҳаракат зое кетди. Нимага ҳам ярарди чўлоқ от? Гўштгами? Бироқ заҳматкаш жониворни сўйишга кимнинг қўли борарди? Чекиш ва бошқа биладиган одамларнинг айтишича, отнинг қаттиқ шикастланмаганлигигина бирдан-бир тасалли эди... Онатойнинг Оқтўриғини бир чолнинг хузурига олиб бордилар. У йилқиларни даволарди. Беда, пичан оборишиб у ерда навбатчилик қила бошлашди. Омадлари келиб, беш кунлардан кейин Оқтўриқ илгари ҳолига қайта бошлади ва уни отхонага олиб келдилар.

Умуман, бу ҳафта оғир ўтди, уйда эса онасининг тоби қочиб қолди. Аввалига ўзини ёмон ҳис қила бошлади-ю, кейин иссиғи кўтарилиб кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Султонмурот онаси, укаларига қараб уйда қолишига тўғри келди. У ана шундагина уйлари бўм-бўш, ҳувиллаб қолганини пайқади. Отаси армияга кетганидаги ўнғача қўйларидан бирортаям қолмади: иккитасини ўзларига сўйишди, қолганларини ҳарбий заёмга сотишиб бошқа солиқларга тўлаб юборишди. Яхшиямки, ҳали елини тўлишиб қолган, яқин-орада туғиши керак бўлган сигирлари, яна бир томонда Ажимуротнинг эшаги Қораёл бор. Бор-йўқ мол-қоллари мана шу. Ушаларни боқишга ҳам ҳеч вақо йўқ. Сарой томидаги ғарамда қуруқ маккажўхори пояси сақланарди. Ҳисоблаб кўрди, агар қиш чўзилмаса сигирнинг туғишига базўр етаркан, аммо қиш чўзилса, нималар бўлишини ким биларди. Эшак ўзига-ўзи емак топмоғи керак эди. У ҳовли атрофидаги янтоқ ва бурганларни еб юрарди. Утин-чўпга келганда аҳвол жуда чатоқ, таппи тугаёзган, шох-шабба яна бир неча кунга етарли қолган. Кейин нима бўлади? Итлари Оқтош ҳам саёқ бўлиб кетибди. Султонмурот маъюсланиб қолди. Ўз-ўзидан хижолат тортарди. Куну тун отхонада Оқсой десантини тайёрлаш билан машғул бўлиб, хўжаликлари қаровсиз қолганини ҳам пайқамабди. Отаси борлигида ҳечам шундай бўлармиди? Отаси пичан йиғса бутун қиш ва баҳорга етарди. Утинни ҳам ғамлаб ташларди. Нимасини айтасиз — отаси борлигида ҳаётлари бутунлай бошқача, хотиржам, саранжом-сарипшта, ораста эди. Фақат уйларидагина эмас, ҳамма ерда, балким бутун дунёда бошқача эди. Ҳозир ҳовлиларидан файз кетган. Худди куз пайти япроқларсиз қолган дарахтлар каби ҳовлида нимадир етишмай турарди. Утов ўз ўрнида, кўчалар, уйлар ўша-ўша-ю, барибир отаси борлигидаги файз йўқ. Ҳатто ҳовли орқасидаги кўчадан ўтиб турадиган арава ғилдиракларининг тақир-туқур овози ҳам, илгаригидек, отаси шу йўлларда, худди шу араваларни ҳайдаган вақтидаги сингари мароқли эмас эди.

Жамбулга борган одамларнинг айтишича, шаҳарда шундай қимматчилик, очарчилик ва тўс-тўполон эмишки, тезроқ уйга қайтгинг келармиш. Демак, шаҳар ҳам ўша отаси билан борганларидай эмас, бутунлай ўзгарган.

Нега шундай экан-а? Демак, отаси йўқлиги учун шундай бўлибди-да... У ҳозир қаерда, ҳоли не кечди

экан? Охирги хат бир ярим ойлар чамаси олдин келганди. Қаердадир йўлда бирон ерда ушланиб қоляпти деб, тасалли берарди у онасига. Онаси уҳ тортарди. Фронтдан жўнатилган хат, эҳтимол ушланиб қолиши ҳам мумкин. Балким хат ёзишга ҳеч кимнинг вақти ҳам йўқдир ҳозир? Ҳамма гап ана шунда, бироқ Чуй каналидан хат келмаслиги бошқа-ю, фронтдан хат келмаслиги бошқа. Мана, онаси ҳам, ҳаммалари ҳам шу ҳақда ўйлайдилар.

Аввалги кун тонг маҳалида ит ҳуриб, кейин жимиб қолди. Эркаланиб ғингшиди-ю, бир оздан сўнг дераза тақиллади. Онаси сесканиб, касал бўлишига қарамай тўшакдан туриб кетди. Султонмурот ҳам дераза томон отилди. Ташқарида кимдир турарди. Биринчи бўлиб уни онаси таниди.

— Тоғанг Нурғози келди,— деди у ўғлига,— бор, кутиб ол.— Узи бўлса кўнгли айнаб, тиши тишига тегмай кўрпага кирди.

Онасининг акаси, Нурғози тоғаси тоғда яшар ва умр бўйи қўшни совхозда чўпонлик қиларди. Бир куни ёши ўтиб қолган бўлса-да, уни ҳам армияга чақиришди. Аммо Жамбулдан уни ва яна бир неча чўпонни уйига қайтаришди. Отарларда ҳеч ким қолмаган эди. Подани кимсасиз ташлаб кетиб бўлмайди-ку. Яхшиям Нурғози тоғалари бор экан, онда-сонда бўлса-да, улардан хабар олиб турарди. Мана бу сафар ҳам кечаси қўйларни кўрага қамаб, синглисини касал деб эшитиб, тоғдан тушиб келибди. У оз фурсатга келиб, нима гаплигини билгач, тезроқ уйга қайтмоқчи эди.

Шамолда қорайиб, лўлига ўхшаб қолган, тулкитери тумоқ, кигиз қўнжли этиклари тиззасидан юқорисига-ча, баҳайбат, чайир тоғаси аёз билан бирга қўй ҳидини анқитиб кириб келди. Шу заҳотиёқ уйда ғала-ғовур кўтарилди. Эғнидан пўстинини ечиб синглиси ёнига чўккалади-да, унинг иссиқ қўлини ўзининг залварли кафтига олиб индамай томир уришини эшитди. Узоқ вақт диққат билан унинг нозик тўпигини ушлаб, ўзининг қаттиқ, йўғон бармоқлари билан томирини текширди. Ниманидир сезиб, ниманидир аниқлади. Бир оз хаёлга чўмиб, йўталиб қўйди, сўнгра соқолини сийпалаб, хушнуд жилмайганча Султонмуротга деди:

— Ҳечқиси йўқ. Яхшигина шамоллаб, роса совуқ ўтибди. Билгандай гўшт, думба ёғи олиб келувдим. Қаламспир ва пиёз солиб иссиқ, ёғли шўрва ичиб, обдан терла,— маслаҳат берди синглисига у.— Сен-чи, Сул-

тонмурот, эгардаги хуржунни олиб кел, нима бўлса ҳаммасини уйга олиб кир. Хуржунни эса бўшатиб бер... Узоқ ўтириб қололмайман, қўйлар эгасиз қолган.

Онаси тоғаси билан уёқ-буёқдан гаплашиб олгунларича Султонмурот олов ёқиб, чой қайнатишга улгурди. Унгача кичкинтойлар ҳам уйғониб қолишди. Дарров тўшакдан туриб қип-яланғоч дийдирашганларича ҳам-малари тоғаларига ташланишди. У гўдакларни ёнида турган пўстинига ўраб олар, улар эса тиззасига, елкаларига ирғишлашарди. Айниқса тоғанинг эркатойи Ажимурот бўлса расмана гўдак бўлди-қолди. Учинчи синфда ўқиётганига қарамай у қўзичоқдай эркаланарди. Тоғасининг тулкитери тумоғини бошига кийиб, қамчинини қўлига олиб ўзи эса худди отга мингандай тоғасининг елкасига чиқиб олди.

— Уялмайсанми! Туш!— Султонмурот уни бир-икки турткилади, аммо бунга Нурғози тоғанинг ўзи индамасди.

— Тегма унга, тегма, майли, ўйнайверсин.

Ана шундай қувноқ, сершовқин тонг отди. Ажимурот аллақачон мактабга бориши керак бўлса ҳам ҳамон имилларди. Онаси бақириб-чақирса ҳам у тоғасининг атрофида гирдикапалак бўлиб ивирсирди. Шундан сўнг тоғаси жиянини қистай бошлади. Базўр уни кийинишга кўндиришди. Охири шунга бориб етдики, Султонмурот укасининг қўлларидан тутиб ташқарига судраб чиқариб юборди. У бўлса эшикка тиралиб олиб, ташқарига чиқариб юборилганидан бўкириб йиғлай бошлади. Шу кўйи бақириб йиғлаганча мактабга равона бўлди. Болакайга ҳамманинг раҳми келиб кетди.

Нурғози тоғанинг ҳатто жаҳли ҳам чиқди.

— Бу нима қилганинг?— деди у Султонмуротни койиб.

— Йўқ, тоғажон, мен унга тегмадим.

— Нимага йиғлаяпти бўлмаса?

— Султонмуротнинг унга теккани йўқ, — болишдан бош кўтариб гапга аралашди онаси.— Йўқ. Нурғози ака, у отасини соғинганидан шундай қиляпти. Шунинг учун ҳам болалар сизга ёпишгани ёпишган. Тўйиб кетдик. Кутавериб кўзимиз тўрт бўлди. Икки энликкина хат келса кошкийди. Мана, икки ой бўлдики, дом-дарак йўқ...

Нурғози тоғалари сингисини тинчита бошлади. Йиғламаслигини, болалари учун ўзини эҳтиёт қилишини тайинларкан, одамларни ўлди деб ҳисоблашиб,

ярим йилдан кейин улардан хат олишганлари ҳақидаги ҳар хил воқеаларни гапириб берди. Уруш-урушлигини қилади-да...

Бу гал, Султонмурот бемор онаси ёнида ўтириб, ҳаётлари отасиз нақадар оғир кечаётганини чуқур ҳис этди. Ажимуротга ўхшаб кичикроқ бўлганидами, соғинчидан бор овози билан ҳўнграб йиғлаб оларди. Шу кўйи, йиғлаб-сиқтаб, боши оққан томонга жўнаган бўларди. Унинг салгина бўлса-да, умидвор бўлгиси келарди. Тез орада қайтмаса ҳам майли, фақат отаси тирик бўлса бас, ана ўшанда эркин нафас олиб, кутиб, чидаса бўлади. Энди у ўз муаллимаси Инкамол опанинг аҳволига тушунди.

Бир кун и опа отхонага келди. Районга кетаётган йўловчи аравага отларни қўшгунларича кутиб турди. У ҳамон ўша дағал жундан тўқилган шол рўмолда, кексайиб қолган, ёлғиз, кўзлари тўла ғам-андух, қийшайиб қолган дарвоза олдида турарди. Лекин орадан бир кун ўтиб қайтиб келганида эса уни таниб бўлмас, кекса муаллима ўзгариб қолгандай, аслига қайтгандай эди. Ҳатто пешонасидаги ажинлари ҳам текис бўлиб кетганди. Очиқ чехра билан ўқувчиларининг ишлари билан қизиқди. Султонмурот уни ҳовлини айлантириб, десант отларини кўрсатди.

— Мана, Инкамол опа, охур олдида турган бизнинг тўртала отимиз!

— Яхши отлар, парвариш қилингани шундоққина кўриниб турибди,— мақтаб қўйди Инкамол опа.

— Илгари уларни бир кўрганингиздами,— сўзлай кетди Султонмурот.— Қоқсуяк, ҳаммаёғи яғир ва яғринлари яра-чақа, йиринг босган, оёқлари эса оқсоқ эди. Энди бўлса, ўзимиз ҳам таниёлмай қолганмиз. Инкамол опа, мана бу менинг Чопдорим. Бир кўринг қанақалигини! Отамнинг оти. Мана буниси эса Оқпайпоқ, ана унисини Елтомон деб атаймиз...

Сўнгра муаллимага устахонада отларга уриш учун тахлаб қўйилган эгар-жабдуқларни кўрсатди. Кейин плугларни кўришди. Ҳамма нарса тахт, шу топнинг ўзидаёқ отларни қўшиб, ҳайдайверса бўладиган...

Инкамол опа жуда хурсанд бўлди. Хайрлашаётганда эса, уларни ўқишдан қолдирганларида ташвишланиб, норози бўлганини, бироқ ҳозир буларни кўриб кўнгли жойига тушганини тан олди. Ҳозир, муҳими, ғалабаю одамларни тезроқ урушдан қайтишлари, қол-

ган нарсаларнинг ҳиссасини чиқариб оламиз, албатта чиқарамиз,— деди у.

Маълум бўлишча, Инкамол опа агар яхши хабар чиқса ҳеч нима, ҳеч қандай пул олмайдиган, бировларнинг қувончини ўзиники деб биладиган машҳур фолбин ҳузурида бўлган экан. Фолбин шунинг учун ҳам доимо ростини гапираркан. Уша фолбин опага уч марта фол очиб, ўғлини тирик, дебди. Асир ҳам, ярадор ҳам эмас. Фақат шундай топшириқдаки, хат ёзиш ман этилган. Рухсат олгач, мана кўрарсиз, хат устига хат келаверади, дебди... Бу гапларнинг қанчаси рост, қанчаси ёлгонлигини ҳеч ким билмайди-ю, аммо бу воқеани одамларни районга олиб бориб келган аравакаш отхонада сўзлаб берди.

Инкамол опанинг фолбинга борганини эшитган Султонмурот ўшанда дафъатан ҳайрон бўлди-ю, унинг қўрқув аралаш ҳасратлари боисини энди тушуниб етди ва бир оз енгил тортгач, онасига ҳам ўша башорат қилувчи аёлга бориб отасидан бирор хабар топишни маслаҳат беришга қарор қилди.

Ҳа, буларнинг ҳаммаси ҳақида ўйлашнинг ўзи оғир ва қўрқинчли эди. Аммо булоқ кўзидан қайнаб чиқиб турган тиниқ сув оқими каби қўйилиб келаётган ёрқин ва қувончли туйғулар ҳам бор эди. Булар унинг ҳақида, Мирзагул ҳақидаги ўйлар эди. У аслида бу туйғуларни чорлашга уринмас, аммо улар ер остидан ниш урган майсалар мисол ўзидан-ўзи пайдо бўларди. Уларнинг қувончли, мусаффолиги мана шунда эди, шунинг учун ҳам улардан айрилиб қолишни истамас, бу ҳақда ўйлашдан чарчамасди. У ҳақда ўйлар экан, ниманидир бажариши, ҳаракат қилиши ва бу йўлда ҳеч қандай фалокатлардан, ҳеч қандай қийинчиликлардан чўчиш нималигини билмасди. Лекин ҳаммасидан ҳам буларнинг барчасини қизнинг билишини истар эди.

Ўз қалбидан кечаётган туйғуларнинг барини нима деб аташни ўзи ҳам яхши билмасди. Аммо бу— ўзи одамлардан эшитган, китоблардан ўқиган севги эканлигини ғира-шира тушуниб етганди. Фронтга кетаётган йигитлар унга хатларини бирор қизга ёки ёш келинчакка бериб қўйишини сўраб бир неча бор илтимос қилишган. У бундай махфий топшириқларни ғурур билан бажарган. Бу ҳақда ҳеч қачон ҳеч кимга лақиллаб ҳам юрмаган. Бунақа нарсалар ҳақида лақиллаб юриш йигит кишининг иши эмас-ку! Ҳатто узоқ бир қариндоши шундай хат ёзиб беришини илтимос қилган пайт ҳам

бўлган. Жамонқул ҳали ёш, саводсиз эди, тоғларда қўйлар кетидан юриб, ёшлигида ўқимаганди. Шунда бирдан армияга чақирилиб қолди. Йигитнинг суюкли қизи билан хайрлашгиси келган, қоғозда бўлса ҳам ўз туйғуларини унга айтмоқчи бўлган. Овулда қиз бола туйғача йигит билан учрашиши мумкин бўлмагач, нима қилсин. Шунда чаласавод Жамонқулнинг қариндош боладан ёрдам сўрашига тўғри келди. Жамонқул айтиб турди, Султонмурот эса унинг сўзларини қоғозга туширди. Ушанда бу ўйин ҳам, Жамонқулнинг сўз танлаб ҳаяжонланиши ҳам, хатни ёзиб тугатгунларича томоғига бир нарса туриб қолгандай бўлгани ҳам Султонмуротга кулгили бўлиб туюлган эди. Ушанда Султонмурот аввалига ўжарлик қилиб ялинтирган, бир йил ўтмай ўзи ҳам бечора Жамонқулни ҳаяжонга солиб қўйган ўша ҳиссиёт ўзининг ҳам бошига тушишини ҳаёлига келтирмаган ҳолда бечора ошиқдан совғага дастаси архар шохидан қилинган пичоқ олган эди. Жамонқулнинг тоғу тошда ёлғиз юриб тўқиган шеърини ҳозир Султонмурот эслади ва ичида ўзича такрорлади:

Оқсой, Кўксой, Сариксой — кезмаган ер қолмади,
Аммо сенинг ўхшашинг ҳеч қайдан топилмади...

Ногаҳон миясига бир фикр келди: у ҳам қизга хат ёзса бўлмайдими! Уялиб, қўрқиб ўтирмай ҳаммасини тўкиб солиш, ўз ҳис-туйғуларини унга етказиш йўли топилгач, унда ҳозироқ ҳаракат қилиш истаги, бошқаларга ҳам унинг ўзига яхши бўлганидай, унинг сингари бошқалар ҳам ўзларини бахтиёр ҳисоблашлари учун аллақандай хайрли ишларни бажариш истаги туғилди. Онасининг тезроқ соғайиб кетиши, отасини ўйлаб ҳадеб хавотирланавермаслиги учун, тезроқ яна фермада ишлаши, уйлари саришта ва иссиқ бўлиши учун, ўғли кимнидир севиб қолганини, унинг кўз ўнгида атроф аллақандай гўзаллашиб бораётганлигини бир оз сезиши учун ҳаммадан олдин — онасига ёрдамлашиши керак...

У уйда бўлган уч-тўрт кун мобайнида шунчалик кўп иш қилдики, йил давомида бунчалик иш қилиб бўлмасди. Уй ва хўжаликка доир жамики ишларни тартибга солиб, саранжом-саришталади. Онасидан ҳам тез-тез ҳол-аҳвол сўраб турди:

— Яхшимисан! Бирон нарса керакмасми?

Онаси унга жавобан ғамгин кулиб қўярди:

— Энди ўлим ҳам қўрқинчли бўлмай қолди. Ташвиш қилма, бирон нарса керак бўлса ўзим айтаман...

Хатни бўлса у тунда, ҳамма ухлагандан кейин ёзди. Ҳеч ким ва ҳеч нима унга халақит бермаса-да, жуда ҳаяжонланди. Аввал нимадан бошлашни ўйлаб олди. Ундай ёзиб ҳам кўрди, бундай ҳам, барибир бўлмади. Ҳар гал бошқачароқ ва бундан бошқачароқ бошлаши керакдай бўлиб туюлаверарди. Фикрлари худди палапартиш отилаётган тошдан ҳосил бўлган сув бетигаги пуфакчаларга ўхшаб тарқаб кетарди. Қалбида ардоқлаб юрган туйғуларини изҳор қилгиси келар, аммо буларни қогозга туширишга келганда гап қовушмай қоларди. Энг олдин унга, Мирзагулга, унинг қанчалар гўзаллигини, овулдагиларнинг ҳаммасидан гўзаллигини ва нафақат овулда, балки бутун оламда тенги йўқ эканлигини айтгиси келарди. Ўзи учун бир синфда у билан ўтириш, унинг гўзаллигини томоша қилиб термилиш ва дунёда шу термилишдан ёқимлироқ ҳеч нарса йўқлигини айтгиси келарди. Бироқ ҳаёт тақозоси билан у ўз десанти туфайли эндиликда мактабга боролмас, қачон уларнинг мактабга қайтиши номаълум бўлиб қолганди. Энди у қизни аҳён-аҳён учратар, шунинг учунми, жуда-жуда изтироб чекар ва қаттиқ соғинар эди. Шундай соғинардикки, ҳатто баъзида йиғлагиси келарди. Буни у доим тан олгиси келмасди, эркак киши доим эркакларча иш тутуши керак, бироқ кўз ёшлари ҳақиқатан гоҳо томогига келиб қоларди. Танаффус пайтлари бекорга ва дабдурустан, сал-пал шилқимсифатликни эп кўрмай қизнинг олдига боролмаётганлигини ва унинг бекорга ўзини олиб қочиб юганини — хатда тушунтириши керак эди. Унинг туйғулариди ҳеч қандай ёмон ният бўлмаган. Сурбет Онатой ўзини энг кучли ва довурак эканлигини, десантчилар ичида энг зўри эканлигини кўрсатиб қўйишни кўзлаганидаги ўша ким ўзарга қувишишни ҳам унга тушунтириб беришни жуда истарди. Аммо ўшанда, қиз ўзи кўргандай, Онатой ҳеч нарса қилолмади. Афсуски, Оқтўриги шикастланди. Аммо ҳаммасидан унинг айтгиси келган муҳим нарса — қандай қилиб синфдошлари тўдасидан қизни таниб қолгани ва уни узоқ пайдан бери қаттиқ севишини дарров тушунгани, яна қўлларини ёзиб ва нималар деб қичқириб тепаликдан тушиб келатганида унинг қандай гўзал кўрингани эди. Қиз унга томон худди мусиқа оҳангидай, шаршарадай, ўт ёлқинидай юрган эди...

Дераза тоқчасидаги лампаларни икки марта тузатиб

қўйишга тўғри келди. Пилиги тугаб борарди. Яхшиям онаси бошқа хонада ётар ва унинг охирги керосинни ёқиб тугатаётганини билмас эди. Хат ҳамон нима деб ёзишни билмагани учун эмас, балки аксинча, ҳаммасини тўкиб солиш истаги борлиги учун ҳам қовушмасди.

Утовдаги деразаларни аллақачон қоронғилик қоплаб, аллақачон итлар ҳуришни бас қилганди. Манас қорли тизма тоғлари пойидаги водий аҳолисининг барчаси аллақачон сукунатли февраль тунини қўйнида уйқуга чўмганди. Дераза ташқарисида зим-зиё тун. Гўё унга бутун оламда фақат улар— тун ва унинг ўзи Мирзагул ҳақидаги ўйлари билан якка қолгандай туюлди.

Ниҳоят у ёзишга қарор қилди. Ўз хатини «Ошиқлик мактуби» деб номлаб, уни гўзаллик ёғдуси уйдаги лампа ёғдуси ўрнини боса оладиган, овулда яшайдиган соҳибжамол М. га бағишланганини ёзди. Кейин, бозорда минглаб кишилар учрашсалар-да, фақат бир-бировларига қўл узатишни лозим кўрганларигина саломлашишини ёзди. Буларни ҳаммасини у Жамонқулнинг хатидан ёдлаб олганди. Кейин бутун ҳаётини сўнгги нафасигача қизга бағишлаганини ва шунга ўхшаш нарсаларни тўкиб солди. Хат сўнггида Жамонқулнинг шеърини эслади:

Оқсой, Кўксой, Сариксой — кезмаган ер қолмади,
Аммо сенинг ўхшашинг ҳеч қайдан топилмади...

6

Эртасига, Ажимурот мактабдан келгач, акаси билан далага, ўтин олиб келишга жўнади. Ажимуротга эшаги Қораёлни эгарлашди. Унинг эгарига арқон, ўроқ ва қўлқопларни боғлашди. Итлари Оқтошни ҳам ўзлари билан бирга олишди. Ит жон деб уларга эргашди. Ажимурот, кичиклиги учун эгарга минди, акаси эса эшакни ниқталаб ёнида кетди. Эшак шундай бир жониворки, ниқталамасанг, юрмайди. Йўл эса олис. Султонмурот қуруқ шох-шаббага бой бир жойни биларди. У жой узоқда, Туюқжар дарасида эди. Баҳор ва ёзда дарага ҳар томондан қор сувлари, айниқса, ёмғир сувлари оқиб келарди. Айқириб оқаётган сел оқими, момақалди роқлар гумбурлашидан дара даҳшатга тушар, кузга келиб эса пояси қаттиқ ўтлар чангалзорда одам бўйича ўсиб қоларди. У ерга одам кам борарди-ю, лекин қуруқ қайтмасди.

Атрофдаги ҳамма кўрай териб олинганди. Энди Туюқжарга йўл олиш керак. Султонмурот онасини Оқсойга кетгунича ўтин-чўпни ғамлаб бераман, деб ишонтириб қўйганди.

Аввалига Султонмурот ҳар хил фикрлар оғушида паришонхотир борар ва эзма укасининг саволларига истар-истамас жавоб бериб қўярди. Уйлайман деса ўй кўп. Қўшчиларнинг Оқсойга жўнаш пайти яқин. Бунга саноқли кунлар қолди. Жўнашдан олдин доимо кўп нарса қилинмагани сезилиб қолади. Айниқса, майда-чуйда ишлар. Оқсойда, керак бўлиб қолганда, миҳни ҳам топиб бўлмайди ахир. Яхшиям, раис Тиналиев уларникига кириб ўтди. Онасининг соғлиги, десант командирининг ишлари қандай эканлигини кўришга келибди. Узи ҳам баъзи нарсаларни — шудгор пайти жой масаласи, ўтовлар ўрнатилиши ва озиқ-овқатни ташиниш қандай ташкил қилиниши, ҳаммаси ҳақида гапирди, айниқса, онаси билан гаплашгани яхши бўлди. Кейинги пайтларда касаллик ва отасидан хат келмаётгани туфайли онасининг асаби бузилган эди. Онаси раис билан тортиша-тортиша: «Бу гўдакларни қаёққа жўнатаяпсизлар? Чўлда нобуд бўлишади-ку улар. Уғлимни жўнатмайман, — деди. — Узим касалман. Қолган болалар ҳали ёш бўлса. Эримдан хат-хабар йўқ. Уйда эса пичан, ўтин йўқ». Раис эса, озроқ пичан берамиз, бошқа илож йўқ, баҳорги шудгор яқин, деди. Утин ҳақида эса ҳеч нима ваъда қилмади. Ҳатто оқариб кетиб, ҳалқумидан бир нарса уни қисгандай деди: «Чўлдаги болаларга келсак, бекорга ташвишланаяпсиз. Юрагимдан ҳис қилиб турган бўлсам ҳам сўзларингизга эътибор ҳам бермайман. Бу, ахир, фронт топшириғи-ку. Шундай экан, хоҳлайсанми йўқми, сўзсиз бажариш шарт. Мана, масалан, эрларингиз ҳужум олдидан уйни эслаб у йўқ-бу йўқ, уй иситилмаган, болаларнинг қоринлари оч, атакага бориб нима қиламиз, деб йиғлаб қолишса нима бўларди? Уруш пайти бунақа нарсани ким кимга йўл қўярди? Бизлар учун эса Оқсой — бу бизнинг ҳужумимиз. Уша ҳужумга биз охириги кучимиз — мактаб ёшидаги болалар билан боряпмиз. Бошқа одамлар йўқ».

Мана шундай суҳбат бўлди. Султонмурот онасига ҳам, раис Тиналиевга ҳам ачинади. Уни ҳам тушуниш керак, бу ишни турмушнинг яхшилигидан қилаётгани йўқ. У Султонмуротнинг тезроқ ишга чиқишини илтимос қилди. Вақт жуда ғанимат, деди. Онангининг аҳволи

сал енгиллашгач, бир минут ҳам вақтни ўтказмай тезроқ ишга кириш...

Кечаги кундан бошлаб онаси ўзини бир оз яхши ҳис эта бошлаб, уйда у-бу нарсаларга урина бошлади. Энди унинг отларга, болалар ёнига қайтиши мумкин эди. Бироқ ер тагидан бўлса-да, ўтин топиш керак бўлиб қолди. Оилани оловсиз, ўтинсиз қолдириб бўлмайди...

Эрта баҳор кунни эди. Илиқ туш пайти. На қиш, на баҳорга ўхшайди. Кучларнинг осуда келишуви. Атроф яйдоқ, топ-тоза ва жимжит. Ҳар жой-ҳар жойда қори эриб улгурмаган кенг ялангликлар қорайиб турибди. Шаффоф ҳавода қорли тоғлар салобати узоқ-узоқлардан кўзни қамаштиргудай оқариб кўринади. Атрофда бепоён ер ястаниб ётибди. У инсон парваришига муҳтож!

Султонмурот тўхтади. У ердан, ғарбдан, адирлар қўйнидан Улуғ Манас тоғи этагидаги Оқсой дарасини топишга уринди. Бироқ ўша Оқсой деб аталмиш жойда у ҳеч нарсани кўролмади. Фақат кенглик ва ёруғлик... Ана шу томонга бир неча кун йўл юриб боришлари керак. Уёқда қандай бўларкин? Уларни уёқда нималар кутаётибди? Аъзойи-баданини хавотирли бир совуқлик жимирилатиб ўтди.

Лекин кун ажойиб эди. Ажимурот эса қувончдан, озод кундан, акаси ёнидалиги ва вафодор итлари атрофларида югураётгани, бутун бир дунёда эркин эканликлари, уйларига ўтин олиб келишга бораётганларидан хурсанд бўлиб эсини йўқотаёзди. Ўзи бўлса эшак устида. Ингичка товуши билан ҳар хил қўшиқларни, урушдан олдингиларини ҳам айтиб борарди:

Команда бер, маршаллар,
Бизлар жангга қирамиз.
Душман қанча бўлсаям,
Ҳаммасини қирамиз.

Эҳ, тентаквой! Эси паст гўдак...

Аммо Ажимуротнинг ҳеч нарса билан иши йўқ. У борлиқни унутиб куйлашда давом этарди:

Бир, икки, уч,
Бизлардадир куч!..

Султонмуротнинг ҳам кўнгли ёришди. Эшакка миниб олган ботирга қараш кулгили эди. Ўтган йилги ғарам ёнидан ўтишаётганларида беихтиёр жим бўлиб қо-

лишти. Бу овлоқ жойда, тўкилиб-сочишиб ётган похол гарамлари оғушида баҳор нафаси уфурарди. Атроф жимжит. Бурноғи йили ҳосилни ўриб-янчиб олишлари билан бу ерларда ҳамма нарса жимиб қолган. У ердан ҳўл, чирик сомоннинг, тугаб бўлган ёзнинг ҳиди анқийди. Ариқ ичида теграси йўқ гилдирак ётарди. Янчилган бугдой пояларидан қилинган чайла ҳамон сақланиб қолган. Хирмончилар тушликда шу чайлада дам олишарди. Октобрўя жойда, хирмоннинг ўртасида, бугдой чори уйилган жойда қолиб кетган донлардан қалин майсалар кўкара бошлабди.

Оқтош гарам ичида ниманидир ҳидини олиб уёқ-бу ёққа югуриб ёввойи каптарларни чўчитарди. Улар оқариб кетган сомонлар осилиб қолган жарликлар остидан парр этиб кўтарилади. Каптарлар бу ерларда қиш бўйи донлаб юришарди. Улар дала тепасида зич ҳолда гир айланишиб шиддатли ва шодон парвоз қилишади. Оқтош уларнинг ортидан югуриб ювош ҳурганича яна чопиб кетар эди. Ажимурот ҳам бақриб-чақриб каптарларни қўрқитди-ю, тезда уларни унутди. Султонмурот эса қушларни узоқ кузата бошлади. Қуёшда садаф бўлиб товланаётган қанотларига боқиб, уларнинг енгил парвозини завқ билан томоша қилди ва бир маҳал галадан бир жуфт каптар ажралиб чиқиб ёнма-ён учиб бораётганини кўриб қолиб, армияга кетган ёш математика ўқитувчиси ёдига тушди:

Оқ каптар сен кўкдаги,
Мен туйғун қуш тўпдаги.
Бирга бўлсак оқ, қани,
Ҳоҳламасман бошқани...

Бўзачиникидан чиқиб кетишгач, ўқитувчининг хиёл кайфи ошди. У бричкада овулдан чиқиб кетаётиб, ўзининг мовий осмонда учиб бораётган ошиқ кўк кабутар эканлигини, ёрнинг эса ёнма-ён учиб бораётган мода кабутар эканлигини узоқ куйлади... Ушанда бу қўшиқ Султонмуротга қизиқ, салобатли ўқитувчи эса бирдан шунчалик кулгили бўлиб кўринган эди. Ҳозир эса, узоқлашиб бораётган бир жуфт ёввойи кабутарларни кузатиб қоларкан, бадани жунжикиб қотиб қолди. Математика ўқитувчисининг бу қўшиғи шу дамда унга кучли таъсир этди. Болага ўша кўкда учиб юрган кабутар, ўзи ёнма-ён учаётган, ҳув ёнидаги эса Мирзагул бўлиб кўриниб, ҳозироқ, қиз ёнида бўлиш истаги уни қамраб олди-да, худди қиш даласи тепасида ҳосил қилиб уча-

ётган мана шу кабутарлардай парвоз қилгиси келиб кетди. Унга ёзган мактубини эсларкан, кабутар ҳақидаги, «Оқ кабутар» қўшиғидаги сўзларни ҳам хатга қўшиб ёзишга қарор қилди... Ҳамма гап энди хатни унга қандай етказишда эди. Мирзагул болаларнинг олдида ҳеч қачон ундан хат олмаслигини билади. Ҳатто танаффус пайтлари ҳам ундан ўзини олиб қочиб юради-ку. Энди бўлса Султонмурот мактабга ҳам бормади. Қизнинг уйига бориб бўлмаса, ота-онаси қаттиққўл... Борганида ҳам нима дейди, қандай тушунтиради? Нега бир овулда яшаб туриб хат бериш керак экан, дейишмай-дими.

Бироқ у қиз ҳақида ўйлагани сари унинг ўйлаётганини қиз билишини шунча кўп истар эди. Вуни унинг билиши фавқулодда жуда ҳам муҳим эди.

Йўл бўйи у ҳали қиз ҳақида, ҳали Оқсойга жўнашлари, ҳали фронтдаги отаси ҳақида ўйлаб борди ва қандай қилиб Тууюқжар дарасига етиб келганларини сезмай қолди. Бу ерга улардан олдин кимдир келиб қалин кўраининг бир чеккасини ўриб кетибди. Бироқ музлаб қолган сой атрофидаги жарликда ва маймунжийданинг тиканли чакалаги ичидаги кўрайзорлар ҳам етарли эди. Кўрайни қандай ўришни эмас, балки қандай олиб кетиш ғамини ейишга тўғри келди. Кўп ўйланиб ўтирмай ишга киришишди. Эшаклари Қораёлни қор остидан қулоқ чиқарган ўтган йилги майсаларни ўтлашга қўйиб юборишди. Оқтошга қаровнинг кераги йўқ, ўз ҳолича дарада, худо билади, кимни ва нималарни искаб юрибди. Ака-ука ғайрат қилиб ишлашди. Шох-шаббани ўроқ билан ўришиб, кейин кесилган новдаларнинг ҳаммасини дастлаб боғлаш учун бир жойга тахлашди. Улар жимгина ишлашарди.

Тезда терлаб кетишиб, қўйтери пўстинларини ечиб қўйишди. Қўрай қалин, йўғон ўсган бўлса, ўроқ билан ўриш хўп завқли. Овул атрофида бунақасини топиб бўлмайди. Уёқда нима қилсин? Бу ерда эса даста-даста қилиб ўриб олишнинг ўзи мароқли. Кўрай чаноғида шиқирлаб, қўзоғидаги уруғлари қорга тўкилади. Худди ёздаги, август ойидаги сингари аччиқ чанг ҳиди димоққа уради. Қадни ростламоқ маҳол. Аммо бу ернинг кўрайи жуда зўр, қўри роса кучли бўлади. Онаси, сингиллари қувонадиган бўлишди-да. Уйда печка яхши ёнса, кайфият ҳам яхши бўлади.

Улар анча иш қилиб қўйишган, энди дам оламиз, деб туришганида Оқтош бирдан жон-жаҳди билан ҳу-

риб қолди. Султонмурот бошини кўтариб ўроқни силкитиб бақриб юборди :

— Ажимурот, қара, тулки!

Дарадан қиш бўйи қотиб қолган ерда итдан қўрқиб кетган тулки олдинда гоҳ тўхтаб, гоҳ ортига қараганча чопиб борарди. Тулки гўё қор устида сирпаниб кетаётгандай бемалол, эркин чопиб борарди. У анчагина катта, қулоқлари диккайган, бели кўкимтир-қизил рангли ва шунингдек, узун думи ҳам кўкимтир-қизил тусда эди. Оқтош уни жон-жаҳди билан таъқиб этар, бироқ ўлжасига қанчалик кўп интилмасин, шунчалик кўп қорга ботиб қоларди.

— Ушла уни! Ушла!— бақирди Ажимурот ва улар ўроқларини силкитиб тулкининг йўлини кесиб чиқишди.

Қаршидан югуриб келаётган одамларни кўрган тулки бирдан ортига қайрилиб, тиканли буталар орқасига ўтиб кетди ва Оқтош унинг эски изидан чопиб ёнидан ўтгач, тулки яна тескари томонга қараб қочди. Албатта, тулки ўз кушандасини бемалол адаштириб қутулиб кетиши мумкин эди, бироқ ҳамма бало шунда эдики, у жар лабига келиб қолган эди, худди қопга тушиб қолгандай, жар ёқасининг бу ери тик, ўтиб бўлмас девордай эди. Ҳеч қаёққа қочиб қутулиш мумкин эмасдай эди. Мана бу тўполончи, тиниб-тинчимас ит бўлмаганида тулки маймунжийда орасига яшириниб оларди, қани, уни қалин тиканзорлар ичидан биров топиб кўрсинчи. Лекин ит ҳали нодон, жайдари ит бўлишига қарамай чидамли ва қатъиятли чиқиб қолди. Унинг ҳуриши бир минут ҳам тўхтамади, тулкини даҳшатга солган ҳам ана шу итнинг ҳуриши бўлди.

Ака-ука эса, кутилмаган ҳодисага берилиб, терлаб-пишиб, қизишиб, ўз овозларидан ва таъқиб завқидан қулоқлари битиб энгашганларича унинг орқасидан югуришарди. Тулки ё итнинг қўлига тушиши, ёки жардан чиқиб кетиш учун одамларнинг ёнидан ўтиши керак эди.

Тулки одамлардан қочиб ўрнига, ўгирилиб қараганча, улар томон юзма-юз юра бошлади. Кутилмаган ҳодисадан болалар тўхтаб қолишди. Тулки орқадан изма-из таъқиб қилиб, қияликлардан тез-тез йиқилиб, суриниб, ҳаллослаб келаётган Оқтошнинг ҳолини кўриб жар пастидаги қор уюми томон деярли шошилмай борарди. Бечора Оқтош акиллаб чопаверишдан гангиб қолган эди. Тулки қалин қор бўйлаб гир айлантириб уни роса аҳмоқ қилаётганини ит сезмас эди.

Ҳа, ака-укалар ҳам унчалик сезгир эмасди. Иккови ҳам югуриб келаётган мўъжизани кўриб қотиб қолишди. Чопаётганида тулки шунчалик чиройли эдики, худди оқим бўйлаб сузаётган қайиққа ўхшарди. Тулки уларнинг ўртасидан ўтишга, ҳеч кимнинг ранжимаслиги учун қоқ ўртадан йўл солишга шайланди. Бироқ у шундан кейин сал чапроқдан, Султонмуротдан бир-икки қадам наридан ўтиб кетди. Мана шу қисқа дақиқаларда у тулкини бошдан-оёқ, худди тушдаги каби, ўз кўзларига ишониб-ишонмай томоша қилди. Шиддат билан бошини тик тутиб, тулки унинг ёнидан ўтиб бораркан, қоп-қора порлаб турган кўзлари билан унга боқди. Султонмурот бу ақлли ҳайвон нигоҳидан ҳайратланишга улгурди. Тулки унинг хаёлида мана шу тахлитда бошини ва худди шунингдек, момиқ думини кўтарганча оқиш қорни, қора илдам панжалари ва ақлли, ҳамма нарсани сезувчи нигоҳи билан қолган эди... У Султонмурот ўзига тегмаслигини билган эди.

Ажимурот ўроғини тулкига отиб қичқирганидагина у ўзига келди:

— Ур уни! Ур!

Султонмурот уни уришга улгурмай тулки кўрай орқасига ўтиб кетди. Ортидан Оқтош қувиб кетди ва улар ҳам жар бўйлаб пастга қараб чопишди.

— Епирай!— дея олди Султонмурот.

Ака-укалар югуришди-югуришди-да, кейин тўхтаб қолишди.

Тулки изсиз йўқолган эди. Фақат гоҳ у ер, гоҳ бу ерда Оқтош ҳурарди.

— Эҳ, сени қара-ю,— деди кейин Ажимурот.— Шундай тулкини қўлдан чиқардинг-а. Ҳатто қўлингни қимирлатмай қаққайиб турибсан-а.

Султонмурот нима дейишини ҳам билмасди. Укаси ҳақ эди.

— Нима қиласан уни?— минғирлаб қўйди у.

— Нима қиласан?— укаси айтмоқчи бўлган гапини тушунтириб ўтирмай қўл силтади.

Кейин улар ўрилган шаббаларни жимгина бир жойга йиға бошлашди. Боғламларни каттароқ қилиш учун яна бир оз ўришлари керак эди. Шу пайтдагина Ажимурот хафа бўлиб деди:

— Нима қиласан, нима қиласан, дейсан! Отамга Нурғози тоғамникига ўхшаган тулки тумоқ тикар эдик, сен бўлсанг қаққайиб турибсан!

Султонмурот эсанкираб қолди: мана демак, укаси

тулкини қувганда ниманинг ғамини еган экан. Энди эса отасини Нурғози тоғаники каби момиқ тумоқда тасаввур қилиб кўриб, ҳақиқатан ҳам мана шундай чиройли тулкини тутолмаганига ачинди. Отасига шунақа телпак жуда ярашар эди-да. Султонмуротнинг ўйларини Ажимуротнинг пиқиллаб йиғлаган овози бўлди. Укаси шох-шабба боғламлари устига ўтириб олганча астойдил йиғларди.

— Нима бўлди? Сенга нима бўлди?— унга яқинлашди Султонмурот.

— Ҳеч нарса,— деди у йиғламсираб.

Султонмурот қайта суриштириб ўтирмади. Яқинда Нурғози тоғаси келганида Ажимуротнинг йиғлаганини эслаб, дарров тушунди. Болакай отасини соғиниб йиғлаяпти. Тулки ва тулки тумоқ бунга бир туртки бўлди, холос...

Султонмурот укасига қандай ёрдам беришни билмасди. Унинг ўзи ҳам маъюс тортиб қолди. Укасига меҳршафқат ҳамда изтироб билан яқинлашаркан, у қалбидаги ноёб туйғуларини унга айтишга қарор қилди.

— Йиғлама, Ажике,— деди унинг ёнига ўтираркан.— Йиғламагин. Биласанми, отам қайтиб келгач, мен уйланмоқчиман.

Ажимурот йиғидан тўхтаб унга ҳайратланиб тикилиб қолди:

— Уйланаман?

— Ҳа, агар сен бир ишда менга ёрдам берсанг.

— Қанақа иш?— дарров қизиқсинди Ажимурот.

— Фақат бировга чурқ этиб оғиз очмайсан!

— Ҳеч кимга! Ҳеч кимга айтмайман!

Энди Султонмурот иккилана бошлади. Айтсинми ё айтмасинми?.. У ўзини йўқотиб, ўйланиб қолди. Ажимурот эса тиқилинч қила бошлади:

— Қани айт-чи, қанақа иш? Айта қол, Султон. Чин сўзим, ҳеч кимга оғиз оча кўрмайман.

Султонмурот терга ботганча укасининг юзига қарамай, қийналиб шундай деди:

— Мактабга, хатни бир қизга элтиб бериш керак.

— Хат қани, қанақа хат ўзи?— Ажимурот дарҳол акасига яқин сурилди.

— Кейин кўрсатаман. Хат бу ерда эмас.

— Қаерда?

— Қаерда бўлса ўша ерда. Кейин кўрасан.

— Кимга, қайси қизга?

— Уни биласан. Кейин айтаман.

— Ҳозир айта қол!

— Йўқ, кейин.

Ажимурот тиқилинч қилиб туриб олди. Уни тинчителиб бўлмасди. Султонмурот оғир хўрсиниб дудуқланганча айтишга мажбур бўлди:

— Бу... бу... хатни Мирзагулга обориб берасан.

— Қайси Мирзагулга? Ўзларингни синфларингдаги қизгами?

— Ҳа.

— Ур-ей! — қувонганиданми ё шўхлиги тутибми, бақириб юборди укаси. — Мен уни танийман, у ўзини жуда гўзал ҳисоблаб юради! Ўзидан паст синфдагилар билан гаплашкиси келмайди!

— Нега бақирасан? — аччиқланди Султонмурот.

— Хўп, хўп! Бақирмайман! Сен уни яхши кўрасанми? Худди Ойчурек ва Семетей¹ мисанлар, шунақами?

— Жим бўл! — бақирди Султонмурот.

— Нима қишти? Гапириб бўлмайдимми? — унинг жиғига тегарди Ажимурот.

— Бор, бор, бақиравер, ҳув тоғларга чиқиб олгин-у, бутун дунёга жар сол!

— Чиқиб жар соламан! Сен ўша Мирзагулни сезасан! Биламан! Биламан! Севасан...

Укасининг сурбетлиги акасининг жаҳлини чиқариб юборди. Султонмурот унинг орқасига яхшигина тушириб қолди. Укаси дарров букчайиб олганча бутун дарани бошига кўтариб йиғлай бошлади:

— Отам фронтдалигида мени уряпсанми? Шошмай тур! Шошмай тур! Ҳали жавобини берасан! — у бор овози билан бақириб йиғлай бошлади.

Энди уни юпатиш керак эди. Дардисар-ей! Улар ярашиб олишгач, Ажимурот ҳамон энтикиб хўрсиниб мушти билан юзидаги ёшларини арта-арта деди:

— Қўрқма, ҳеч кимга, ҳатто онамга ҳам айтмайман. Ўзинг-ку, дарров уришга тушдинг... Хатни обориб бераман. Энди айтмоқчи бўлиб турувдиму уриб қолдинг-да... Бир четга чақириб, танаффусда бераман. Сен эса бунинг эвазига отам фронтдан қайтиб станцияга келганида, ҳамма уни кутиб олишга шошилганида, мени ҳам бирга олиб борасан. Иккаламиз Чопдорга миниб, уни елдирганча ҳаммадан олдин етиб борамиз. Сену мен. Чопдор ахир сеники-ку энди. Сен олдинда, мен орқангга мингашиб чоптириб кетамиз.

¹ «Манас» эпоси қаҳрамонлари.

Чопдорни дарров отамизга бериб, ўзимиз ёнма-ён югурамиз, онам, бошқа ҳамма одамлар эса бизни кутгани пешвоз чиқишади...

Унинг шу тахлит эзилиб, маъюс, ёлвориб гапириши Султонмуротни шундай эзиб юбордики, ўзиниям йиглаб юборишига сал қолди. Қизиққонлик қилган экан, энди эса болакайни урганга роса афсусланди.

— Хўп, Ажике, йиғлама энди.... Икковимиз Чопдорда чопиб борамиз, фақат отамиз омон қайтса бўлгани...

Урилган ҳамма кўрайни тўплаб боғлаганларида учта каттагина боғлам бўлди. Султонмурот ўтинни боғлашга уста эди. Аввалига уюмлар уларнинг кўзига худди тоғдай салобатли кўриниб, ҳатто олиб кетолмаймиз, деб ҳам қўрқишганди. Кейин эса арқон усталик билан ишга солингач, уюм аввалгисидан уч марта кичрайди. Яхши тортилган боғлам елкада маҳкам ва текис туради, олиб кетиш ҳам қулай. Бунисини улар иккита боғлам қилишди. Ахир Қораёлни мана шунинг учун ҳам олиб келишган-да. Битта қўшимча боғламни Султонмурот ўзи кўтариб кетмоқчи бўлди. Йўл узоқ эди, аммо уйга бир йўла кўпроқ ўтин олиб борган яхши. Шундай кўрайни қолдириб кетиб ҳам бўлмайди. Туюқжар дарасидан антиқа шох-шабба йиғишди-да, ўзлариям.

Қораёлнинг устига ўтинни шундай ортишдики, қулоғиям, думи ҳам кўринмай қолди. Ажимурот тизгиндан тутиб етаклади. Унинг ортидан Султонмурот ўтин боғламининг оғирлигидан эгилиб изма-из жўнади. Боғлам елкага алоҳида усулда: арқон чап қўлтиқдан туширилиб кўкраги орқали ўнг елкага тортиб ўтказилган, гарданнинг ўнг томонидан арқонга илмоқ солиниб боғланган бўлиши ва юк ташувчи илмоқнинг учидан ушлаб олиши керак эди. Бундай ҳолда ўтинни кўтариб бораётган одам боғлам тугунининг бўшаб қолган жойини йўл-йўлакай тортиб олиши мумкин.

Улар шундай, олдинда Қораёлнинг тизгинидан тутиб олган Ажимурот, орқада елкасида юки билан Султонмурот, уларнинг ортидан эса ҳолдан тойиб судралганча Оқтош келарди.

Кўрай олиб кетаётганда узоқ вақт дам олмай юриш керак. Биринчи довондан ўтгач, босиб ўтиладиган йўлларнинг оралиғи қисқаради, иккинчи довон биринчисининг ярмига, учинчиси иккинчисининг яр-

мига камайиб бораверади. Султонмурот буни яхши биларди, шунинг учун ҳам кучини тежаб бир маромда, оёқларини кенг ёйиб, қадам босарди. Энди у атрофда ҳеч нимани кўрмас, фақат олдинга, оёқлари остига қараб борарди. Боғламни кўтариб кетаётганингда узоқ вақт чарчаб қолмаслик ва тез-тез дам олмаслик учун, яхшиси, бирор нарса ҳақида ўйлаш керак.

У эртага эрталабдан отхонага қандай бориши ва яна десант командири вазифаларини бажаришга киришиши ҳақида ўйлаб борарди. Шошилиш керак. Оқсойга жўнаш учун саноқли кунлар қолди. Яхшилаб парваришланган отлар қадларини анча тутиб олишди. Плуглар ҳам, унинг запас қисмлари ҳам эгару жабдуқлар шай қилиб қўйилди-ю, аммо барибир, далага чиқиш биланоқ нимадир етишмаслиги аниқланади, мири кам дунё деганлар. Бу бригадир Чекишнинг сўзлари эди. У шундоқ деганди: кўз—қўрқоқ, қўл—ботир, далага қўрқмай чиқиш керак, иш давомида қолганлари аниқланаверади, ҳаммаси бирдан бўлмайдикун ахир.

Султонмурот қандай қилиб онасининг меҳнатини енгиллатишни ўйларди. Онасининг жудаям тинкаматори қуриди. Фермада сигир соғади, молларга қарайди, яна уйда тиним йўқ. Ҳаммасига балоғардон ўзи. Пишир-куйдир, кир юв... Қизлари бўлса ҳали ёш, Ажимуротнинг ҳам ҳали қўлидан бир иш келмайди. Ўзи бўлса оилага бегонадай бўлиб қолган, бугун-эрта Оқсойга жўнайди, ким билсин, шу билан қачон қайтади. Қанча ерни ҳайдаб шудгор қилиш, бороналаш керак... Унда эса бор-йўғи бешта улов бор. Қолган отулов ва плугларнинг ҳаммаси эски ерларда ишлатилди. У ерларда иш яна ҳам кўпроқ. Бироқ бу ерлар ҳар ҳолда овулга яқин. Бирор нима бўлса, хотинлар чопиққа тушишади. Эркаклар қиладиган иш аёллар зиммасига тушган. Энди улар бел баравар ариқлар қазишяпти, далаларга сув тарашияпти, тўғонлар қуришяпти...

Нима қилиб, қандай қилиб онасининг юмушини енгиллатса экан-а? Ўйлаб ўйининг охирига етолмасди...

Аммо ҳаммадан кўра у эртага хатни бериши ҳақида, фақат «Оқ кабутар» қўшини сўзларини қўшиб қўйиши кераклиги тўғрисида ўйларди. Мирзагул унинг хатини ўқиётгани, ўқиб нималарни ўйлаётганини тасаввур қилишга уринди. Эҳ, севги ҳақида хат ёзиш шундай қийин эканки! Нимани изҳор этишни

истаган бўлсанг тамом акси бўлиб чиқар экан. Ҳеч қандай қоғоз юракдаги туйғуларни ўзига сингдирилмас экан. Қизиқ, нима дер экан у? У ҳам жавоб хати ёзиши керак. Бошқа нима ҳам қиларди? Қиз унинг севгисига қандай қараркин? Унинг рози ёки норози эканлигини Султонмурот қаёқдан билсайкин? Ҳамма гап шунда. Агар қиз унинг севгисини рад этса нима бўлади?.. Унда нима қилади?..

Туюқжар аллақачон ортда қолиб кетди. Ботаётган қуёш энди унинг фақат бир томонидагина нур сочиб турарди. Замин ҳамон ўша қиш сукунати ва салобатини сақлаб ётарди. Одатда бўрон олдидан бор нарсани қўпориб парчалаб ташлаш учун шундай сокинлик, осойишталик ҳукм суради. Бунақа пайтларда ёвуз кучларни қайтариш учун «Яхшиликка кўринсин!» деб қўйиш керак. Бу баъзида ёрдам беради. «Яхшиликка кўринсин!» — деб қўйди ичида Султонмурот олдинги биринчи манзил учун қулай жойни кўздан кечираркан.

Шундай жой танлаш керакки, сўнгра қийналмай оёққа туриш керак бўлсин. Кўрай олиб кетаётган одам аввал боғламга елкасини қўйиб тебранганча туришга чоғланади, чоғланганда ҳам боғлам билан биргаликда тебраниб секин орқалаб олади. Агар ортиқча куч билан турмоқчи бўлса боғлам боши устига сурилиб кетиб бақадай ялпайиб қолиши мумкин: тебрана туриб тиззалаш керак, кейин оёққа туриб олгач, «Ё пирим!» деб иложи борица қад ростлаб олинади. Аввал яхшилаб нафас олиш керак бўлади.

Султонмурот боғлам устида чалқанча ётиб, бир дақиқа кўзларини юмди. Эҳ, арқонни кўкракка ташлаб ётиш қандай яхши-я! У кейинги манзил қаерда бўлишини чамалаганча оғир йўл азобидан кейин маза қилиб чалқанчасига чўзилган эди. Шундай ҳолда қандай қилиб фақат қизни ўйлоляпти-я?

— Фақат жавобни кечиктирмай ёзгин, эшитяпсанми? — унсиз пичирлади ўз-ўзича жилмайганча. Сўнгра атрофга қулоқ тутди.

Ғира-шира қоронғилик чўкаётган бу оқшомда атроф улғувор ва ажиб бир сукунат қўйнида эди.

7

Шундай кунлар яқинлашмоқда эди...

Маст уйқуга кетгунга қадар уззукун тўлқинланиб, орзиқиб Мирзагулнинг жавоб хатини кутиш ҳисси уни

тарк этмади... У нима билан машғул бўлмасин, нима ишга тутинмасин, шу ҳақда тинимсиз ўйларди. У жон-жаҳди билан ишлар, десантига топшириқлар берар, хаёлида эса Ажимуротнинг мактабда отхона томон олиб учинини, орзиқиб кутилган жавоб мактубини олиб келишини кутарди. Ҳатто Ажимурот иккови келишиб олган ҳам эдилар. Агар Мирзагул жавоб берган бўлса, Ажимурот сакраб-сакраб югуриши, қўллари билан силкитиб ҳаққалаши, агар жавоб бермаса, қўллари шими чўнтакларидан, югурмай, аста қадам ташлаб келиши керак эди.

Султомурот ҳадеб йўлга қарайверарди. Бироқ укаси ҳар куни қўллари билан чўнтакларига солинтирганча келарди. Султонмурот тушунолмай, изтироб чека бошлади. Унинг тоқати тоқ бўлганди. Дастлаб учрашганда қиз укасига нима деганини, қизнинг ёнига қандай яқинлашгани ва улар нимани гаплашганликларини билиш учун у Ажимуротдан ижикилаб қайта-қайта сўраб-суриштираварди. Уйга укаси аллақачон ухлаб қолган пайтда келарди. Унинг яна нималарнидир сўрагиси келарди. Бироқ суриштиришнинг ҳожати ҳам қолмаган эди. Ажимуротнинг айтишича, бу бадфеъл Мирзагул бекач танаффус пайтлари умуман у билан гаплашмас, ўзини ҳеч нарса билмагандай тутаркан. Гўёки ҳеч қанақа хат олмаганга ўхшаркан. Танаффус пайтлари дугоналари билан жўрттага гаплашиб турар, Ажимуротни эса, ўзи сўраб, қўллари билан тортмагунча пайқамас ҳам экан.

Буларнинг сабабини Султонмурот ҳеч тушуниб етолмасди. Мирзагул, агар у билан ҳеч қандай муносабатда бўлиш истаги бўлмаса, нега жавоб бермайди, нега буни очиқ айтмайди? Нега индамайди, наҳотки жавоб кутиш қанчалик азоб ва оғир эканлигига ақли етмаса?

У шундай ўйлар билан ухлаб қолар, эрталаб эса яна шу ҳақда ўйлай бошларди. Вақт ҳам тугаб борарди. Мана, музлар эриб, ер эркин нафас оладиган, далада биринчи жўяк тортиладиган пайтлар келиб қолди, сен бўлсанг ҳаммасига улгуришинг керак.

Бир куни Султонмурот укасига деди:

— Мени яқинда Оқсойга, узоқ вақтга кетади, деб айт.

Жавоб қисқа бўлибди...

«Биламан», — дебди холос.

Уйлайвериби унинг қотиб қолди. Гоҳо мактабга чопиб боргиси, танаффус бўлишини кутиб туриб,

уни тутиб олиб барини ўзи сўраб билгиси келар эди-ю, бироқ иккиланарди. Илгари жуда оддий бўлиб туюлган нарсалар энди машаққатли эди. Қўрқув, журъатсизлик, уят ва иккиланиш худди тоғу тошдаги ўзгарувчан ҳаво каби унинг юрагини ларзага келтирар эди...

Ишни ҳам ташлаб қўйиб бўлмайди. Иш дегани тиқилиб кетди. Десант командири бўлиш осон эмас экан. Эрта тонгдан кечгача ишдан қўли бўшамайди. Оқсойга кетиш муддати яқинлашган сари баттар ташвишлар кўпаяверди.

Кириб келаётган баҳор ташвишларни кўпайтирибгина қолмай, уларнинг турмушларини яшнатиб юборди. Соё бўйи баҳор янглиғ кенгайиб, хушнуд бўлиб кетди. Муз гўё тутун каби ғойиб бўлди. Музлардан жалос бўлган сойдаги сув янада жонланиб шовуллаганча тошлар устидан чопа кетди. Тез оқаётган зангори сув остидаги ҳар бир майда тошлар нур ва сояда жилваланарди. Отлар энди туёқларидан қатра-қатра сув томчиларини сачратиб пишқирганларича соё ўртасигача йўрғалашиб боришарди. Болалар ҳам отларига минишиб, тўдага қўшилишарди. Кулгилар, муздай сувнинг сачрашидан қий-чув, тўполон авжига чиқарди.

Худди шу пайтда Султонмурот сув бўйида тураркан, қизга кўзи тушиб қолди. Соёнинг кечувида уни кўрди-ю, жойида қотди. Нега ўзини йўқотиб қўйгандай бўлди-я? Мирзагул ёлғиз эмасди. Улар, қизлар тўртта эдилар. Улар мактабдан қайтишмоқда эдилар. Уларни кўрмай қолиши ҳам мумкин эди... Озмунча одам кечувдан ўтмайди дейсизми. Бир омади келиб қолди! Дафъатан кўрди-ю, жойида қотди. Кўрган заҳоти қизни таниди-ю, Чопдорнинг тизгинидан тутганича қотиб қолди. Соёнинг саёз жойидан қулочини ёзиб мувозанат сақлаб ўтар экан, қиз ҳам Султонмуротни кўрди, қирғоққа чиқиб тўхтаб, у томонга нигоҳ ташлади. Дугоналари билан кетаётиб ҳам бир неча бор орқасига қараб қўйди. Ҳар гал Мирзагул у томонга ўгирилиб қараганда Султонмурот ўз бахтига пешвоз югургиси, бир йўла, очиқ-ойдин, талмовсирамай уни қанчалик севишини айтишга тайёр эди. Усиз яшай олмаслигини айтгиси келарди. Аммо қиз ҳар ўгирилганда журъати етмай, жойида қотиб тураверарди. Мирзагул дугоналари билан Оролқўча бошида ғойиб бўлган бўлса ҳам у ҳамон Чопдорни кечувда тутиб турар, бошқа отлар эса аллақачон сув ичиб бўлишиб

қиргоққа чиқишган эди. Болалар отхонага жўнаш учун отларни бир жойга тўплашди, у бўлса ҳамон гўё Чопдорни суғораётгандай жойидан қўзғалмасди...

Кейинроқ эса бу ҳақда ўйлаб ажабланди, илгарироқ уни шу ерда, мактабдан келаётганида кутиб туриш мумкин эканлигига ақли етмаганлиги учун ўзини койиди. Ҳа, ўша ерда сойнинг кечувида иттифоқо уни учратиб қолиш мумкин эди-ку ахир. Нега аввалроқ бу фикр калласига келмадийкин? Албатта, энди ўзи ҳаракат қилмоғи, қизни учратиб, мактуби хусусида қандай фикрда эканлигини билмоғи керак.

Агар у десант отларини суғоришга одатдагидан бир оз кечроқ ҳайдаса, шундай учрашув худонинг берган куни такрорланишини у кейин билди. Ҳар сафар улар отларни кечувдан ҳайдаб кетишлари биланоқ шу ерда Мирзагулнинг пайдо бўлиши, ўзининг эса мана шу оддий нарсани пайқамаганлигини ҳис қилиши Султонмуротга жуда ҳам алам қилди. Ҳаммаси шундоқ жўнгина экану у бўлса изтироб чекиб, қийналиб юрибди.

Энди у қизни кутиб туришга қатъий қарор қилди. Эртасига Султонмурот кечувда атайлаб ушланиб, болаларга тезда қайтишини, Чопдорни яхшилаб чоптиражанини айтиб, болалардан отларни суғориб қайтгач, унинг ҳам отларини жойига боғлаб, ем солиб қўйишларини илтимос қилди.

Яна Онатой орага суқилди.

— Кимни кутаётганингни биламан,— деди у сурбетларча.

Одам ҳам шундай бўладими?

Султонмурот ҳам тезлик қилди. «Билсанг билибсан-да, нима бўпти?»— деб жимгина тинчитиб қўйиш ўрнига Онатойга ўшқирди:

— Сен фашист жосусисан!

— Ким жосус? Мен-а?

— Ҳа, сен!

— Қани исботла! Агар мен жосус бўлсам, майли, трибунал отиб ташласин! Ёлғон бўлсам, тумшуғингга тушираман.

Улар бир-бирларига ўдағайлашиб, отларини чучулаб ниқташиб, бир-бирларини суришганча сой ўртасида гир айлана бошлашди. Бир-бирларига бақиритиб, ғазаб билан ҳезланиб бир-бирини от устидан итармоқчи бўлишарди. Қиргоқда болалар кулишар, уларни масхара қилиб, гижгижлардилар, улар эса ҳамон икита хўроздай чинакамига чўқишарди. Атрофга сув

сачраб, отлар сойда тақаларини ғижирлатганча тошга қоқила бошладилар. Шунда Эркинбек бақирди:

— Ҳей, отларни майиб қиласанлар!

Улар тезда ўзларига келишди, ҳатто баҳона топилганига суюнишиб, индамай бир-бирларидан нари кетдилар.

Бироқ барибир кайфияти бузилганди. Болалар отларни отхонага ҳайдаб кетганларидан сўнг ҳам Султонмурот зўрға ҳарсиллаб нафас оларди. Ўзини бир оз овутиш учун йўлдан кўзини узмай сой бўйлаб отини йўрттириб кетди. Унча олислаб кетмасдан орқасига ўгирилиб қаради-ю, қизни кўриб қолди. Мирзагул худди кечагидай дугоналари билан келмоқда эди. Улар ўзлари билан ўзлари овора, кимдир улардан бирини деб муштлашишига сал қолгани, изтироб чекаётгани, ғам-ғуссага ботиб юргани билан ишлари йўқ эди. Яқинда Султонмуротнинг онаси ўғлига қараб қўрқиб кетди: «Сенга нима бўлди? Касалмасмисан? Рангингни қара-я!» Онасини юпатиб, қўлига кўзгу олиб қаради. Ойнага қарамаганига анча бўлди, ҳеч вақти бўлмайди, ҳақиқатан ҳам кейинги кунларда жуда ўзгариб кетибди. Кўзлари худди касалларникидай киртайиб кетибди, юзи тиришиб, бўйни ингичка тортиб чўзилиб қопти. Қошлари орасига худди ажиндай иккита чизик тушиб, лаблари устида эса қоп-қора туклар пайдо бўлибди. Агар чироқ ёруғида разм солинмаса, шундоқ кўринмайди. Қаранг-а! Бутунлай бошқача бўлиб кетибди, таниб бўлмайди... Отаси фронтдан қайтса, дарров таний олмаса ҳам керак...

Султонмурот отда тўғри қизга томон яқинлаша борди. Шу пайт Мирзагулнинг бир-якки марта кечув томонга қараб қўйганини кўриб қолди. Қизнинг ҳам кўзи унга тушиб, чўчиб кетди ва жойида тўхтаб қолди, кейин тезда ўзини ўнглади-да, дугоналари билан бирга юриб кетди. Улар гўё ҳеч нима бўлмагандай тошдан тошга сакраб сойдан ўтишди-ю, уй-уйларига тарқаб кетишди. У эса қизларнинг ёнидан қувиб ўтиб, худди қаёққадир иш билан шошиб бораётгандай, экинзорларни оралаб қизга тўқнаш келиш умидида кўчага чиқди. У қизни кўчанинг у бошида кўрди. Султонмурот бу ердан секин юра бошлади. Улар бир-бирларига яқинлашганлари сайин уни ваҳима боса бошлади. Султонмуротга ҳамма деразалардан, эшиклардан кузатиб тургандай ҳамда уларни қандай учрашишларини ва унинг қизга нима дейишини кутиб туришгандай туюларди.

Мирзагул унчалик шошилмай келарди. Султонмурот нима содир бўлаётганини, нега ҳаяжонланаётганини тушунмас эди. Улар ахир бир синфда ўқишади-ку, унинг бирон нарсасини тортиб олиш, бир пайтлар ҳатто хафа қилиш ҳам ҳеч гап эмас эди. Ҳозир бўлса қизга ҳадиксираб, титраб-қалтираб яқинлашмоқда эди. Энди унинг бу учрашувдан қочиб, бош тортиб кетгиси келарди-ю, аммо кеч эди. Эҳтимол, Мирзагул унинг ҳолатини сезгандир. Тўқнашишларига озгина қолганида қиз бирдан шошилиб уйларига етмасданоқ қўшни ҳовлига ўзини урди. Султонмурот хурсанд бўлиб енгил нафас ола бошлади. Қиздан жудаям миннатдор бўлди. Яккама-якка учрашиш шунчалик ҳам қийин бўлади-ми.

Кейинроқ эса журъатсизлик қилгани учун ўзини ўзи койий бошлади. Тунда уйқуси қочди, эрталаб ўрнидан тургач, қиз ҳақида ўйлаб, бугун қандай бўлмасин, ёнига бориб, тўппа-тўғри айтишга ва жиддий туриб хатига жавоб ёзадими-йўқми, қачон ёзади, шуларни сўрашга аҳд қилди. Агар жавоб бермаса хафа бўлиб ўтирмайди, эрта-индин Оқсойга жўнаб кетади, ўтган гаплар орада қолсин. Худди шундай дейди.

Шундай қатъий қарор билан кунни бошлади, мана шу мақсадда ишлади, шу мақсадда отларни суғориб келгач, яна сой томонга жўнади. Чопдорни миниб борди. Қирғоқ бўйлаб отда уёқ-буёққа юра бошлади. Шу аснода юраркан, беихтиёр овулдаги томларда ҳам, уйларнинг соя тушиб турадиган томонларида ҳам умуман қор қолмаганлигига кўзи тушди, қиш бўйи тепаликларда хийлагина тўпланиб қолган қорлар эса тўқ сариқ тусга кириб турар эди. Худди улар қачонлардир зоология дарсида дафтарларга расми чизилган амёбаларни эслатарди.

Кеча отхонада раис Тиналиев билан Чекиш бригадир Оқсой десантини синовдан ўтказишди. Ҳамма плуглар номерлаб қўйилиб, қўшчиларга биркирилди. Султонмуротга биринчи номерли плуг тегди. Кейин ҳар бирлари ўз отларига жабдуқ урдилар. Бу ишни қанчалик удалай олишларини кўрсатишди, отларни қандай плугга қўшишларини намойиш қилишди. Бешта уловнинг ҳаммасини бир қаторга тиздилар. Умуман, буларнинг ҳаммаси четдан қараганда ажойиб, салобатли кўринарди! Худди тачанкаларга ўхшарди-ю, фақат уларнинг ўрнида плуглар бор эди, холос. Отлар бақувват, жабдуқлар созлаб тортилган,

плуглар эса мойдай ялтирамоқда эди. Раис Тиналиев худди армия қўмондони сингари салобат билан десант олдида юрибди. Ҳар бир боланинг қаршисига келиб:

— Тайёргарлигинг ҳақида ахборот бер!— дейди.

— Ахборот бераман. Қўл остимда тўртта тақаланган от, тўртта яхши бўйинтуруқ, тўртта абзал, саккизта қайиш, битта эгар, битта қамчи, уч жуфт запас тишлари билан битта икки тишли плуг бор.

Худди армиядагидай. Фақат Чекиш бригадирнинг қовоғи солиқ. Албатта, у кекса одам, буларни қаердан тушунсин!

Текширув яхши ўтди. Бироқ иккита сўроқда десантчилар барибир ноқулай аҳволга тушиб қолишди. Раис Тиналиев ҳаммаларини Эргашнинг плуг қўшилган отлари ёнига чақирди.

— Қани, жабдуқдаги камчиликни топинглар-чи,— деб қолди у.

Ҳаммаёғини қараб чиқишди, пайпаслаб кўришди ҳамки, бироқ ҳеч нима топиша олишмади. Шунда буни раис Тиналиевнинг ўзи кўрсатди:

— Бу нима? Наҳотки тўриқ отнинг айили ёнбошида буралиб қолганини кўрмаётган бўлсаларинг? Мана қаранглар! Буралиб қолган айил отнинг ёнбошини шилиб юборади-ку. От бояқиш буни қандай айтади. Тортаверади, эртасига эса ёнбоши пишиб кетади, кейин отни қўшга қўшиб бўлмайди. Мен запас отларни қаердан топаман сизларга? Запас отлар йўқ менда! Демак, абзалга бефарқ қараш натижасида плуг тўхтаб қолади! Қани, ўйлаб кўринглар-чи, бизнинг шундай ишга йўл қўйишга ҳаққимиз бормикин? Биз қиш бўйи нимага тайёрландик ахир?..

Ҳаммалари уялиб кетишди. Бундоқ қараганда жўнгина нарса-ку...

— Султонмурот, десант командири сифатида сен доим иш бошлашдан аввал отларни ким қандай қўшганлигини текширишга мажбурсан. Тушунарлими!— деб тайинлади раис Тиналиев.

— Тушунарли, ўртоқ раис!

Десантчиларни доғда қолдирган иккинчи масала янада мушкул эди. Энди бу гал десант командирининг ўзи ноқулай аҳволда қолди. Раис Тиналиев уларни саволга тутарди:

— Қани айтинглар-чи, абзалларни кечқурун, иш тугаганидан сўнг қаерда қолдирасизлар?

Улар ўйланиб қолишиб, бунга ҳар хил жавоб қайтаришди. Сўнгра абзални далада, плуглар ёнида қолдиришга келишишди.

— Командир, сенинг фикринг қандай?

— Мен ҳам шу фикрдаман. Абзалларни ҳам отларни қўшдан чиқарган жойимизда, плуглар ёнида қолдираемиз. Кўтариб юрмаймиз-ку, ахир!

— Йўқ, бу нотўғри. Абзалларни кечаси далада қолдириб бўлмайди. Биров олиб кетмаслиги учун эмас. Оқсойда ўғирлаб кетадиган ҳеч ким ҳам йўқ. Кечаси ёмғир ё қор ёғиб қолиши мумкинлиги учун ҳам қолдириб бўлмайди. Абзаллар ивиб кетади. Абзаллар хом тери-ку ахир. Далада уни тулки ёки бўлмаса суғур ғажиб кетиши мумкин. Гап нима ҳақида бораётгани тушунарлими? Демак, нима қилиш керак? Плуглар далада қолади. Қўшдан чиқарилган отларни абзаллари билан шийпонга олиб келасизлар. Сизларга ўтов берилади, ўшанда яшайсизлар. Ўтов битта, холос. Менда бошқа ўтов йўқ. Ҳар бир киши жабдуқни ўтовга олиб келиб ўзи ётадиган жойга яхшилаб тахлаб қўяди. Тушунарлими? Жабдуқларни бошингизга қўйиб ётасиз! Қонун шундай! Бу сизларнинг қуролингиз! Ҳар бир солдат эса энг аввал қуролини асрайди!

Уша кунни Оқсой отряди тўлиқ жанговар тайёргарликни намойиш этиш учун сафланганда раис Тиналиев шундай деганди.

Бу кунлар яқинлашмоқда эди... Ҳамма нарса шунга қаратилган эди...

Худди шундай...

— Ҳа, уч-тўрт кундан кейин, агар ҳаво айниб қолмаса, улар Оқсойга жўнашлари аниқ эди. Бу ҳолда Мирзагул билан ёзгача кўришмаслиги турган гап. Султонмурот шунини ўйлаб қўрқиб кетди. Узоқдан бўлса ҳам уни шунча вақтгача кўриб туришдан маҳрум бўлишни тасаввур қилиш қийин, ҳечам мумкин эмас эди! У яна қиздан бугун анигини билиб олишга қарор қилди. Агар йўқ деса, бу унчалик катта фалокат эмас, кутишга ҳам вақти йўқ, бундан Оқсойдаги ишлар муҳимроқ...

Султонмурот қирғоқ бўйлаб бораркан, ҳеч кўзини йўлдан узолмади. У хавотирлана бошлади. Вақт эса ўтмоқда эди. Бироқ, мана, қизлар ҳам келишяпти! Улар орасида Мирзагул йўқ эди. Дугоналари келишар, у бўлса йўқ эди. Султонмурот ранжиди. Шундай

бўлгач, нима ҳам қилсин. Кўнгли бузилиб отхонага қайтди. Аммо балки қиз касалдир ёки бошқа бирор ҳодиса содир бўлгандир, дея йўл-йўлакай хавотирланиб кетди. Бу хавотир борган сари кучая боргани туфғйли, буни билмагунча тинчланмаслигини ҳис этди. У қизлардан сўрашга аҳд қилди. Чопдорнинг бошини улар томонга бурди. Шунда бирдан унинг кўзи қизга тушиб қолди. Мирзагул ёлғиз ўзи келарди. У сойдан ўтадиган жойга яқинлашиб қолган эди. Султонмурот қиз билан кечувда учрашиш учун Чопдорнинг жilовини бўшатди. У шундай ҳаяжонланган эдики, охирги дақиқаларда беихтиёр ўз-ўзидан «Жонгинам!» — деб юборганини ҳам сезмай қолди.

Султонмурот қизни кечувда қарши олди. У отдан ирғиб тушиб жilовидан тутганча қизнинг қирғоққа чиқишини кутиб турди.

Мирзагул унга қараб жilмайганча келарди.

— Йиқилиб кетма яна!— у қизга, шундай кенг чим ётқизилган сойнинг кечувидан йиқилиш хавфи бўлмаса-да, қичқирди. Қизнинг чимлар устидан юриб келаётгани қандай яхши! Мана бу ўжар сойга ҳар қандай кўприк ва кўприкчаларнинг бардош беролмагани қандай яхши!

У қўлини узатганча қизни кутиб турар, Мирзагул эса ҳамон ундан кўзини узмай, жilмайиб пешвоз келарди.

— Йиқилиб кетма яна!— деди у қайта.

Қиз ҳеч нима деб жilвоб қайтармади. У фақат жilмайиб турарди. Қизнинг нигоҳиданоқ Султонмурот ҳамма саволларига жilвоб олди. Роса тентак экан-да ўзиям, хат ёзиб, жilвоб кутиб бекорга азобланиб юрганини-чи...

Мирзагулнинг узатган қўлини кафтига олди. Шунча йил бир синфда ўқиб юриб унинг шунчалик меҳрибон, зийрак қўлларини билмас экан. «Мана мен келдим!— дерди қизнинг қўли.— Шундай шодманки! Наҳотки хурсанд эканлигимни сезмаётган бўлсанг?» Султонмурот Мирзагулнинг юзига боқди. Қараб ҳайратга тушди — у қизда ўзини кўрди! Худди у каби Мирзагул ҳам вақт ўтиши билан тамом бошқача бўлиб қолган, бўйи чўзилиб, улгайиб, худди касалдан турган кишиникидай кўзлари маъюс, ўзи паришон бўлиб қолган эди. Мирзагул ҳам доим уни ўйлаб, кечалари ухламай чиққани, севгани учун ҳам ана шу муҳаббат қизни Султонмуротга ўхшатиб қўйганди.

Мана шунинг учун ҳам Мирзагул янаям гўзалроқ, қадрдонроқ бўлиб кўринарди. Қиз ўзининг шу туриши билан гўё бахт ваъда қилиб турарди. Султонмурот буларнинг ҳаммасини бир дақиқанинг ўзидаёқ тушуниб, ҳис этди.

— Мен сени касал бўлиб қолдими деб ўйлагандим, — деди у титроқ товушда.

Мирзагул бу сўзларга ҳеч нима деб жавоб қайтармай, деди:

— Мана, — у Султонмуротга аталган рўмолчани узатди. — Бу сенга! — деди-ю, юриб кетди.

Кейинчалик у бу шоҳи рўмолчани неча марталаб қайта-қайта томоша қилди. У рўмолчани чўнтагидан олиб, солиб қўяр ва яна оларди. Бир варақ дафтар қоғози ҳажмида келадиган рўмолча четлари чиройли гул ва япроқлар шакли билан безаб тикилган, бир чеккасига, безаклар орасига иккита катта ва битта кичкина ҳарфлар билан қизил ипда: «S. Ҷ. М» деб тикилган, бунинг маъноси «Султонмурот жана Мирзагул», яъни Султонмурот билан Мирзагул дегани эди. Улар мактабда қирғиз алфавити реформа қилинмасдан олдин ўрганган мана шу лотинча ҳарфлар Султонмуротнинг узундан-узоқ мактублари ва шеърларига жавоб эди.

Султонмурот отхонага шодлигини базўр босганича қайтиб келди. У буни бировлар билан баҳам кўрадиган бахт эмаслигини, бу фақат унинг ўзигагина аталганлигини ва бошқа ҳеч ким ўзидай бахтиёр бўлмаслигини ҳис қиларди.

Бироқ бугунги учрашув ҳақида болаларга жудаям айтгиси, ўзига совга қилинган рўмолчани уларга кўз-кўз қилгиси келарди...

Иши юришиб кетди. Болалар отларини суғориб, тагларини тозалашди, челақларда сули олиб келиб, охурларга хашак солишди. У бирпасда ишга киришиб кетди. Қашлоғич билан отларининг таранг, бақувват яғрин ва ёнбошларини тез-тез қашлаб, хашак олиб келгани югурди. Югураркан, ҳамиша солдатча гимнастёркасининг кўкрак чўнтагига тикиб қўйилган рўмолчасини туярди. Гўё кўкрагида кўзга кўринмас чўғ ёниб тургандай эди. Шу туфайли ҳам у хурсанд, ҳаяжонда эди. Бахтиёрлиги — Мирзагул унинг муҳаббатини қабул этганлигидан, ҳаяжонланиши сабаби эса, аллақандай англашилмас туйғуларнинг пайдо бўлаганидан эди...

У беда келтириш учун отхона ортидаги беда гарами томон югурди. Бу ер жимжит ва ёруққина бўлиб, қуриган ўтларнинг ҳиди анқиб турарди. Унинг яна рўмолчага жудаям қарагиси келиб кетди. Чўнтагидан рўмолчани олиб, ўтларнинг ислари орасидан унинг ўзига хос ҳидини ажратиб, томоша қила бошлади. Рўмолчадан хушбўй атирсовун ҳидига ўхшаш ҳид келарди. У бир куни мактабда Мирзагулнинг сочларидан шундай бир ҳидни туйганди. Ҳозир ёдига тушди, бу ўша ҳид эди. У рўмолчани қўлларида тутиб тураркан, кимдир бирдан рўмолчага чанг солди. Бурилиб қараса, Онатой!

— Ия, ҳали сен ундан рўмолча олиб тураман дегин?

Султонмурот лавлагидай қизариб кетди:

— Буёққа чўз!

— Шошма. Бир кўрай-чи.

— Сенга айтяпман, буёққа бер.

— Бақираверма, бераман. Бошимга ураманми бун!

— Берасанми, бермайсанми?

— Қаттиқроқ бақир, қаттиқроқ! Совғага берилган рўмолчамни тортиб олди, деб бақирмайсанми!— дедида, рўмолчани чўнтагига солиб қўйди.

Кейин нима бўлганини Султонмурот билмай қолди. Фақат кўз олдида Онатойнинг газабдан ва қўрқувдан ранги қув ўчиб кетган юзи лип-лип қилди-ю, сўнгра у бор кучи билан рақибини бир туширди ва бирдан қорнига қаттиқ тепки тушиб ўзи бир чеккага учиб кетди. Энгашиб йиқилаёзди-да, аранг оёқларида туриб олди ва гарам ёнида янада газабга миниб, жон-жаҳди билан Онатойга ташланди. Болалар югуриб келишди. Улар ёқалашиб кетишди. Уч кишилашиб уларни ажрата бошлашди. Болалар, қўйинглар энди, дея ёлвориб, уларнинг қўлларига осилиб олишар, Султонмурот билан Онатой қонлари қайнаб бир-бирларини аямай муштлашар ва тинмай бир-бирига ташланишарди. Оқибат нима билан тугагини — ё ўлиш, ёки рўмолчани қайтариб олиш эканлигини ҳис этган Султонмурот фақатгина: «Бер! Бер дейман!» сўзларини такрорларди. Онатой бақувват бўлиб, совуққонлик билан ҳаракат қиларди. Аммо адолат ва ҳақиқат Султонмурот томонида эди. У тез-тез йиқилса ҳам орқа-олдига қарамай ҳужум қиларди. Сўнгги марта у гарам ёнида ётган паншахага йиқилди. Қўллари шу онда ўз-ўзидан паншахага ёпишди. У паншахани

ўқталганча ўрнидан сакраб турди. Болалар ҳар тарафга қочганларича бақриб юборишди:

— Қўй!

— Тўхта!

— Эсингни йиғ!

Онатой унинг рўпарасида, қаёққа қочсам экан, дея аланглаб, оғир нафас олганча, қўллари, оёқларини ёйиб турар, бироқ ҳеч қаёққа қочиб кетолмасди. Бир томонда ғарам, иккинчи тарафда отхона девори ғов бўлиб турарди. Худди шу дақиқада Султонмурот ўзини қўлга олди. Бу охиргиси эканини, бундан бошқа чораси ҳам йўқлигини у тушуниб турарди.

— Буёққа бер,— деди у Онатойга,— бўлмасам ёмон бўлади!

— Ма, ол! Ма!— ҳазилга айлантиришга уришиб шошиб қолди Онатой.— Сени қара-ю! Ҳазиллашиб ҳам бўлмайдами! Тентак!— деди унга рўмолчани иргитар экан.

Султонмурот рўмолчани кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Қўрқувлари ўтиб кетди. Болалар енгил нафас олишиб, ғала-ғовур бошлангандан сўнггина Султонмурот боши айланаётгани, оёқ ва қўллари қалтираётганини сизди. Ёрилган лабидан қонни туфлаб, худди маст одамдай гандираклаб ғарам ортига ўтди-да, ўзини пичан устига ташлади, чалқанча ётганича нафасини ростлаб, ўзига келди...

8

Кечга бориб у Онатой билан ярашмаган бўлса-да, бироқ орадаги умумий ишлар уларни бир-бирига мурожаат этишга мажбур қилди. Барибир кўнгилда доғ қолди, воқеанинг бунақа аҳмоқона содир бўлгани уят эди. Аммо Султонмурот битта муҳим синовдан ўтганини тушунар, агар салгина юраксизлик қилганида эди, ўзини-ўзи ҳурмат қилмай қўйишини биларди. Бундай одам эса десант командири бўлиши мумкин эмас эди.

Бунга у ўша куниеқ, кечга яқин отхонага раис Тиналиев билан Чекиш бригадир келганларида амин бўлди. Уларнинг отлари узоқ йўл юриб чарчаган, лойга ботганди. Тиналиев билан Чекиш чол тонгда Оқсой томон чиқиб кетишиб эндигина қайтиб келишганди. Уёқдан мамнун қайтишди. Энди уч-тўрт кундан кейин Оқсойга

жўнашса бўлавераркан. Дашт ерлари лорсиллаб ётганмиш. Экишга қулай ерлар кўп бўлиб, кучинг етгунча ҳайдайверишинг мумкин экан. Қўраларга жой белгилашибди. Дашт уйғонибди. Шийпон учун жой танлашибди. У ерга жойлашиб олиш ва қиш бўйи тайёргарлик кўрган нарсаларини бошлаш қолган эди, холос.

— Хўш, ишлар қалай, болалар? — уларга юзланди Тиналиев. — Қайфиятлар қалай? Қандай таклиф ва мулоҳазалар бор? Кейин типирчилаб қолмаслик учун овулдан узоқлашиб кетмасданоқ гапириб қолинглар.

Болалар жим эдилар. Гўё фавқулудда ҳал қилиниши лозим бўлган нарса йўқдай эди. Барибир, ҳеч ким сўнги сўзни айтишга журъат қилолмасди.

— Командиримиз бор, — деди Эргаш. — У ҳаммасини билади, ўзи айта қолсин.

Шунда Султонмурот ҳозирча ҳеч қандай камчилик ва муҳтожлик йўқлигини, ҳаммаси режалаб қўйилганлиги, пойабзаллар бус-бутун қилинганини ҳамда устбошлар ямаб-ясқалганлигини, ёпинишга эса пўстинлар олишлигини, қисқаси, ўзлари, уларнинг плуглари ва отлари ер етилиши билан истаган вақтда ишга киришишлари мумкинлигини айтди.

Кейин ҳар хил майда-чуйда ишларни — қозон-товоқ, ўтин, ўтовларни муҳокама қилишиб, умумий хулосага келишди: агар ҳаво айниб, қор ёғиб қолмаса, икки-уч кун ичида далага чиқишадиган бўлишди.

Ҳаво дуруст эди, кўк юзини булут қоплаган бўлсада, қуёш гоҳ чиқиб, гоҳ беркинар, ернинг ҳовури кўтарилиб, қордан халос бўлаётган ердан нам ҳид аңқирди...

Шундай кунлар яқинлашмоқда эди... Ҳамманинг фикр-хаёли шунга қаратилган эди...

Қанчалик тайёрланишмасин, барибир, жўнаш олди-дан яна анчагина ишлар қилинмаганлиги аён бўлиб қолди. Иккита отнинг ёпиғи етишмас экан, борлари эса жуда эскириб, увадаси чиқиб кетган, уларни Оқсойга олиб боришнинг ҳожати йўқ эди. Илк баҳор тунлари совуқ, деярли қиш тунини эслатади, айниқса шудгорлашнинг биринчи кунларида... Чекишнинг айтишича, авваллари ерни омов билан ҳайдашган вақтларида, биринчи кунлар гоҳо тушгача кечаси совуқ музлатган ернинг эришини кутишаркан... Туни билан ёпиғи ёпилмай совуқ еб чиққан от эса, улов бўлишга ярамай қолади.

Султонмуротнинг яна иккита яхши ёпиқ сотиб

олишгунларича ҳали идорага, ҳали раисга, ҳали бригадирга, овулга, колхозга чопишига тўғри келди...

Мана шу югур-югур ва ташвишлар ичида у ҳаммадан кўпроқ отларни суғориш вақтини кутарди. Жўнаш олдидан худди ўшандагидай сойдан ўтиладиган жойда Мирзагулни кўргиси келарди... Ҳар гал умид қиларди-ю, аммо қизни учратолмасди. Султонмурот шошилар, кутишга сира вақти йўқ эди. Шунинг учун ҳам Мирзагул билан унинг орасида доимо айтилмаган қандайдир гап борлигини, айниқса жўнаш олдидан улар учрашмаслиги ҳам мумкинлиги туфайли ўзини қандайдир гуноҳкордай ҳис этарди. Султонмурот Мирзагулнинг ҳам ўзи ҳақида ўйлашини билар ва бунга у қизнинг ўшандаги илк нигоҳ ташлаганидаёқ, Мирзагулда ўз аксини кўрган пайтдаёқ амин бўлган эди. Бироқ Мирзагулнинг ўзи учрашишга интилади, деб хаёлига ҳам келтирмасди. Қизлик гурури, номуси бунга йўл қўймасди. Қиз унга тўқилган рўмолча тақдим этиб, нима демоқчилигини изҳор қилди, қолгани эса унинг иши, эркакларча...

Албатта, у жўнаш олдидан қиз билан учрашиши мумкин эди. Мана, яна бир кўнгилсизлик рўй бермаганида у шундай қилмоқчи эди. Оқсойга жўнаш арафасида, десантчилар ўз отларини охириги марта суғоргани олиб боришга ҳозирланишаркан, Султонмурот охирида қолиб Мирзагулни кутмоқчи бўлганди. Шунда улар сувлоққа томон йўл олиб энди дарвозадан чиққан эдилар ҳамки, Чекиш бригадир келиб қолди. Унинг қовоғи солиқ ва тунд эди. Малла соқоли титрар, тумоғини кўзларигача бостириб кийиб олганди.

— Қаёққа кетяпсизлар?

— Отларни суғоришга.

— Тўхтанглар. Гап бундай, Онатой, сен уйингга бор. Онанг касал бўлиб қолибди. Отдан туш. Сизлар эса, болалар, тезда сувлоққа бориб отларни тез суғориб орқангларга қайтинглар. Мен сизларни шу ерда кутиб тураман!

Сой томон отларни йўрттириб боришаркан, Султонмурот боришда ҳам, келишда ҳам йўлдан кўзини узмай келди-ю, аммо Мирзагулни кўрмади. Ҳали мактабдан қайтиш вақти бўлмаган эди. Нега Чекиш чол уларни бунчалик шоширди экан-а? Нима бўлдийкин? Агар шундай бўлиб қолмаганида эди, Мирзагулни албатта бугун кутиб олган бўларди! Сойнинг кечувида уни яна шундай кўргиси келардики...

Улар отхонага қайтишиб отларни жойларига боғлашгач, Чекиш чол тўртовларини бир четга чақирди. — Гап бор, — деб мингиллади у.

Сўнгра ўтиринглар, деди. Ҳаммалари елкаларини деворга тираганларича чўнқайишди. Раис Тиналиев тик туриб гаплашишни яхши кўрар, бошқалар ҳам тикка тургани учун ўзи ҳам тик турарди. Чекиш бригадир эса, аксинча — шошилмасдан, бамайлихотир ўтириб гаплашишни ёқтирарди. Қария-да, Чекиш чол ўйчанлик билан ҳурпайган малла соқолини силаркан, гап бошлади:

— Йигитлар, сизлар энди ёш бола эмаслиқларингизни айтиб қўймоқчиман. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиш эрта бошларингга тушди. Жазирама тупроқда юриб, муздай ерда ётиш... Демак, тақдир шундай экан. Мана, бугун бирингизнинг бошингизга катта кулфат тушди — Онатойнинг отаси, Сатторқул фронтда ҳалок бўлибди. Сизлар энди ёш бола эмассизлар, агар бирингизнинг бошингизга кулфат тушса, иккинчигиз унга суянчиқ бўлмоғингиз лозим. Тайёрланиб туринглар. Одамларни қаршилаб турасизлар. Отларни боғлаб турасиз. Ҳозир раҳматли Сатторқулникида одамлар тўпланишади, сизлар ҳам ўша ерда бўлишларинг керак. Ёш болаларга ўхшаб Онатойнинг ёнида ҳиқилламанглар, ҳамонки, йиғлар экансизлар, чинакамига қаттиқ овоз чиқариб эркакчасига йиғлангларки, бундан Онатойнинг содиқ дўстлари йиғлаётгани аниқ билиниб турсин. Мен билан ҳозир бирга борасизлар, шунинг учун ҳам сизларни шоширган эдим...

Улар сўқмоқ бўйлаб олдинма-кетин кўча охирида жойлашган Онатойларнинг уйи томон кетишди. Одамлар шундай сукут сақлаганларича отлиқ ва пиёда, турли томондан тўп-тўп бўлиб оқиб келишарди.

Ҳаво айниб турарди. Гоҳ қуёш чиқиб, гоҳ яна кўк булут билан қопланар, гоҳ бирдан ер қучиб болдирларни ачиштирувчи шимол шамоли эсиб қоларди. Султонмурот Онатойлар хонадонига қўрқувдан, надоматдан оғир изтиробга тушиб бормоқда эди. Яна бир-икки минутдан сўнг овул узра худди уйга ўт тушгани каби даҳшатли йиғи-сиғи садолари кўтарилади, мана шу бобокалонлари тугилиб-ўсган тоғларда яна бир одамнинг азаси бошланади, энди у одам урушдан қайтмайди, ҳеч қачон, ҳеч ким уни кўрмайди, бу, албатта, қўрқинчли эди. «Кўпдан бери хат-хабар йўқ, отамга нима бўлди экан-а? Омонмикин? Онам бўлса ваҳимага тушиб ақл-

дан озаёзди. Ишқилиб, бундай бўлмасин, ҳеч бундай бўлмасин!»

Улар ҳовлига яқинлашиб қолганларида Онатойларнинг уйдан даҳшатли фарёд кўтарилди ва бу ўкирик кучайиб одамлар тўпланиб турган ҳовли ва кўча бўйлаб ёйилди...

Десантчилар Чекишнинг орқасидан борарканлар, бор овозлари билан ўкиришар, чол ўргатгандай бир оҳангда:

— Ўв, Сатторқул отажон, топилмас Сатторқул отажонимиз, энди сени қайдан топамиз-а, азиз бошинг қайси тупроқда қолди?— деб расмана ҳўнграб йиғлашарди.

Шу дақиқада, бу қайғу умумнинг қайғусига айланган шу дақиқада, Онатойнинг отаси Сатторқул ҳақиқатан ҳам уларнинг ўз отасидай, шуҳрати кетган энг яқин кишисидай туюлиб кетди, чунки ҳар бир кишининг улуғлиги унинг яқинлари томонидан фақат ундан жудо бўлганларидагина билинади... Ҳаммавақт шундай бўлган ва доимо шундай бўлиб қолаверади.

— Ўв, Сатторқул отажон, топилмас Сатторқул отажонимиз, энди сени қаердан топамиз, азиз бошингни қайси тупроққа қўйдинг?

Десантчилар йиғлаб, Чекиш билан одамлар орасидан ўтиб ҳовлига киришлари билан эшик олдида турган Онатойни кўришди. Ғам одамни чўктириб қўяди. Уларнинг орасида энг каттаси, кучли ва барвастароғи Онатой ҳам ёш боладай бўлиб қолганди. У бошига тушган бу оғир кулфатдан эзилиб ёш боладай нола билан худди ёмғирда қолган тойчоқ сингари мунғайиб деворга суяниб йиғларди. Юзлари йиғидан шишиб кетибди. Ёнида ўзидан кичик ука ва сингиллари ўкиришарди.

Онатойнинг дўстлари унинг олдига боришди. Онатой дўстларини кўриб бошига тушган қайғудан зорланиб, бошига тушган кулфатини уларга тўкиб-солиб янада қаттиқроқ йиғлай бошлади. Бу билан у гўё мадад сўраб, ёрдам кутаётгандай эди. Онатойнинг бу ёрдамга муҳтож ҳолати ҳаммадан кўпроқ Султонмуротга қаттиқ таъсир қилди. Болалар ўзларини йўқотишиб унинг атрофида айланишар, нима қилишни, қандай қилиб уни овутишни билишмасди. Ҳеч ким унга ёрдам беролмайди. Бу пайт ҳеч ким Султонмуротнинг қўлига автомат олиб ҳовлидан отилиб чиқиб кетганини ва автомати билан тўпца-тўғри ўша ёққа — уруш кетаётган

томонга югуриб кетганини хаёлига ҳам келтирмас эди. Унинг бир нафас тўхтамай тўғри фронтга борганини ва у ерда қаҳр-ғазаб билан наъра тортиб, қичқириб, фашистларни қийратаётганини, автоматдан тинимсиз ўт сочиб, дўсти Онатойнинг ўлдирилган отаси, овулга келтирилган қайғу ва кулфатлар учун ўч олаётганини билишмас эди...

Эсиз, автомати йўқ-да!

Десант командири эмасми, Султонмурот Онатойга шундай деди:

— Йиғлама, Онатой. Нима қилардик. Мана, Эркинбек ва Қуббатқулнинг оталари ҳам фронтда ҳалок бўлишди. Ўзинг биласан, менинг отамдан ҳам анчадан буён хат йўқ. Уруш. Тушунасан-ку. Сен фақат бир оғиз айтсанг бас, биз сенга ёрдам берамиз. Сен фақат ўзингга бир оз энгил бўлиши учун нима қилишимиз кераклигини айтгин...

Аммо Онатой деворга суяниб, елкаларини силкитганича энтикиб-энтикиб йиғлар ва ҳеч нарса деёлмасди. Бу сўзлар уни овутиш ўрнига аксинча ярасига туз сепгандай бўлди ва у дувиллаб оқаётган кўз-ёшлардан бўғилиб, нафаси қисилиб, кўкариб кетди. Султонмурот чопиб бориб унга чўмичда сув келтирди.

Шу дақиқадан бошлаб у ўзини бу ерда содир бўлаётган воқеага жавобгардай ҳис эта бошлади. Одамларга қандайдир ёрдам қилиш зарурлигини тушунди. Тўрталови сойдан пақирларда сув ташишди, ўтин ёришиб, самоварларга ўт қўйишди, тўпланган қўни-қўшниларни кутишди, отлиқ чолларни уловга мингизиб юборишди.

Одамларнинг оёғи узилмасди. Бировлар марҳум оиласига таъзияга келишар, бошқалари эса таъзиядан ўз бурчларини ўтаб қайтишарди. Десантчилар кун бўйи Онатойларникида бўлишди.

Султонмурот муаллима Инкамол опа еттинчи синф қизлари, уларнинг орасида Мирзагул билан келиб қолишганларида жуда оғир дақиқаларни бошидан кечирди. Инкамол опа Онатойни қучоқлаб олганича шунчалик бўзлаб йиғладики, унга кўз ёшисиз қараб бўлмас эди. Машҳур фолбиннинг муаллиманинг ўғли ҳақидаги каромати тўғри чиқмади, зотан унга опанинг ўзиям ишонмаган эди. Дилидаги хавотирликни, ғамни тарқатиш, қайғу-ҳасратга тўлиб кетган юрагини бўшатиш учун у кўз ёшларига эрк бериб юборди. Қизлар ҳам муаллималари ёнида йиғлаб туришарди. Мирзагулнинг боши эгик, унсиз кўзёш тўкар, балки шу пайт у отаси

ва акасини эслаб эзилаётгандир. У Султонмурот томонга бирон марта ҳам қайрилиб қарамади. Мана шу ҳолатда ҳам, изтироб ва кулфат оғушида ҳам у ҳаммадан гўзал эди. Султонмуротда энг олий ҳамдardлик фахр ҳиссини уйғотди. У қизнинг ёнига боргиси, уни қучоқлаб йиғлагиси, қайғусига шерик бўлгиси келарди...

...Эҳ, Мирзагул, Мирзагул бекач
Оқ каптар сен кўкдаги,
Мен туйғун қуш тўпдаги...

Шундан сўнг ҳовлида қуръон ўқилгач, ҳамма ҳозир бўлганлар ўзлари билан ўзлари ёлғиз қолишиб, жимгина кафтларини очиб, худди тақдир китобига қарагандай унга термилганларича бундан минг йиллар муқаддам йироқ Арабистондан келиб қолган, туғилганда ва ўлганда дунё мангу деб эълон қилган қуръоннинг тантанавор ва қироатли оҳангини тинглаб туришарди. Бу гал қуръон Онатойнинг отаси — урушда шаҳид бўлган Сатторқулга бағишланиб ўқилмоқда эди. Султонмурот ўша ибодат маҳалида ҳам кафтлари устидан кўзини очиб қизга қаради. Ҳамма қатори диққат билан разм солиб турган ёш Мирзагул гоят гўзал эди. Қизнинг юзида чуқур ўйчанлик мавжуд. У Султонмурот томонга қарамади.

Шундай, қиз лоақал бир сўз қотмай кетди. Фақат у кетаётиб Султонмуротга қайғули нигоҳ ташларкан, бошини тебратиб қўйди. Эҳ, Мирзагул, эҳ, Мирзагул бекач...

Марҳум Сатторқул уйдаги фарёд бир оз пасайди. Атрофга жудоликка кўникишга даъват қилувчи даҳшатли сукунат чўкди. Йиғи — бу норозилик, галаён, туғённинг белгисидир, яқиндагина бўлиб ўтган воқеани қайтариб бўлмаслигига тушуниб етиш эса энг даҳшатлиси. Шундай дақиқаларда одамни энг қайғули фикрлар чулғайди.

Онатой девор тагида бошини ҳам қилиб ўтирарди. Султонмурот унга қарашга юраги бетламасди. Қўпол, кучли, баджаҳл Онатойни кулфат букиб қўйганди. Бундан кўра унинг бақриб йиғлагани, уст-бошини йиртиб, ўзини ҳар ёққа ургани яхшироқ эди.

Султонмурот қандай қилиб уни бу қайғули, ночор аҳволдан қутқаришни билмасди. Аммо у Онатойга ёрдам қилиши керак эди, қандай йўл билан бўлмасин, унинг ёлғиз эмаслигини, ёнида одамлар, унинг учун

жонларини фидо этишга тайёр одамлар борлигини билдириши керак эди.

— Онатой, юр, сенга бир гапим бор,— деди унга Султонмурот.

Онатой ўрнидан турди ва улар бир чеккага ўтишди.

— Хаёлингга бошқа нарса келмасин тагин, Онатой,— деб сўз бошлади Султонмурот жуда ҳаяжонланганидан зўрға сўзлаб.— Ахир мен, ўша... Хоҳласанг ўша рўмолчани сенга бутунлай бераман.

Онатой маънос жилмайди.

— Нималар деяпсан, Султон! Керак эмас,— деди у.— Рўмолча сеники, уни ҳеч кимга берма. Мен бўлсам... Сен мени кечир, кечир мени, унут ҳаммасини. Мен энди ҳеч қачон бундай қилмайман, Султон. Энди менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ... Менинг отам, у шундай эдики... Биз уни шундай кутаётгандики...— Онатойнинг ўпкаси тўлиб яна ҳўнграб йиглаб юборди.

Энди улар икковлашиб ўзлари туғилган ва яшаётган шу даврлари билан холи қолиб йиғлашарди...

9

Оқсой ерларида плуглар ишлаётганига уч кун бўлди. Уч кундирки, қўшчилар ўз отларини тўхтовсиз чучулашиб ҳайдашарди. Ерда Оқсой десантчиларининг илк меҳнатлари маҳсули бўлган қорамтир жўяк ҳосил бўлди. Жўяк соз олинган, кўриб кўз қувонарди. Энди ҳамма иш об-ҳавога қараб кетаверади.

Улуғ Манас чўққилари пойидаги бу бепоён тоғ этагида қадим-қадимдан ҳеч ким бузолмаган осудалик ҳоким эди. Чимкент ва Тошкентнинг сувсиз ерларига қараб чўзилган Оқсой дашти шу ердан бошланарди. Чўлнинг бу оёқ тегмаган бош қисмида плуг қўшилган уловлар орқаларидан узун из қолдириб, тепалик томон ўрмалаб кетаётган майда қўнғизларни эслатарди.

Ҳозирча учта плуг ишламоқда эди. Эргаш ва Қуббатқулни овулда, кузги экинларни бороналаб илдиздаги намни йўқотишга ёрдамлашишлари учун бир неча кунга олиб қолишди. Бу ишнинг кечиктириб бўлмаслиги анигу, бироқ Оқсойда ҳам вақт кутиб турмайди-да: уларнинг мўлжалича, ерни ҳайдашга улгуриш учун ҳамма десант плуглари эрталабдан кечгача ишлаши керак, бўлмаса улгуришолмай, бутун меҳнатлари чипакка чиқади. Султонмурот қолган икки уловнинг шу

кунларда келиб қолишини кутиб безовта бўлмоқда эди. Ваъда беришганлари туфайли ҳам у Чекиш бригадир билан қаттиқ айтишиб қолди.

— Бориб айтинг, оқсоқол,— деди у,— раис Тиналиевнинг ўзи келиб, ҳал қилиб кетсин. Учта плуг билан бу ерда ҳеч нима қилиб бўлмайди. Топшириқни бажара олмаймиз...

Чекиш чол нима ҳам дерди? Унинг ҳам қўли қисқа. Султонмурот ақлли, тадбиркор бригадирга колхозда ишлаш қанчалик қийин эканлигини тушунади. Унинг ҳам ҳаммасини ўз вақтида, тартиб билан саранжом-сарипта қилгиси келади-ю, аммо худди тагингдан чиққан оловдай ташвиш оёғингдан олади, бунинг устига, баҳоргача уни-бунни қилиб олишни кўзлайди-ю, одам йўқ, ишчи кучи йўқ, озиқ-овқат йўқ. Унисини қилсанг, буни си қолиб кетади. Кеча у ўтириб бош қотирди. Овулда қаҳатчилик. Запаслари тугай деб қолибди, янги ҳосилгача эса ҳали қайда. Ҳайвонлар қоқсуяк бўлиб қолган, емиш бўлмаса очдан ўлиши турган гап, уларни сўйишдан эса наф йўқ. Касал учун бир кило гўшт сотиб олгани отулов қилиб бозорга боришади. Бир кило гўштининг нархи илгариги бутун бир молнинг нархидан қиммат. Бироқ барибир керак-да, боришяпти. Ҳатто от-уловдагина эмас, пиёда бир парча эт деб ўттиз-қирқ километрлаб йўл босиб боришяпти. Салт отлар оёқларини аранг кўтариб босади. Йўлга чиқсанг, оралиқда қолиб кетасан. Қўш қўшиладиган отларни эса зўрға экиш мавсумигагина тайёрлашга улгуришди. Уловлар парвариш қилингану, аммо улар ҳам кўп юк кўтаришга узоқ дош беролмайди.

Агар буларнинг ҳаммасини ўйласанг ваҳима босиб кетади. Аммо ҳаммасидан ҳам ёмони уруш бўлиб, унинг ниҳояси кўринай демасди.

Биргина тасалли, биргина умид бахш этадиган нарса — немисларнинг мағлуб этила бошлагани, уларнинг ҳамма жойдан сиқиб чиқарилаётгани эди...

Бугун эргалабдан ҳаво жўнашиб кетгандай бўлганди. Ҳаво булутли бўлиб, тоғ тепасида гоҳо қуёш кўриниб қоларди, гоҳо осмон бошинг устида сайр эта бошларди-ю, бирдан ҳаво айниб, кўкка яна булут чиқиб қоларди. Тушга яқин бирдан ҳаво совиб, атроф қоронғилашиб кетди. Қорми, ёмғирми ёғиши аниқ эди... Атрофга бутунлай қоронғи чўкди. Тушдан кейин плугчилар бошларини қор ё ёмғирдан беркитиш учун далага қопларни олиб кетишга мажбур бўлдилар.

Аввалги ҳайдаб қўйилган жойдан бошлашиб жўякни ичкари томонга ағдариб боришарди. Биринчи бўлиб Султонмурот, ундан икки юз қадамлар орқада Онатой, ярим чақиримча нарида эса Эркинбек борарди. Бугун плугчилар далада ёлғиз эдилар. Уч плугчию олдинда салобатли чўққилар. Уч плугчию ортда бепоён дашт. Раис Тиналиев бу ерда иш бошланган кунларигина бўлди. Иши кўп эмасми, у Чекиш бригадирни шудгорга кўз-қулоқ қилиб қўйиб, ўзи тезда қайтиб кетди. Бугун Чекишнинг ўзи ҳам овулда қолган Эргаш ва Қуббатқулни уловлари билан бу ерга олиб келиш учун жўнаб кетди. Шундай қилиб, учинчи кундирки, плугчилар ўз ҳолларича — плуглар, отлар, ҳосилини йиғиб-териблиб, одамларни тўйдириш учун қайта-қайта ҳайдайвериш лозим бўлган ер билан рўбарў қолишди...

Майдон дала шийпонидан узоқда эди. Ўзлари яшаётган ўтовдан, беда ғарамларидан, қоплардаги емлардан, энди уларнинг уйларида нималар бўлса, ҳаммасидан йироқда эдилар. Дала шийпониде фақат кекса ошпаз кампир қоларди. Вақтида овқатни тайёрлаш ўрнига доим ўтин ҳўл, у йўқ-бу йўқ деб зорланиб юрарди. Даладагиларга бир бурда нон билан иссиқ атала бўлса, етади-ю, кампир бўлса вайсагани вайсаган, гўё биров ундан бир нима деб гина қилаётгандай ҳаётдан нолийверади. Овулда кампирни унча билишмасди. Қаерлардандир келиб қолган аёл эди у. Бошқалар уйини, болалари, рўзгор ишларини ташлаб келолмади, у бўлса плугчилар ёнида кун кўришни кўзлаб Оқсойга келишга розилик берди. Майли, еганича есину фақат овқатни ўз вақтида тайёрласа бўлгани. Кампир ҳамини беҳудага елиб-югурди-ю. ҳеч нарсага улгуролмайди. Унга ёрдам қилишга эса плугчиларнинг вақти бормиди. От, бу ўт олдириб қўйсанг ўзи кетаверадиган машина ҳам эмас, бакини тўлдириб миниб кетаверадиган трактор ҳам эмас. Ишчининг ўзи далада худди отдай ишлагач, кейин плугдаги отларнинг қорнини тўйдиради, суғориб парварит қилади-да, сўнг ўтовга базўр етиб бориб ўзини таппа ерга ташлайди... Тонг саҳардан яна ишга... ҳаммадан қийини эрта саҳарда уйқудан туриш...

Плугнинг юриб туриши, отлар вазнини йўқотмай, қуввати баҳорнинг охиригача етиши плугчининг катта вазифасидир. Бу муҳим. Жудаям муҳим. Биринчи кунлари, шудгорлашни бошлаганларида, отлар ҳар ўн-ўн беш қадамда тўхтаб дам оларди, ҳансираб қолишарди. Шунда тишни сал кўтаришга, ерни саёзроқ ҳайдашга тўғри

келарди. Бироқ бу вақтинча, отлар бўйинтуруққа ўргангунларича қўлланилди.

Бугун иш сезиларли даражада яхши кетди. Отлар энди кўникиб қолишганларидан плугни барабар тортишарди, тўрталови бир-бирларига яқин туриб олиб ерга энкайишиб, худди дарсликдаги бурлакларга ўхшаб жон-жаҳдлари билан олдинга интилиб боришарди. Қадам-бақадам, қадам-бақадам ер бағрини ёриб бораётган плугни итариб боришарди.

Бироқ об-ҳаво панд берапти-да. Мана, қор ҳиди келиб, учқунлар пайдо бўла бошлади... Демак, қиш ҳали ҳунарини кўрсатиб улгурмай кетиш олдидан яна бир бор ўзини эслатиб қўймоқчига ўхшайди. Бекорга бундай қияпти. Айниқса бу қўшчилар учун жуда ёмон бўлди...

Султонмурот бошига қоп ёпиниб олди, бироқ барибир қордан сақлана олмади. Ерни ағдариб бораётган отга миниб олиб, боши узра қамчи ўйнатиб бораркан, шамол унинг ёнларини очиб юборарди. Қалин ёғайтган ҳўл қор тезда эриб кетар, атроф живир-живир қиларди. Тоғлар қор пардасига чулганган эди. Фақат бу сукунатда ёғингарчилик домида қолиб қий-чув кўтараётган қушлар қийқириғини эслатувчи плугчиларнинг отларни қичаб бақириб-чақираётганликлари қулоққа чалинарди. Плуглар тинмай ишларди. Қоп-қора плуглар худди тўлқин устида жавлон ургандек гоҳ тепаликлар узра пайдо бўлиб қолар, гоҳ пастликларга шўнғиб ғойиб бўларди.

Унга қўшилган отлар энгашиб, худди тупроқ остидан чиқаётгандай, чуқур-чуқур нафас олиб, ўрмалаб боришарди. Қор уларнинг иссиқ, таранглашган елкаларидан бир онда иккала ёнига оқиб тушарди. Ер бўкиб кетган, туёқлар ости сирпанчиқ, жабдуқлар ҳўллигида, зилдай оғир плуг тишларига ернинг ёпишқоқ қатлами ботиб қолганидан отларга жудаям қийин эди. Бироқ плугларни тўхтатиб бўлармиди. Ҳайдашни давом эттиравериш керак. Эртага, қуёш чиққач, бу жўякларга шабада тегиб шудгор тайёр бўлади. Вақтни бой бермаслик зарур.

Плуг ерга тиқилиб қола бошлади. Султонмурот тез-тез эгардан тушиб қамчи дастаси билан тишларни лой парчаларидан тозалар, орқада келаётган Онатой ва Эркинбекларни чақирар, улардан жавоб овози келгач, яна ҳўл жабдуқли ва бутун баданлари шалаббо бўлган

отлар орасидан жўяк тортаётган отга яқинлашиб, эгарга тирмашиб чиқар ва яна олға интиларди.

Қор эса ҳамон ёғишдан тўхтамасди. Қоп-қора плуг қўшилган отлар худди оппоқ туманда сузиб бораётган кемани эслатарди. Барча товушларни ютиб юбораётган қор сукунатида дала бўйлаб биргина плугчиларнинг ҳайқириғи янграрди.

— Она-то-ой!

— Эркин-бе-бек!

— Султонмуро-о-от!

Юзлардан сув оқар, бу эриган қорми, терми, билиб бўлмас, юган тутган қўллар шишиб, совуқдан муздек қор томавериб кўкариб кетган. Бир-бирига суйканишиб кетаётган отлар орасидаги оёқлар икки томондан қисилиб оғрир, уларни қаёққадир силжитгинг келади-ю, ammo жой йўқ. Бунинг устига, Султонмурот ортидан Онатой ва Эркинбек келаётганини, улар учаласи — олтита плуг тиши эканлигини, куппа-кундуз куни Оқсой ерларини ҳайдаётган бу тишларни тўхтатиб қўйишга ҳақи йўқ эканлигини тушунарди. Фақат отлар чидаб берса, қолдан тойиб қолмаса бўлгани. Шунинг учун ҳам у хаёлан отларга мурожаат қилар, ўгит берарди:

«Сабр қилинг, Қамбар отадан¹ тарқаган зотлар, аҳиллик билан барабар тортинглар. Ахир ҳар доим шундай қийналмайсизлар-ку. Бугун қор ёққан бўлса, эртага эриб кетади. Олға, ҳа, олға, чу, жониворлар! Сабр қилинг, Чўлпон ота насллари, ҳув, ана, олдинда пайкал охирлаяпти. Ҳозир ўша ердан бурилиб орқага қайтамиз. Сабр қилинглар, қадамларни бўшаштирманглар. Сизларни плугдан чиқаришга менинг ҳақим йўқ. Биз шунинг учун ҳам сизларни қиш бўйи парвариш қилдик. Бошқа йўл йўқ. Мен сизларни юмшоқ, каттиқ ерни ҳайдашга ундаяпман, биламан, сизларга оғир, бироқ шундай қилмасак нонсиз қоламиз-да. Чекиш чол шундай деган ва умрбод шундай бўлиб қолаверади, дейди. Нон, унинг ҳар бир бурдаси пешона терига йўғрилади-ю, фақат буни ҳамма ҳам билавермайди ва ҳамма ҳам нон тишлаганда бу ҳақда ўйлаб ўтирмайди. Бизга эса нон жуда керак. Жудаям керак. Мана шунинг учун ҳам биз сизлар билан Оқсойда юрибмиз.

Чопдор, сен менинг инимсан, сен менинг қўшчи отимсан. Сен ҳам плугни тортасан, ҳам мени устингда

¹ Қ а м б а р о т а — отларнинг афсонавий ҳимоячиси.

олиб юрасан. Сенга қамчи ураётганим учун мени кечир. Шу керак бўлиб қолди. Хафа бўлма, Чопдор.

Чонтор, сен чап томонда, ҳайдалган ердан юрасан, ҳаммасидан ҳам сенга қийинроқ, бироқ сен Чопдордан кейинги энг кучли отсан. Чонтор, сени отам Бекбой доим мақтар эди. Ёдингдами? Биз ҳаммамиз шаҳарга борганимиз ҳам эсингдами? Отамдан ҳануз хат-хабар йўқ, бундан жуда қўрқаман, сиз отлар буни тушунмайсиэлар. Урушдаги одамлар узоқ вақт хат ёзишмаса бу жуда ёмон. Онам соғиниб, хавотирланаверганидан жудаям озиб кетган. Онатой отасининг азасида ҳаммадан кўп йиғлаган, қайғурган Инкамол опа билан онам бўлди. Улар бир нимани билишади, қандайдир кўнгилсизликни сезишади-ю, аммо айтишмайди. Улар бир нимадан хабардор... Чу, чу, Чонтор, сенинг бўшашингга йўл қўймайман. Олга, Чонтор! Бўш келма!

Сен ҳам, Оққуйруқ, сен ҳам менинг инимсан. Сен менинг ўнг томонимда, отларнинг ўртасида борасан. Сен жон-жаҳдинг билан плугни тортишинг керак, чунки Чопдор билан икковингиз кучли отларсиз. Сен ажойиб оқ думли чиройли отсан. Бироқ бўш келма, руҳинг чўкмасин, сенинг чарчашингга йўл қўймайман. Чу, чу, Оққуйруқ! Мени уятга қўйма!

Қоратўриқ тулпорим, сен оддийгина яхши отсан. Мен сени қўшга танлаётганимда сенга жуда ишонганман. Сен меҳнаткаш ва ювош отсан. Мен сени жуда ҳам ҳурмат қиламан. Сен энг чеккада юрганингдан доим кўзга ташланиб турасан. Сенга қараб ишимиз қандай кетаётганини аниқлаш мумкин, Қоратўриқ. Мен сени ҳам хафа қилмайман, фақат бўшашмай тортавер. Мен сенга сўз бераман: Оқсойда шудгорлаш, экишни тугаллаганимиздан кейин, овулга қайтаётганимизда ҳамма сени кўриши учун худди ҳозиргидай энг чеккада борасан. Биз Мирзагулнинг уйи ёнидан ўтаётганимизда у кўчага чопиб чиқиб энг аввало сени кўради, Қоратўриқ. Шунча ҳаракат қилмай, жўнаш олдидан у билан кўришолмадим. Унинг рўмолчаси ёнимда, шундоқ бағримда турибди. Унга қор ва ёмғир тегмайди. Мен Мирзагул ҳақида ҳамиша ўйлайман. Уни ўйламай туролмайман. Агар уни ўйламай қўйсам ҳаммаёқ хувиллаб қолади ва менга ҳаётнинг қизиғи қолмайди.

Чу, чу, Қамбар отадан тарқаган зотлар! Аҳиллик билан тортинглар, қани олға, олға! Чу! Чу!.. Қор ҳамон ёгяпти-я. Қандай намхуш қор. Ҳаммамиз бошдан-оёқ шилтайи шалаббо бўлдик. Шамол ҳам қўймаяпти. Агар

ошпаз кампиримиз хашакни жуллар билан ёпиб қўйса яхши бўларди-я. Аммо бунга ақли етмаса, хашак ивиб исроф бўлади-да. Сиз, ўн икки бош отни нима билан боқамиз ахир! Ишга жўнаш олдидан унга айтиб қўйиш керак эди-ю, эсимдан чиқибди, қор ёғиши хаёлимга келмабди.

У галатиноқ кампир, кўзи суқ. Отларимизни мақтагани мақтаган, боқиб тўймайди. Қандай семиз отлар, яхши боқилган, дейди. Ёнбошларидаги ёғ икки энлидир, дейди. Эски вақтларда бунақа отлар катта маъракаларда сўйилар эмиш. Айтишича, ўша пайтларда гўштини тўйгунча ейишар экан. От гўштини қирқ челақли қозонларда пиширишганларида унинг юзига йиғилган ёғ-сардагини (топган гапини-чи!) сузиб олиб ҳаммасини чўмич билан касал одамларга сузиб бериларди, дейди. Ўша ёғ бетоб одамга ичирилса дарров оёққа туриб кетарди, дейди. Мечкай, фақат ёғни ўйлайди, холос. Отларга кўзи тегмаса эди ишқилиб. Ўргилдим ундан! Мактабда кўз тегиш ёлгонлигини айтишган-ку. Нима деса деяверсин. Фақат овқатни ўз вақтида тайёрлаб турса бўлгани. Кеча ёввойи эчкини пишириб бизни роса ҳайратга солди. Ваҳоланки, эчки жуда ориқ эди. Утиб кетаётган қандайдир икки овчи ўтов томонда олов кўриб шу ёққа келишиб, ўлжасининг бир қисмини ташлаб кетишди, дейди. Раҳмат ўша овчиларга, урфу одатни билишар экан. Биринчи учратган кишига тегишли ўлжа қолдирибдими, демак кейинги сафар ҳам овлари юришишини ният қилишган. Агар улар тоғдан тушган бўлишса, биз биринчи учраган кишиларимиз, албатта. Атрофда эса бошқа ҳеч ким йўқ. Тоққа чопсанг, даштга от қўйсанг ҳам ҳеч жонзотни тополмайсан. Қор ҳалиям ёғяпти. Роса ёғди-да... Тинкалар ҳам қуриб кетди...♦

Отлар жиққа ҳўл бўлиб тўхтаб қолишди... Султонмурот эгардан тушди-да, шишиб эзилиб кетган оёқларида базўр туриб худди маст одамдай гандираклар отларнинг орасидан ўтди. Қора терга ботиб, қалтираётган, қулоқларидан туёғигача ҳўл бўлиб, силласи қуриб зўрға нафас олаётган отларни кўриб шундай ичи ачишиб кетдики, беихтиёр инграб юборди.

Қор эса ҳамон ёғар, отларнинг ҳовур кўтарилиб турган яғринларига тушиб эриб кетмоқда эди. Султонмурот ҳўл бўлиб оғирлашиб кетган қопни бошидан олиб ташлади. Ўзига итоат қилмаётган, музлаб қолган бармоқлари билан абзалларни еча бошларкан, беихти-

ёр ўзини тутолмай Чопдорнинг яғринини қучоқлаб туриб ҳўнграб йиғлаб юборди. Йиги орасида лаблари отнинг терисидаги иссиқ тахир таъми туйиб: «Кечиринглар, кечиринглар мени!» деб пичирларди.

— Ҳа, Султонмурот! Нима гап?— эгат бўйлаб яқинлашиб келаётган Онатойнинг товуши эшитилди.

— Отларни бўшат!— бақирди унга жавобан Султонмурот.

10

Бироқ эртасига кун очиқ, бегубор бўлди. Кечаги ёғингарчиликдан асар ҳам йўқ эди. Фақат намгарчилик, фақат одамнинг руҳини тетиклаштирувчи муздек шабада эсмоқда ва фақатгина ер бир оз қизғиш ранга кирган ва фақат чўққилар устида енгилланиб қолган оппоқ қорлар бор эди, холос. Тоғлар ортидан ўзлигини оламга кўз-кўз қилиб, кўкнинг ярмини нурга буркаб баҳор қуёши кўтарила бошлади. Бутун бепоян Оқсой ўзининг барча ўтлоқлари, ялангликлари, адирлари-ю, паст-баландликлари билан узоқ-узоқларга ча кўзга яққол ташланиб турарди. Бироқ улар ўзлари ёнбағрида туғилиб-ўсган Улуғ Манас тоғлари, зотан бу ғайритабиий бир ҳол бўлса-да, гўё тунда уларга яқинроқ келиб қолгандай, шу оқшом тоғлар Оқсойга қараб улар томон силжигандай, қўшчилар тонгда туриб тоғнинг улуғлиги, гўзаллиги ва қудратини кўриб ҳайратланишлари учун силжигандай туюларди.

Яқин-йироқда, ёғиналарида, уфқнинг қўл етмайдиган жойларида тоғ тизмалари жилваланарди...

Ҳа, Оқсойда ўша куни ажойиб тонг отди. Ер шабадада сингисин деб улар шудгорлашга шошилмай чиқишди.

Бу вақт ичида отларга қарашди, абзалларни тузатишиб, ҳўл бўлиб кетган пичанни ёйишди. Кун тезда исиб кетди. Улар шундан сўнг плуглари томон жўнашди. Плуглар кечаги эгатларга ботиб қолган эди. Плугнинг ҳар бирини уч кишилашиб тортиб чиқаришди, тишларини тозалашиб, ғилдиракларини ёғлашди. Кейин отларни қўшишиб, бугун кечгача бу пайкалнинг шудгорини тугаллашни, эртага эса бошқа участкага жўнашни ўйладилар. Иш қизигандан-қизиб кетди. Туни билан дам олган отлар, саҳарлаб парвариш қилинганлиги учун илдам ишларди. Отлар оғир плугларни тортиб боришарди. Аммо кечаги қорда қилинган шудгор ўзини оқлаган — тупроқ шабадада селгиб қолган.

ди, қор аралаш ағдарилган қатламлар қуёш нурлари остида хамирдай кўпчиб ётарди. Демак, тупроқ «бузилмаган», бездек бўлиб қолмаган. Демак, шудгор кўнгилдагидай бўлибди.

Уша куни ажойиб ўтди. Шундай кунлар бўладики, агар ишинг юришиб кетса, ҳаёт шундай мароқли, кўнгилли, ажойиб ва айни вақтда оддий бўлиб туюлади. Бекорга қиш бўйи тайёрланишмаган, меҳнат қилишмаган ва бунинг учун мактабни ташлашга мажбур бўлишмаган экан; мана энди Оқсой отряди ҳаракатда, плуглар эса ишламоқда, яна бугун Эргаш ва Қуббатқуллар келишлари керак. Ушанда уларда бешта плуг бўлади, бу эса ўнта тиш дегани. Ана куч. Ана ўшанда ҳақиқий десант деса бўлади! Ундан сўнг уруғ сешиб, майдонларни бороналашади, ана ўшанда ҳосилни кутавер! Ваҳорги буғдой ажойиб бўлади. Чекиш бригадир баҳорги ҳосил унумдор бўлмаса ҳам, аммо нонлар ичида энг ширини бўлади, дейди. Ишимиз ўнгидан келади. Ёмғир ёғади. Шунча меҳнат қилингандан кейин ёмғир тихирлик қилиши мумкин эмас. Ёмғир ёғади, фақат уёқда, фронтда бардош қилсалар, ҳужумга ўтсалар бўлгани, бахтимизга бу ҳосил томоғимизда туриб қолмаса бўлгани...

Улар пайкал узра ана шундай боришарди. Олдинда Султонмурот, ортда, икки юз қадамча нарида Она-той ва ярим чақирим нарида Эркинбек боришарди...

Қуёш қизигандан-қизирди. Тепаликлардаги ям-яшил майсалар товланарди. Худди эртақдагидай у ёққа ўтсанг ҳам, буёққа ўтсанг ҳам, қаршинг ҳам кўм-кўк. Тупроқ янгиланиб енгил нафас оларди. Плуглар эса Оқсойдан ортида худди узун кокилга ўхшаш янгигина олинган изларни қолдириб борарди...

Оёқ остидан «пирр» этиб тўрғай учди. Қуш сайрай-сайрай яқингинага қўнди ва яна қаердадир бошқаси сайрай кетди, уларга аллақаяёқда яна бир тўрғай жўр бўлди. Султонмурот жилмайиб қўйди. Қушлар қувонганларида сайрайверишади, уйлари ҳам йўқ, бошлари устида япроқ, новда ҳам йўқ, кимсасиз чўл қўйнида ўз билганларича яшайверишади. Тагин хурсанд ҳам. Баҳордан миннатдор, қуёшдан миннатдор! Кеча қушлар қаерда эдилар-а, ёгингарчиликнинг ўтишини қандай кутиб турдилар экан? Ҳа, энди буларнинг ҳаммаси ортда қолди.

Баҳор ўз ҳақини энди олади. Энди иш ҳам кўпаяди, бу эса фақат бошланиши. Нима қипти! Бугун Эргаш,

Қуббатқуллар келишади, шунда бутун десант биргалликда киришишса, ишлари жўнашиб кетади...

Отини «чу»лар экан, тўсатдан Султонмуротнинг кўзи нариги томонда бир отлични кўриб қолди. Отлиқ шудгор яқинидан четлаб ўтиб, уларга қараганча тоғ тарафга кетмоқда эди. Елкасида милтиқ. Бошида қишқи тумоқ. Тагида бақувват, совитилган саман. Болалар ҳам уни кўришди-да, қичқира бошлашди:

— Эй, овчи, биз томонга отингни бур!

Бироқ овчи индамади. Овчи уларга яқинлашмасдан ўгирилиб қиё ташлаб кетмоқда эди. Султонмурот уни кўриб суюниб кетди, отни тўхтатиб, оёқларини узангига тираб бақирди:

— Эй, овчи, ширалга берганинг учун раҳмат! Эшитяпсанми, раҳмат! Тегиш учун раҳмат!

Аммо овчи индамай, худди ҳеч нимани эшитмагандай, тушунмагандай кетаверди. У тезда тепаликлар ортига ўтиб кетди. Демак, вақти йўқ, ишига шошил-япти шекилли.

Тахминан ярим соатлардан сўнг яна бир овчи кўринди. У ҳам тоққа томон борар, унинг ҳам елкасида милтиқ бор эди. Аммо у бошқа ёқдан, қўтоннинг бошқа чеккасида ўтиб борарди. Бу овчи ҳам узоқдан сўрашмай, уларга қараганча жим борарди. Ўзи одат бўйича отлич отини буриб, қўшчиларга саломатлик, хирмонига барака тилаши керак эди. Чекиш чол: ҳозир одамлар айниб кетди, дейди. Эҳтимол шундайдир. Чекиш чол донишманд, унинг гапи тўғри чиқади.

Овчилар ўтиб кетгандан сўнг жуда ҳаяжонли бир воқеа содир бўлди.

Буни биринчи бўлиб Онатой эшитиб қолди. Яшавор! Овозининг борича қичқирган ҳам Онатой бўлди:

— Турналар! Турналар учяпти!

Султонмурот юқорига қаради — мусаффо, мовий, чексиз осмон кенглигида оҳиста айланиб, парвоз қила туриб сафланиб, қурқурлашганча овоз чиқариб турналар учиб боришарди. Катта гала турналар юксак парвоз қилишмоқда. Аммо само ундан ҳам юксак. Бепоев осмон кенглиги ва бу кенгликда худди барҳаёт орол сингари сузиб бораётган қушлар тўдаси. Султонмурот бошини кўтариб қараганча бирдан овозининг борича қичқириб юборди:

— Ура! Турналар!

Учалови ҳам қушларнинг турналар эканлигини яхши кўриб турган бўлсалар-да, кутилмаганда, бу катта бир янгиликдай бир-бирларига бақиршарди:

— Турналар! Турналар! Турналар!

Султонмурот турналарнинг эрта келиши яхши белги эканлигини эслаб қолди.

— Турналарнинг эрта келиши яхшилик аломати!— бақирди у от устида Онатойга қайрилиб қараркан.— Ҳосил мўл бўлади!

— Нима, нима?— эшитмади Онатой.

— Ҳосил, ҳосил мўл бўлади!

Сўнг Онатой эгар устида Эркинбек томонга қайрилиб унга қичқирди:

— Ҳосил! Ҳосил мўл бўлади!

Эркинбек эса жавобан қичқирди:

— Эшитдим, эшитдим! Ҳосил мўл бўлади!

Турналар эса ҳамон учиб бормоқда эдилар. Улар самонинг мовий оғушида чўмилиб, шошилмай сузар, бир маромда қанот қоқишиб, айланишиб, гоҳ вазмин, гоҳ кўп овозла, гоҳ бирваракайига жўр бўлишиб, бир-бировларини чақирисар ва яна жимиб қолардилар. Шаффоф кун оғушида уларнинг силлиқ бўйинлари, ингичка тумшуқлари ва баъзиларининг бағрига ярим киргизиб олган, баъзиларининг эса маҳкам сиқиб олинган оёқчалари яққол кўзга ташланиб турарди. Гоҳо қанотлари четларидаги оппоқ патларининг учлари кўзга чалиниб қоларди. Ана шунда қушларни томоша қила туриб, қўшчилар галанинг секин-аста пастлаётганини сезиб қолишди. Турналар борган сари пасайиб ерга яқинлаб борар, гўё уларни қандайдир оқим ўша томонга, узоқ тепаликларга ҳайдаб бораётгандай эди. Султонмурот умри бино бўлиб турналарни бундай яқиндан кўрмаган эди. Турналар ҳаминиша шарпа сингари, худди тушдагидай бош узра сузиб ўтишарди.

— Қара, қўнишяпти, қўнишяпти!— қичқирди Султонмурот ва учовлари ҳам эгарлардан сакраб тушишиб, уловларини қолдирганларича турналар қўнаётган ерга қараб чопишиб кетишди.

Улар оёқларини қўлларига олиб, жонлари борича югура кетишди! Улар турналарни яқиндан кўргилари келарди: қанақа экан-а? Зўр бўлди-да!

Эҳ, Султонмурот шундай тез елардики! Ер оёғи остида пойандоз, ўзи унга пешвоз эди. Ер билан бирга қорли тоғлар ҳам унинг истиқболига югурар, кўз узмай келаётган турналар галаси ҳам кўкда чарх уриб, унга пешвоз учиб келишмоқда эди. Югуриб, қувониб, нафаси бўғилар, юраги суюнчга тўлиб, турналарни қуваркан,

агар қушлар патини тушириб қолдиргудай бўлишса, сақлаб Мирзагулга совға қилишни ва қизга бу воқеани ипидан-игнасигача ҳикоя қилиб беришни хаёл қиларди. Фақат етиб олса, турналарни кўрса бўлгани эди. У Мирзагулга нисбатан қалбида қуйилиб келаётган меҳрни туйганча чошиб борарди. Агар иложи бўлса эди, у ҳозирнинг ўзида турна пати билан тўппа-тўғри Мирзагулнинг олдига елиб борарди... Турна пати билан тўппа-тўғри қизнинг олдига...

11

Улар югуриб боришар, шафқатсиз бир нигоҳ эса милтиқнинг мўлжал нуқтасидан мушкани уларнинг бирдан иккинчиси, учинчисига тўғрилаб таъкиб этарди. Бу нигоҳ милтиқнинг нишони бўйлаб турналар томон елиб бораётган болаларни мўлжалга олар эди. Прицелдан ташқаридаги ер бепоён, улар эса чайқалиб турган мушка қаршисида шундай зарралар эдиларки... Уларнинг тепасидаги осмон прицелда нақадар катта, болалар эса мушка учида шунчалик кичкина кўринардик... Тепкини боссанг вассалом, улар йўқ бўлади... Буларнинг ҳаммаси бир дақиқада йўқ бўлиши мумкин ва улар прицелда милт-милт этмай қўярди, фақат бунинг учун тепкини босилса бўлди эди.

— Эҳ, ҳозир уларни ер тишлатиб бирваракайига тутдай тўкиб қўярдим, ҳатто овоз чиқаришга ҳам улгуролмай қолишарди,— нафасини ичига ютиб, гўлдиради мўлжал олиб турган одам.

— Бас қил, тентак! Ўқ билан ўйнашиб бўладими, бекорга мўлжалга олма,— деди унга ўсиб тўқай бўлиб кетган, худди бўрининг инини эслатувчи тепалик остидаги кўрайлар ичида отларни жиловидан тутиб турган иккинчи овчи.

Мўлжалга олувчи киши ҳамон милтиқни мўлжалдан олмай лунжини шиширганча жимиб қолди.

— Ҳаддингдан ошма, деяпман сенга,— буйруқ берди унга отларни ушлаб тургани.— Чопишиб-чопишиб қайтиб кетишади. Сенга нима?

У қулоқ солмади. Дағал соқолли даҳанини милтиқ қўндоғига қўйиб прицел орасидан турналарнинг қич-қириқларидан маст бўлиб югураётган беақл болаларни таъкиб этишдан маза қиларди. Унинг жаҳли чиқа бошлади. Болаларнинг чопишиб кулишини-чи! Суюнишларини кўр. Учта ўқ билан қийратиш ташласа, қимир

этмай қолишарди. Чопишади — кулишади! Бирон сабаби борми десанг. Чопишади — кулишади...

Плугчилар ҳаллослаб адирга яқинлашганларида турналарнинг яна тепага кўтарилашаётганини кўриб қолишди... Демак, ниятлари ўзгарибди. Балки уларга турналар қўнаётгандай туюлгандир?

Болалар нафасларини ростлаб тўхтаб қолишди. Уларнинг ҳафсалалари пир бўлди. Султонмурот эса яна анча ергача чопиб борди ва турналар галасини кўзлари ёшланиб кузатганча тўхтаб қолди...

Сўнгра улар ортларига қайтишиб, яна Оқсой ерларини шудгор қила бошлашди. Бугун кун жуда яхши бўлди. Тушга яқин отларга хашак олиб колхоз арава-си келиб қолди. Аравакаш уларга картошка, гўшт, ун, ўтин олиб келибди. У Чекиш бригадирнинг ўзи эртага Эргаш, Қуббатқулларни улови билан олиб келишлигини айтди. Чекиш бригадир, болаларга айт, жаҳллари чиқмасин, ҳаммаси ҳал бўлган, эртага десант тўлиқ составда бўлади, дебди. Албатта бўлади, деб яна ваъда берибди. Бир-икки кундан кейин уларнинг олдига, Оқсойга раис Тиналиев ҳам келаркан. Аравакаш мана шундай хабарлар олиб келди. Тушда ҳаммалари бирга овқатланишди, сўнг яна шудгорлашга жўнаётганларида ошпаз кампир Султонмуротга овулга бормоқчи эканлигини, эртага Чекиш бригадир билан бирга қайтиб келишини айтиб қолди. Овулда унинг қандайдир зарур иши бор эмиш ва яна кир ювиш учун совун олиб келиши керак эмиш. Болаларнинг оч қолмаслиги учун кун бўйи етадиган нон ёпиб ва яна гўжа пишириб қўйганмиш, уни иситиб ичишлари ҳам мумкинмиш. Султонмурот кампирнинг кетишини ҳеч хоҳламаса ҳам чор-ночор рози бўлди, кекса одамнинг йўлини тўсиб, тортишиб ўтирармиди.

Шундан сўнг қўшчилар яна ўз плуглари томон жўнашиб, кун ботгунча ишлашди. Кеч бўлганда шудгорни тамомлашди. Энди бемалол томоша қилса арзийди — катта бир майдонни шудгордан чиқариб қўйдилар. Бу эндигина биринчи майдон, э-ҳе, яна ҳали қанчаси бор. Бошламаси тайёр. Демак, охири ҳам бўлади.

Охирги пайкални ғира-шира қоронғида ҳайдаб битиришди, қайрилишларда қолиб кетган ерларни шудгорлашиб узоқ ивирсимай, эртасига саҳардан янги

майдонда иш бошлаш учун плугларни у ерга олиб бориб қўйишди.

Отларни чиқариб, шийпонга келгунларича қош қорайиб қолди. Шийпон ҳувиллаб ётибди. Кампир аллақачон кетган. Ҳа, майли, эртага келади-ку.

Кун бўйи роса чарчашиди. Шошилмай бўйинтуруқларни бўшатиб, уларни отларнинг бўйнидан олишиб, жабдуқларни ечишди-да, ҳар ким ўз жойига ўтовга олиб киришди. Ун икки бош отларнинг барини ҳам ўз жойларига, шийпонга, охур вазифасини ўташ учун келтирилган ғилдираклари йўқ эски аравага боғлашди. Ҳа, ҳар бир отни жой-жойига арава ичидаги хашакка тўғрилаб боғлаб қўйишди. Эрталаб отларнинг қотиб қолган терларини тозалаш учун барвақтроқ туришга қарор қилишди. Қоронғида ювинишиб, кейин ўтовда гулхан ёқишди-да, унинг ёруғида гўжани иситишга эриниб совуқлигича ичишди.

Ухлашга ётишди. Султонмурот ҳаммадан кейин ухлади. Уйқу олдидан у яна бир бор отларни кўздан кечиргани ўтовдан чиқди. Отлар тумшуқлари хашакда, қуруқ бедани курт-курт чайнаб, пишқирганларича жимгина туришарди. Ҳа, бошма-бош, олтитадан от араганинг ҳар тарафида жимгина туришарди.

Ҳаво очиқ бўладиганга ўхшарди. Ой борган сари кичрайиб бормоқда эди...

Султонмурот негадир бир нимадан чўчиб, озгина айланди. Кимсасиз сокинлик, чексиз зим-зиё кеча. Иш билан, ташвишлар билан бўлиб, кимсасиз чўл бағри шунчалик қўрқинчли эканлигини сезмаган экан. У ўтовга қайтишга шошилди. Жойига ёғиб узоқ пайтгача ухлаёлмади. Бирдан уйини соғиниб, юраги ғаш бўлиб қолди. Усиз онасининг уёқда ҳоли қандай кечаётган экан? Отасидан ҳанузгача ҳеч қандай дарак йўқ. Агар бирор хабар бўлганида бугун аравакаш унга етказиб суюнчи сўраган бўлармиди. Нимани сўраса, берарди. Бироқ нимани берарди. Бу ерда ҳеч вақоси йўқ. Ярим қоп буғдой ваъда қиларди, ахир кузда колхоз уларга буғдой беради-ку, ана шуни берарди-да унга. Шуларни ўйлаб у оғир хўрсинди. Ажимурот ундан: агар отам урушдан қайтса иккаламиз Чопдорга миниб уни кутиб олгани станцияга чопамиз, Султонмурот катталиги учун олдинда, Ажимурот эса орқасига мингашиб бориши ҳақида ундан ваъда олганини эслади. Отасини кутиб олгач, унга Чопдорни бериб, ўзлари эса отаси билан ёнма-ён югуришларини, онаси ва бошқа узоқ-яқин

кишилар уларга пешвоз чиқишини тасаввур қилди.. Эҳ, қани эди шундай бахтга муяссар бўлганида эди, у Чопдорни плугдан чиқариб чоптириб кетарди.. Кейин эвазига юз ҳисса кўпроқ ишлаб берарди.

Султонмурот аста йиғлай бошлади, чунки бундай бахт, эҳтимол, ҳеч қачон рўй бериши мумкин эмаслигини ғира-шира англади...

Сўнгра у Мирзагул билан сой бўйида учрашганини эслаб қоронғида жилмайди. Ҳатто ҳозир ҳам қизнинг қўллари тафтини, гўё ўша қўлларнинг унга: «Мен хурсандман! Мен жуда бахтиёрман! Менинг қанчалик бахтиёр эканлигимни наҳот сезмаётган бўлсанг!» — деганини эслади. Қизга тикиларкан, унинг қиёфасида ўзини кўрганлигини ҳам ва Мирзагул ўзи эканлигини сезиб қолиб ҳайратланганини ҳам ёдга олди. Мирзагул ҳозир ухлаётган бўлса керак. Эҳтимол, мана шу дақиқаларда Мирзагул ҳам у ҳақда ўйлаётгандир. Ахир Мирзагул бу — Султонмурот-ку. Султонмурот гимнастёркаси чўнтагидаги Мирзагулнинг рўмолчасини пайпаслаб, силаб қўйди..

Шундай ўйлар билан уни мудроқ босиб уйқуга кетди. Қаттиқ ухлаб қолди. Сўнг тўсатдан уни қандайдир ёмон туш чулғаб олди. Кимдир уни бўққанича қўлини қайиарди. У шунда уйғониб кетди, қўрққанидан бақирришга ҳам улгуролмади. Кимнингдир аччиқ махорка ҳиди анқиб турган катта — қаттиқ кафти унинг оғзини беркитди.

— Жонингдан умидинг бўлса жим бўл! — деди хириллаб унинг қулоғи остида махорка ҳидини анқитиб, пишиллаганча қўпол бир одам. У одам темирдай панжалари билан Султонмуротнинг жагини синдиргудай пастга босиб, оғзига латта тиқди. Султонмурот ўзига келганда қўллари арқон билан орқасига боғлаб қўйилган эди. Уни совуқ тер босиб ўзидан-ўзи титрай бошлади. Утовдаги бу икки одам ким, нега уни боғлаб қўйишди?

— Буниси тайёр, — шивирлади бири иккинчисига. — Наригиларига кетдик.

Улар Онатой ётган томонда қоронғиликда пайпасланишди. Онатой қичқариб типирчилади-ю, аммо уни ҳам чандиб ташладилар.

Эркинбекнинг эса бошига туширишди шекилли, у бир инграб жимиб қолди.

Султонмурот ҳамон нима бўлаётганини тушунмасди. Латта оғзини беркитиб қўйганидан у бўғилар, қўл-

лари арқонда қисилиб оғирди. Утов зулмат оғушида эди. Бироқ бу одамлар кимлар, нега улар бу ерга келишди. Улар нима учун бундай қилишяпти, ниятлари нима, балки уларни ўлдиришмоқчидирлар? Нега?

Султонмурот қутулмоқчи бўлиб, типирчиларди. Шунда бу одамлардан бири уни тиззаси билан босиб, темирдай бармоқлари билан калласига ниқтаганча секин дона-дона қилиб деди:

— Кўпам шатталайверма. Эшитяпсанми? Сен бу ердагиларнинг каттасига ўхшайсан. Биз жавобга тортилмаслигингиз учун сизларни боғлаб ташладик, сизларнинг бу ерда дахлингиз йўқ. Уқдингми?— деди у ҳамон темирдай бармоқлари билан унинг калласига чертиб.— Ақл ишлатсаларингиз ҳаммаси жойида бўлади. Сизларни бу ердан топишганда воқеа қандай юз берган бўлса ҳаммасини шундай айтиб берасизлар. Сизларни қандай қилиб сўроқ қилишлари мумкин? Аммо кимки ҳозирдан ҳаммадан бурун бирор ҳаракат қилиб типирчилайдиган бўлса итдай савалаб ташлайман. Ўлдираман! Жим ётинглар. Ўлиб қолмайсизлар.

Улар қаттиқ ҳансирашиб, сўкинишиб, тупуришганча ўтовдан чиқиб кетишди. Султонмурот уларнинг отлар боғлоғлиқ турган жойда нимадир қилишиб, гайпасланаётганларини, отларнинг қўрқувда типирчилаётганларини эшитди. Бир оздан сўнг кўплаб туёқларнинг тақиллаши, қамчи овозлари аралаш яна қандайдир сўкинишлар эшитилди-ю, туёқларнинг овози узоқлашиб, тез орада бутунлай эшитилмай қолди.

Фақат шундагина Султонмурот содир бўлган воқеанинг даҳшатини тушуниб етди. Ўғрилар уларнинг қўшчи отларини ҳайдаб кетишганди! Алам ва ғазаб юрагини ўртаб юборди. У қўлларини бўшатишга уринди-ю, аммо ҳеч нарса қилолмади. Нафаси қисилиб, бошини уёқ-буёққа буриб, тили билан оғзидаги латгани итара бошлади. Оғзига худди ўт солиб қўйилгандай аланга олиб, нафаси қайтиб, қон оқа бошлади. Ниҳоят оғзидаги лаънати латгани тупуриб ташлашга муваффақ бўлди. Гўёки озодликка чиққандай бўлди. Ўпкасини тўлдирган ҳаводан боши айланиб кетди.

— Болалар, бу менман!— қичқирди у калласини кўтариб.— Менман! Мен гапиряпман!

Бироқ ҳеч ким унга жавоб қайтармади. У Она-той, Эркинбек жойларида қимирлаб қўйганларини эшитди.

— Болалар,— деди у шунда,— қўрқманглар. Мен

ҳозир. Ҳозир бирон нарса ўйлаб топаман. Фақат менга қулоқ солинглар. Онатой, қимирлагин, қаердасан?

Онатой инқиллаб, типирчилаб ўрнидан тура бошлади.

— Шошма, Онатой! Жойингда тур! — Султонмурот кийимлар ва жабдуқлар устидан у томонга отилди. — Энди орқанг билан менга суян, қўлларингни қўй. Эшитяпсанми, қўлларингни қўй...

Улар орқама-орқа ётишди. Султонмурот дўстининг қўлидаги арқонни пайпаслаб топди. Онатойга қандай ётиш, ўгирилишни айтиб, ўзи арқоннинг тугунларини топишга тутинди. Онатойни оғриққа чидашга ундаб, ўзи охири қандайдир тугунни топиб, уни тортиб юборган эди, арқон бўшади. Энди Онатой қўлларини ўзи бўшатиб олди...

12

От ўғрилари шошилмай кетишарди. Улар отларни гоҳ йўрттириб, гоҳ йўрғалатиб боришарди. Қоронғида отларни чоптириб бўлмади, кейин бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Иш силлиқ кўчди. Кимдан қочишсин — гўдак болаларданми? Юз чақирим атрофда эса тирик жоннинг ўзи йўқ. Болалар эса тупканинг тагида боғлоғлиқ ётишибди. Ҳалиям ишни бундай кўчганидан тақдирдан миннатдор бўлишсин...

Улар тўртта отни олиб кетишмоқда эдилар. Ҳар қайсиларига бир жуфтдан бўлади. Бошқа олиб бўлмасди. Худо кўрсатмасин, шу ёғини ҳам ҳазм қилиб олишса бўлгани эди... Кимсасиз жойлардан узоқ юришлари керак. Тошкент атрофларига боришнинг ўзи уч кунлик йўл. Яна уёғига қанча йўл юриш керак. Етиб олишса бўлгани. Уёғига иш осон кўчади. Тошкентдаги Олой бозорида гўшти килолаб эмас, мисқоллаб сотишади. У ердаги одамлар савдонинг тилини билишади, уқувли. Бировга ошириб юборишади. Энди буёғи уларнинг иши. Аммо ҳозир гўшти тиллага баравар бўлиб турган тўртта семиз отнинг пулини олиб кетишнинг ўзи бўлармикин? Ҳазилдан ташқари, бу жумбоқ! Шунча пулни нима қилишади! Росаям ўмаринди-да! Тезроқ бўла қолишса эди. Энди топиб бўлишибди. Пул бўлса жуфтакни ростлаш қийин эмас. Кетишлари, қўлга тушмасдан бурун аллақачон бу ердан жуфтакни ростлашлари керак эди. Ушласа — тамом! Трибунал! Энди тутиб бўлишибди! Пул бўлса, чангалда шўрва.

Тошкентнинг нарёғида, эҳе, яна қанча шаҳарлар, ерлар бору...

Тақдир деб бекорга айтишмайди. Узиям бўларича бўлгандилар. Қани қорбўрон, қаҳратонда тоғда кезиб кўр-чи, ана у архарни қўлга тушириб кўр-чи, қўлга туширганинда-чи, гўшти бу пайтга келиб нимага яради, ориқ, қуруқ чандирнинг ўзи. Тишинг ўтмайди. Бунинг устига, патронлар ҳам тугаб бўлган эди. Узоққа боришолмасди. Шундай пайтда худди осмондан тушгандай бу болаларнинг плуглари билан пайдо бўлиши кимнинг хаёлига келибди. Худонинг уларга юборган инъоми! Олло бор, у тепамизда муқаррар, — ҳар кимнинг ризқ-насибасини бўлиб қўйган.

Бир чеккадан танламай олаверишди, отларнинг бари териб олингандай, барининг қовурғаларида икки энди ёғ, бунақасини оламни айланаб чиқсанг ҳам тополмайсан. Ҳил-ҳил гўшт бўлади, еб тўймайсан. Худо бор, у тепамизда муқаррар! У ризқ, ўлжа юборди, омад юборди!..

Улар шошилмай боришарди. Отларнинг вазнини йўқотишга зарурат йўқ эди. Бунақа отлар Олой бозоридаги қассобларнинг тушларига ҳам кирмаган. Пулни беру, олавер, очофатлар!..

Мана, саманлар олдиндан тайёрлаб қўйилган жиловларда тўртовлари йўртиб, пишқиришиб боришяпти, ҳани энди ўзларини қаёққа олиб кетишаётганини билишса эди. Уғирлаб олиб кетиш ҳам олдиндан ўйлаб қўйилган. Йилқиларни тўдаси билан ҳайдаб бўлмайди, тарқаб кетишади. Бирини ўртада жиловни қўлида тутганича эгарда ўтириб олган, узун жиловлардаги отлар эса иккитаси чап томонида, иккитаси ўнгда борарди. Ортада малла от миниб олган шериги эса қамчи билан тезлаб ҳайдаб, тўхташга йўл қўймасди. Фақат бир маромда, секин ҳам эмас, тез ҳам юришмай кетишарди. Ақл билан, фақат ақл билангина иш юриштиш талаб қилинарди...

13

Чопдор жойида турарди, Султонмурот ўтовдан чиқа солиб, Чопдорга минди-да, атрофга аланглаб қичқирди:

— Онатой, овулга чоп! Имилламай югур! Одамларимизни чақир! Мен уларни алаҳситиб тураман! Уларга етиб оламан! Фақат сен тезроқ бўл. Сен, Эркинбек,

шу ердан бир қадам ҳам силжима. Уқдингми! Чоп, Онатой, чоп!..

Узи эса Чопдорда узоқлашиб бораётган отларнинг туёқ товушларини тусмоллаб ўғрилар томон елиб кетди.

Тезроқ, тезроқ, Чопдор оғажоним, олға, уларни қувиб ет! Мен йиқилиб тушмайман, майиб ҳам бўлмайман! Мен учун хавотирланма. Олға, Чопдор! Агар ўлсак бирга ўламиз, фақат тезроқ чоп, тезроқ, тун қоронги, тушунаман. Қўрқинчли, сенга ҳам қўрқинчли. Барибир олға боравер. Тезроқ, тезроқ! Қани улар? Олдинда йилтираб кўринаётган нарса нима? Уёқда нимадир қимирляпти, қўлдан чиқариб юбормасак бўлгани. Олға, Чопдор, олға... йиқилиб қолмагин-а, Чопдор, йиқилма...

14

— Қувишяпти! — қўрқув аралаш қичқирди яқинлашиб келаётган от дупурини эшитган ўғрилардан бири.

Сўнг улар жировни бўш қўйишиб, аввалига отларни йўрғалатиб, кейин чоптириб кетишди. Энди салқинлашга вақт йўқ. Таваккал, бўлганича бўлар. Энди қочиш керак, орқа-олдга қарамай қочиш керак.

Олдиндагиси олиб кетаётган отларнинг юганини ўзига тортиб эгарга энгашди. Орқадаги шериги эса кучининг борича қамчилаб отларни шоширарди. Чопиб бораётган отлар туёқлари дукуридан ер ларзага келди. Қулоқлар остида шамол ҳуштак чаларди. Тун чексиз, қоп-қора пишқириб оқаётган тўлқинли дарё сингари шитоб билан уларга пешвоз еларди.

— Тўхта! Қочиб қутулолмайсанлар, тўхта! — дея қичқирарди Султонмурот уларга борган сари яқинлашиб бораркан. Лекин унинг товуши қутуриб чопиб бораётган отлар шовқин-суронидан узук-юлуқ эшитиларди, холос.

Чопдор! Отларнинг асили Чопдор! Отасининг Чопдори! Қандай елди у! Худди қувиб етмаслиги мумкин эмаслигини аниқ сезгандай, Оқсойдаги бу тунги пойгада йиқилишига ҳақи йўқлигини тушунгандай эди.

Султонмурот от ўғриларига тезда ён томондан етиб олди, отларни жировидан ушлаб бораётганликлари учун қочиб қутулиш уларга унчалик осон эмасди.

— Отларимизни қайтариб беринглар! Беринглар! Биз улар билан ер ҳайдаймиз!— бақирарди Султонмурот.

Уғриларнинг бири чопиб бораётиб отни четга бурди, отдан ағдармоқчи бўлиб йиртқичдай унга ташланди. Аммо Чопдор чап бериб қолди. Баракалла, Чопдор, баракалла! Узини таъқиб қилаётган от ўғрисидан қочиб Султонмурот олдинга ўтиб олди, ёнбошидан бориб, олдингисини қисиб, отни қайиришга интила бошлади:

— Қайт орқага!— бақирди у.

— Қоч ўлдираман!— қичқирди унис отини буриб, аммо Султонмурот яна ўғрининг олдини кесиб чиқар ва уни қисиб бориб, тўғри кетишга халақит берарди.

Улар шу зайлда боришарди. Шериги ҳар гал уни қувиб юборар, Султонмурот эса гоҳ у, гоҳ бу томондан ўтиб йўлни кесганча уларнинг қочишига халақит берарди.

Шундан сўнг бирдан ўқ овози эшитилди. Султонмурот уни эшитмади, фақат ярқ этган ўтни ва бир дақиқа ёришиб кетган бепоён Оқсой бўшлиқларини, ёнидан ваҳшийларча чопиб ўтаётган қоп-қора отларни ва одамларни кўриб ҳайратланишга улгурди, холос.

Ўзи эса бир чеккага отилиб кетди ва тошдай ерга урилиб умбалоқ ошиб тушди, сўнг оёққа туриб, шу заҳотиёқ тагидаги оти қоқилиб кетмаганлигини тушунди. От калласи билан ерга урилиб ёнбошлаганча хириллар, гўё ҳамон чопишга интилаётгандай жон ҳолатда туёқларини кўтаришга уринарди...

Султонмурот оғриқ ва ғазабдан жони борича бақириб, нима қилаётганини ўзи ҳам билмай от ўғрилари изидан чопди:

— Тўхта! Қочиб қутулолмайсанлар! Етиб оламан! Сизлар Чопдорни ўлдирдинглар! Отамнинг оти Чопдорни нимага ўлдирасанлар!

У ўзини билмай ғазаб ва жон-жаҳди билан юғрар, уларнинг ортидан худди етиб оладигандай, тўхтаиб орқага қайтариб қола оладигандай қувиб борар эди. Уғрилар қочмоқда, от туёқлари қоронгида тақиллаб, борган сайин узоқлашмоқда, у бўлса жаҳл устида муроса қилишни хоҳламай, ҳамон қувиб бормоқда эди. У елдек учиб борар, бутун вужуди қизишиб, баданлари ачишиб, айниқса қип-қизил қонга ботган қўллари ловиллаб қувиб бораётгандай туюларди. У

шунча тез, шунча кўп югургани сайин юзи ва қўллари шунчалик ёнар эди...

Охири у йиқилиб тушди, бўғилиб энтикканича юмалаб кета бошлади. Чидаб бўлмас даражада оғриётган юзи, қўлларини қўйгани жой тополмасди. Унинг газаби қайнаб, бу тунни лаънатлар, кўзларида чексиз аламли аланга билан инграб, фиғон чекарди.

У отларнинг туёқ товушлари аста-секин узоқлашиб бораётганини эшитиб турарди. Ер борган сайин узоқдаги туёқ товушини ютганича заифлик билан секин титрарди. Тез орада атрофдаги ҳамма нарса тинчиб, жимиб қолди...

Шунда у ўрнидан туриб, орқага тисарилганча, алам билан ҳўнграб йиглаб юборди. Энди ўзини ҳеч нима ва ҳеч қандай йўл билан овутолмас, кимсасиз тунги Оқсойда эса уни юпатадиган ҳеч зоғ йўқ эди. У йиғи аралаш Ажимуротни ўзи билан отаси урушдан қайтганда кутиб олгани бирга чиқамиз, деб ваъда берганини эслади. Йўқ, энди ҳеч қачон Ажимурот билан отаси фронтдан қайтганида Чопдорга миниб, отни чоптириб уни станцияда кутиб олишолмайди. Улар энди Оқсой ерларига мўлжалдаги донни эка олишмайди. Энди улар тишлари ойнадай ялтираган плугларни судраб Оқсой далаларидан қайтганларида тантанали, қувончли кун бўлмайди. Мирзагул ҳам шоду хуррам бўлиб кўчага чиқмайди, унинг овулга кириб боришини кўрмайди ҳам, ҳайратланмайди ҳам. Умидлари чил-чил бўлди. У шунинг учун йиғламоқда эди...

15

Шамолда иссиқ қон ҳидини тобора аниқроқ искаб бораётган бўри борган сари иштаҳасини карнай қилиб юборган ўша ис анқиётган жой томонга думини қисганича чопиб борарди... Қиш бўйи озиб қолганига қармай бу кекса йиртқич ҳамон баҳайбат эди. Оқсойдан сайгоқлар кетгунларича у қишни бир амаллаб ўтказарди. Энди эса сайгоқлар урчигани Оқсойдан катта қумлоққа кетишган. Ёш бўри галалари бўлса тоғларда ҳолсизланиб қолган архарларни сўқмоқларда тутиб юришибди. Қари бўри энг оғир дамларни бошидан кечирарди. У қишки уйқудан кейин суғурларнинг пайдо бўлишини кутарди. Кунлаб, соатлаб кутарди. Су-

гурлар яқин кунлар ичида офтобга чиқишлари керак эди. Бу ўлимдан қутулиш демак эди. Суғурлар ер остида, ўзларининг чуқур, тубсиз инларида шунчалик узоқ ётгандики! Бу кунларда Оқсойда бўри қанчалик очлик ва зериктиш билан яшамади!

Бўри ўлжанинг бегона бўлишидан чўчигандек қоннинг ўзига тортувчи ҳиди томон елиб борарди. Бу ё катта ўлжа, ё отнинг жасади эди. Тер ва гўшт ҳиди унинг бошини айлантириб, маст қилиб қўйганди! Бу бўри умр бўйи тўдаси билан уч ёки тўрт мартагина отларни қувишга муваффақ бўлганди, холос.

Бўри ярим очиқ оғзидан сўлагини оқизиб, бўм-бўш ошқозонида қаттиқ оғриқ сезганича чопиб борарди. Бўри булутли тонг ғира-ширасида чопиб бораётган оқиш сояга ўхшаб еларди.

Бўри шундоқ чопиб боришда ўлжаси устига ташланмоқни қанчалик хоҳламасин, кўникма кўникмалигини қилди — ўзини тутиб, узоқдан ўлжаси атрофини бир айланиб олди. Айланди-ю, довираб қолди — ўлик от ёнида одам бор эди. Одам қўрқиб ўрнидан турди.

— Эй! — бақирди Султонмурот ерни тепиб.

Бўри тисланиб, думини оёқлари орасига қаттиқ қисиб, хоҳламайгина, бир четга қочди. Кетиш керак эди. Одам турибди. Одам ўлжани олиб кетишга халал беради. Бўри сал нарироқ қочиб бориб бирдан тўхтади-да, паст овозда улиб одамга юзланди. Бўрининг кўкиш, бесаранжом кўзлари қаҳр билан ёнарди. Қалласини эгиб, тишларини ғижирлатиб, ғазаб билан секин-аста яқинлаша бошлади.

Султонмурот бўрини хатарга солувчи қичқирӣқ билан тўхтатди ва Чопдорнинг бошидан юганини ечиб олишга улгурди. У тезда юган билан оғир темир сувлиқни ўраб дастак қилиб олди. Энди сувлиқ унинг қуроли бўлиб қолди.

Бўри яна ҳам яқинроқ келиб ерга ётиб олди, жунларини ҳурпайтириб, сакраш олдидан худди қисилган пружинадай қотиб қолди.

Султонмурот умрида биринчи марта ўз юрагининг уришини яққол эшитди — у кўксида қаттиқ қисилиб турган юмалоқ нарсага ўхшаб тепарди...

Султонмурот юганни қулочкашлаганча, хиёл энганиб, курашга шай бўлиб турди...

МУНДАРИЖА

ЖАМИЛА	3
САРВИҚОМАТ ДИЛВАРИМ	58
ЭРТА КЕЛГАН ТУРНАЛАР*	177

*© Издательство «Молодая гвардия», 1976 г.

*© Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й.
(Тарж.)

На узбекском языке

*Библиотека дружбы
Проза народов СССР*

Чингиз Айтматов
РАННИЕ ЖУРАВЛИ

П о в е с т и

Перевод

Редактор М. Аҳмедова
Серия рассоми Н. Кириакиди
Расом М. Карпузас
Расмлар редактори Н. Кириакиди
Техн. редактор Н. Жўраева
Корректор О. Турдибекова

ИБ № 1896

Восмаҳонаго берилди 25. 12. 81. Воснига рухсат этилди. 01. 07. 82. Формати 84×108^{1/2}. Восмаҳона қозони № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 14,7+0,42 вкл. Нашр. л. 15,22+0,56 вкл. Тиражи 30 000. Заказ № 1451. Вақоси 1 с. 30 т. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кучаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кучаси. 30.

Айтматов, Чингиз.

Эрта келган турналар: Қиссалар / Русчадан А. Рашидов тарж.; Редкол.: С. О. Азимов.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.— 280 б.— (Дўстлик кутубхонаси. СССР халқлари прозаси.)

Ленин мукофоти лауреати. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Чингиз Айтматовнинг ушбу китобига «Жамила», «Сарвиқомад дилбарим» ва «Эрта келган турналар» қиссалари киритилди.

Адибнинг «Эрта келган турналар» асари ўзбек тилида илк мартаба чоп этилмоқда. Қиссада Улуғ Ватан уруши даврида фронт орқасидаги ҳаёт, ўсирилги шу оғир пайтларга тўғри келиб қолган болаларнинг ватанпарварлик туйғулари, уларнинг инсон сифатида шаклланиши акс эттирилади.

Айтматов, Чингиз. Ранние журавли. Повести.

С(Кип)